

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ТА ТВОРЧОСТІ ВЧИТЕЛЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 37.011.3-051(075.8)

ББК 74.58я.73

О-75

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 2 від 23.02.2023 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

О. В. Аніщенко, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

О. В. Джус, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри професійної освіти та інноваційних технологій Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Н. В. Бахмат, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

О-75 Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс] / [автори-укладачі: О. М. Дутко, О. В. Горбатюк, І. Ю. Лебідь, С. В. Поліщук, В. В. Федорчук; за заг. ред. В. В. Федорчук]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 275 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7287>

У навчально-методичному посібнику стисло і систематизовано викладено основний зміст освітнього компоненту «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя», згідно з чинною освітньою програмою спеціальності 013 Початкова освіта та з урахуванням сучасних досягнень педагогічної науки і практики. Теоретичний і практичний матеріали посібника можуть бути використані під час аудиторного опрацювання курсів «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя», «Педагогічна майстерність», а також для організації самостійної роботи студентів.

Посібник може бути корисний майбутнім педагогам, вчителям-початківцям, викладачам.

УДК 159.9.018:311.21(075.8)

ББК 88+60.6я73

© Автори-укладачі, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ І. ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ МАЙСТЕРНІСТЬ ТА ПЕДАГОГІЧНУ СИТУАЦІЮ (Дутко О. М.)	8
Тема 1.1. ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ, ЇЇ КОМПОНЕНТИ ТА ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ	8
1. Сучасний вчитель в контексті сьогодення	8
2. Сутність педагогічної діяльності та майстерності вчителя	14
3. Структурні компоненти педагогічної майстерності	22
4. Способи розвитку педагогічної майстерності	28
Питання для самоконтролю	31
Практичні завдання	32
Тема 1.2. МАЙСТЕРНІСТЬ ВИРІШЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ СИТУАЦІЙ	36
1. Поняття про педагогічну ситуацію	36
2. Алгоритм розв'язання педагогічної ситуації	39
3. Види педагогічних ситуацій	43
Питання для самоконтролю	48
Практичні завдання	49
Список використаних джерел	58
Розділ ІІ. ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ (Горбатюк О. В.)	60
Тема 2.1. ЗОВНІШНЯ ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ	60
1. Педагогічна техніка та її основні компоненти	60
2. Мовлення вчителя	67
3. Невербальні засоби в роботі педагога	69
Питання для самоконтролю	77
Практичні завдання	78

Тема 2.2. ВНУТРІШНЯ ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ	82
1. Емоційна саморегуляція вчителя.....	82
2. Професійне вигорання в педагогічній діяльності	88
Питання для самоконтролю.....	93
Практичні завдання	94
Список використаних джерел	95
Розділ III. ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ	
ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ (Лебідь І. Ю.)	97
Тема 3.1. МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ	97
1. Професійно-педагогічне спілкування, його особливості.....	97
2. Функції педагогічного спілкування.....	99
3. Етапи педагогічного спілкування	100
4. Бар'єри педагогічного спілкування	101
5. Стили керівництва учнівським колективом	101
6. Комунікативні вміння вчителя	104
Питання для самоконтролю.....	105
Практичні завдання	105
Тема 3.2. МАЙСТЕРНІСТЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	
ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ У СПІЛКУВАННІ	109
1. Зворотний зв'язок у спілкуванні.....	109
2. Правила і прийоми ефективного активного слухання	112
3. Пристосування повідомлення до аудиторії.....	114
4. Причини та наслідки невдалої комунікації	117
Питання для самоконтролю.....	118
Практичні завдання	119
Тема 3.3. МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕДАГОГА	
У ПРОВЕДЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БЕСІДИ	126
1. Індивідуальна педагогічна бесіда,	
її завдання, умови ефективності.....	126
2. Контакт під час бесіди. Методика контактної взаємодії.....	127
3. Етапи організації індивідуальної бесіди.....	131

4. Чинники, що сприяють або протидіють оптимальній взаємодії в бесіді	134
5. Шляхи поліпшення спілкування вчителя з учнями.....	136
Питання для самоконтролю	140
Практичні завдання	141
Список використаних джерел	145

Розділ IV. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ

ПЕДАГОГА (Поліщук С. В.)	147
---------------------------------------	-----

Тема 4.1. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ

ЯК ВИЩИЙ ПРОЯВ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВЧИТЕЛЯ	147
---	-----

1. Основи дидактичної майстерності	148
2. Шляхи формування і розвиток дидактичної майстерності	153

Питання для самоконтролю	155
---------------------------------------	-----

Практичні завдання	155
---------------------------------	-----

Тема 4.2. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ.....

1. Урок як навчальний діалог учителя з учнями	162
---	-----

2. Побудова діалогічної взаємодії на різних етапах уроку	167
--	-----

Питання для самоконтролю	180
---------------------------------------	-----

Практичні завдання	181
---------------------------------	-----

Тема 4.3. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ

ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ	190
---	-----

1. Поняття про дидактичну майстерність викладача, його роль і значення в процесі професійної діяльності	190
---	-----

2. Структура і зміст дидактичної майстерності викладача	191
---	-----

3. Дидактична майстерність викладача в проведенні лекційних занять	192
--	-----

4. Дидактична майстерність викладача в проведенні практичних і семінарських занять.....	194
---	-----

Питання для самоконтролю	196
---------------------------------------	-----

Практичні завдання	197
---------------------------------	-----

Список використаних джерел	201
---	-----

Розділ V. ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ (Федорчук В. В.)	202
Тема 5.1. ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧИСТЬ	
ЯК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІКИ ТВОРЧОСТІ	202
1. Сутність поняття «педагогіка творчості».....	208
2. Поняття про педагогічну творчість	209
3. Специфічні риси та принципи педагогічної творчості.....	214
4. Творча педагогічна діяльність, її критерії та рівні.....	217
5. Педагогічна творчість і педагогічна майстерність	219
Питання для самоконтролю	221
Практичні завдання	221
Тема 5.2. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ	222
1. Якості творчої особистості.....	222
2. Творча активність і креативність особистості	225
3. Творчі здібності і обдарованість особистості.....	227
4. Творчі можливості та їх особливості.....	229
5. Творчі якості дитячої особистості	234
Питання для самоконтролю	235
Практичні завдання	236
Тема 5.3. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТВОРЧОГО	
РОЗВИТКУ УЧНІВ ТА ВЧИТЕЛІВ	237
1. Види творчої діяльності вчителя	237
2. Умови творчого розвитку учнів	239
3. Навчальні та навчально-творчі задачі у розвитку дитячої творчості ...	241
4. Методи та прийоми стимулювання творчої активності учнів	245
5. Колективні форми розвитку творчості вчителів	250
Питання для самоконтролю	254
Практичні завдання	255
ГЛОСАРІЙ	256
ДОДАТКИ	266

ВСТУП

Проблема підготовки вчителя завжди перебуває на зіткненні багатьох загальнонаукових, соціальних, культурних і морально-етичних процесів. Значущою залишається роль вчителя – майстра педагогічної праці, громадянина, носія загальнокультурних і національних цінностей, основою професіоналізму якого є постійне самовдосконалення. Тому здобуття педагогічної освіти передбачає не лише оволодіння системою знань та способами діяльності. Важливого значення набувають мимічні, пластичні, інтонаційні, мовленнєві вміння педагога, його емоційність, адекватне сприймання дітей, креативність. Через це необхідно, щоб у системі професійної підготовки здобувачі освіти педагогічних спеціальностей опановували знання й практичні вміння особливого виду: здатність яскраво й переконливо виражати свої почуття, володіння прийомами впливу на уважність аудиторії, вміння керувати своїм психофізіологічним апаратом та творчим самопочуттям для успішної організації спілкування та взаємодії з учнями тощо. У зв'язку з цим, варто звернути увагу на такі властивості особистості вчителя, як образність та гнучкість мислення, саморегуляцію психічних станів, емпатію, вміння привертати й утримувати увагу учнів, мовленнєву виразність, вміння в сфері невербальної та вербальної комунікації.

Зміст посібника забезпечує уявлення про цілісну структуру професійної діяльності вчителя, в основі якої – особистість як основний суб'єкт її творення; формує педагогічну спрямованість і мислення; допомагає усвідомити й оцінити себе в ролі майбутнього вчителя, розкрити власні здібності та ступінь готовності до педагогічної діяльності; виявляє й коригує стереотипи професійного спілкування, шляхом співвідношення з думкою групи; сприяє формуванню гнучкого, індивідуального стилю педагогічного спілкування, формує міжпредметні якості, такі як культура зовнішнього вигляду вчителя, техніка і виразність мовлення, здатність до самоконтролю й саморегуляції; стимулює творче розв'язання практичних завдань.

Сподіваємося, що пропонований посібник допоможе майбутнім педагогам оволодіти прийомами організації власної діяльності, розв'язувати педагогічні завдання у професійній діяльності, а подальшу професійну діяльність зробить ефективною та захоплюючою.

Розділ I

ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ МАЙСТЕРНІСТЬ ТА ПЕДАГОГІЧНУ СИТУАЦІЮ

Тема 1.1. ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ, ЇЇ КОМПОНЕНТИ ТА ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ

1. Сучасний вчитель в контексті сьогодення.
2. Сутність педагогічної діяльності та майстерності вчителя.
3. Структурні компоненти педагогічної майстерності.
4. Способи розвитку педагогічної майстерності.

1. СУЧАСНИЙ ВЧИТЕЛЬ В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ

Автори-упорядники вирішили розпочати даний посібник саме з цього питання, щоб кожен, хто прагне освоїти професію вчителя, або вже чекає на перший робочий день у закладі освіти, чітко уявляли чого очікує кожен учень, кожен тато та кожна мати, ваші колеги, керівництво і взагалі суспільство від вас, сучасних учителів. Наша мета – допомогти кожному майбутньому педагогу, хто прагне професійного зростання, удосконалення, прагне стати провідником кращого, чим володіє українське суспільство.

Інтегрування національної системи освіти України в Європейський і світовий простір зумовили необхідність пошуку та реалізації новітніх підходів до забезпечення якісно нового рівня професійної підготовки вчителів на засадах збереження національних надбань та використання кращих зразків світового досвіду. Одним із головних векторів реформаторських змін у сфері освіти об'єднаної Європи є підтримка вчителя та педагогічної освіти, щодо оновлення змістових, організаційних та процесуальних аспектів підготовки вчителів нової генерації як успішних та конкурентоспроможних фахівців.

Значущість розвитку професійної успішності майбутніх учителів обумовлена:

- вимогами суспільства до забезпечення високого рівня професіоналізму фахівців відповідно до світових стандартів;
- необхідністю створення конкурентоздатної вітчизняної системи вищої освіти, інтегрованої до Європейського простору вищої освіти;
- суспільним замовленням на успішного вчителя (Концепція Нової Української школи).

Теорія і практика підготовки сучасного вчителя відбувається з урахуванням як вітчизняних традицій, так і на основі імплементації продуктивного європейського та світового досвіду для забезпечення конкурентоспроможності, фаховості, професійної успішності майбутнього вчителя.

Пріоритетні завдання щодо підготовки майбутніх учителів, вимоги до сучасного педагогічного працівника визначено у державних нормативно-правових документах України щодо освіти (Закони України «Про вищу освіту» (2014 р., із змінами і доповненнями), «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), Концепція Нової Української школи (2016), Концепція розвитку педагогічної освіти (2018), професійні стандарти за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (2020).

На яких принципах має ґрунтуватися підготовка нового вчителя для об'єднаної Європи XXI століття, зазначено в Педагогічній Конституції Європи, яка підписана на Другому форумі ректорів педагогічних університетів Європи в Франкфурті-на-Майні (Німеччина) у 2013 році. Зокрема, в документі наголошується, що «підготовка педагогів за єдиною шкалою загальнолюдських цінностей із врахуванням національних особливостей є тим головним стрижнем, навколо якого мають здійснюватися модернізаційні та інноваційні процеси педагогічної освіти в сучасному європейському просторі. Головними компетентностями, якими має володіти вчитель XXI ст., є: комунікативна компетентність (сучасний учитель має вільно володіти кількома європейськими мовами); компетентність самоідентичності; компетентність справедливості; лідерська компетентність;

дослідницько-аналітична компетентність; здатність навчатися протягом життя; емпатія – здатність розуміти в процесі спілкування».

Проблема успішного вчителя набула також особливого звучання у процесі реформування Нової української школи і пов'язана із підготовкою нового вчителя – компетентного, інноваційного, мобільного, вмотивованого. Основні положення затверджені у Концепції Нової української школи (2016), Концепції педагогічної освіти (2018), професійних стандартах за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (2020). Тільки успішний вчитель може формувати успішну особистість, що сприятиме успішності Нової української школи. В Концепції Нової української школи (2016) однією із складових оновлення школи зазначено підготовку вмотивованого вчителя.

В документі наголошується, що «українська школа буде успішна, якщо до неї прийде успішний вчитель. Нова школа потребує нового вчителя, який зможе стати «агентом змін»», ..., успішний вчитель та фахівець – вирішить дуже багато питань щодо якості викладання, обсягу домашніх завдань, комунікації з дітьми та адміністрацією школи. До дітей має прийти людина – лідер, яка може вести за собою, яка любить свій предмет, яка його фахово викладає».

Перелік та опис загальних і професійних компетентностей, якими має володіти сучасний вчитель, визначено у професійних стандартах за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (2020). Професійний стандарт розроблено МОН спільно з Українським інститутом розвитку освіти за участі вчителів і директорів шкіл, фахівців, які здійснюють підготовку вчителів, підвищення їхньої кваліфікації та проводять сертифікацію вчителів, а також за підтримки проєктів «Навчаємось разом» і «Професійний стандарт вчителя нового покоління і кращі НУШ технології: у взаємодії між академічними спільнотами університетів і вчителями-практиками». Професійний стандарт погоджено Національною академією педагогічних наук України та Профспілкою працівників освіти і науки України.

До загальних компетентностей увійшли: громадянська, соціальна, культурна, лідерська та підприємницька. До переліку професійних компетентностей віднесли:

- мовно-комунікативну;
- предметно-методичну;
- інформаційно-цифрову;
- психологічну;
- емоційно-етичну;
- педагогічне партнерство;
- інклюзивну;
- здоров'язберезувальну;
- проєктувальну;
- прогностичну;
- організаційну;
- оцінювально-аналітичну;
- інноваційну;
- рефлексивну;
- здатність до навчання впродовж життя.

Отже, згідно з нормативно-правовими документами сучасний вчитель української школи має добре володіти державною мовою, вміти налагоджувати комунікацію з усіма учасниками освітнього процесу на принципах партнерства, знати свій предмет та методику його викладання, послуговуватися сучасними технологіями, дбати про здоров'я учнів, вміти проєктувати, прогнозувати діяльність та її результати, бути здатним до самоаналізу та прагнути до самовдосконалення.

Цікаві коментарі щодо призначення вчителя в сучасній школі подає один з експертів напряму «Освіта» аналітичного центру «Український інститут майбутнього» Микола Скиба, який вважає, що «сучасний педагог – це вже не гуру-транслятор нових знань. Це фактично наставник, який вміє організувати процес пізнання учнів. Не просто процес навчання чогось, а саме процес пізнання, який включає висування гіпотез. Учень повинен вчитися ставити запитання і проявляти свій інтерес та допитливість».

Дослідник звертає увагу, що сучасна модель навчання передбачає нові ролі учителя. Наприклад, роль тьютора. Тьютор – це не викладач чи класний керівник. Це людина, яка скеровує учня та працює із його запитом, допомагає йому зрозуміти себе, поставити правильні запитання, уточнити їх, вибрати траєкторію руху та не сходити з неї.

Інша роль учителя – ментор, який, на відміну від класичного педагога, не перевіряє знання учнів та не задає домашніх завдань. Ментор – це той, до кого учень приходиться сам, щоб дослідити якусь тему і перевірити свої гіпотези. Ментор говорить з точки зору практика, відділяє істину від ілюзій, конструктивні рішення, які будуть працювати, від тих, які будуть неефективними і, таким чином, наблизити учня до результату.

Ще одна роль учителя – фасилітатор. У школах нового покоління застосовується дуже багато групових способів пізнання і дослідження, а не сидіння “потилиця в потилицю” у класі. Це використання колективного інтелекту, вміння зібрати команду, працювати у ній. Фасилітатор – це той, хто відповідає за групову динаміку, хто вміє цей процес зробити ефективнішим.

Чого очікує батьківська громада від сучасних педагогів можна судити за результатами онлайн-опитування, проведеного в межах національної кампанії «Класний вчитель» за ініціативи Міністерства освіти і науки України. Мета кампанії – показати суспільству як змінюється українська школа, як змінюються наші вчителі.

В опитуванні взяли участь 642 респонденти з усіх областей України, які самостійно відносили себе до умовних груп батьків (мають дитину шкільного віку) чи вчителів (я вчитель; я вчитель і маю дитину шкільного віку; в моїй сім'ї є вчителі).

Опитуваним запропонували сформулювати портрет ідеального вчителя, обравши найважливіші компетентності, якими той має володіти.

Ось такий портрет сучасного вчителя, очікуваний батьками:

- повага до кожного учня, рівне ставлення до всіх – 72%;
- вміння зацікавити навчанням, надихати учнівство – 70%;
- розуміння дітей, вміння знаходити з ними спільну мову – 67%;
- здатність розкривати учнівський потенціал – 51%;

- комунікабельність, відкритість до спілкування – 48%;
- терплячість та самоконтроль – 43%;
- турбота про здоров'я та емоційний стан учнівства – 36%;
- оригінальний стиль викладання – 33%;
- вміння розв'язувати конфлікти – 31%;
- досконале знання свого предмета – 30%;
- вимогливість до учнівства – 22%.

Загалом, на думку більшості опитаних українців, сучасний учитель має надихати, розуміти та поважати учнів, уміти розкривати їхній потенціал і бути відкритим до спілкування та постійного самовдосконалення.

Відомий сучасний український науковець І. Зязюн у своїх працях писав: «Вчитель – це той основний стрижень духовної культури, від якого залежить не лише те, якими ми є сьогодні, але й те, якими ми будемо в майбутньому». Сучасний педагог, науковець М. Євтух зазначає, що вчитель – це центральна фігура суспільних перетворень, від його образу соціальної позиції, ціннісно-цільових установок залежать результати професійної спроможності кожної людини.

Отже, сучасна школа, сучасне суспільство потребує мобільного, прогресивного педагога, який поважатиме себе та оточуючих, матиме конструктивне професійне мислення, буде здатний до суб'єкт-суб'єктної взаємодії та відкритий для змін і навчання впродовж життя; вчителя, який буде готовим до педагогічних інновацій, використання нових технологій, прийняття нових ролей, реагувати на швидкозмінні умови функціонування школи, сприяти формуванню особистості з інноваційним типом мислення, здатної реалізувати свій природній потенціал. Сучасний вчитель має захищати дитину та її права. Адже у цьому проявляється його гуманність, а гуманний педагог, долучаючи дітей до знань, постає перед ними як зразок людяності. Якою б застарілою не видавалась ідея гуманізму в контексті швидкоплинних технічних і суспільних перетворень, все ж це є та цінність, без якої людство просто не здатне існувати і прогресувати.

2. СУТНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Чинний Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020) визначає правові, організаційні та економічні засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, в тому числі права та обов'язки усіх учасників освітнього процесу. Зокрема, в статті 22 сформульовано зобов'язання педагогічних працівників, серед яких вимога *постійно підвищувати свою педагогічну майстерність*.

В цьому параграфі хочемо зосередити увагу на сутності поняття «педагогічна майстерність», її структурних компонентах та за яких умов можливе її формування та підвищення.

Що ж таке «педагогічна майстерність»? У чому вона виявляється? Від чого залежить?

Тривалий час вважалося, що формування особистості майбутнього вчителя забезпечується засвоєнням певної системи необхідних знань. Тобто, чим більше вчитель знає, тим краще він підготовлений. Але самих теоретичних знань замало, потрібні ще вміння й навички. Нарешті потрібні сформовані професійні компетентності.

Одні стверджують, що для цього потрібен великий досвід. Інші вважають, що потрібно мати таланти, тобто народитися педагогом. Але, мабуть, не можна залишатися пасивним і чекати, поки накопичиться досвід або раптом виявиться таланти до педагогічної професії.

Тому не варто очікувати закінчення навчання, а вже зараз, у студентські роки намагатися набувати професіоналізму. Адже таланти може і не виявитися, якщо вчитель не усвідомлює, задля чого він працює, не усвідомлює ролі особистості вчителя в освітньому процесі, вимог, які ставить перед вчителем суспільство.

Звичайно, неправильним буде стверджувати, що вивчення курсу «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя» одразу забезпечить досягнення вершин професійної майстерності. Проте заняття допоможуть студентам пізнати особливості обраної професії, краще розкрити себе, свої можливості, здібності, усвідомити, над чим потрібно працювати, щоб стати майстерним педагогом.

Педагогічну діяльність сьогодні розглядають як інтелектуальну, творчу діяльність педагогічного (науково-педагогічного) працівника або самозайнятої особи у формальній та/або неформальній освіті, яка спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей.

Для кращого розуміння її сутності, роботу педагога можна порівняти з іншими, наприклад, діяльністю письменника чи актора, скульптора. Приміром, вчитель, так само як і актор, змушений працювати перед аудиторією, починаючи творити «з дзвінком», в той час коли письменник може собі дозволити чекати натхнення. Готуючи свою роль, актор керується готовим сценарієм, співпрацює з режисером, буває роками грає ту ж саму п'єсу, спектакль. Вчитель змушений самостійно складати «сценарій» уроку, щоразу додавати щось нове, цікаве, при цьому маючи можливість вносити корективи у хід заняття. Скульптор так само як педагог може працювати з різними матеріалами, в різних техніках, однак результат його праці залежить лише від нього. А вчитель має знайти підхід до кожного дитячого серця, врахувати досвід учнів, їхні можливості, потенціал. Глядачі чи читачі здебільшого на власний розсуд обирають виставу, книгу, актора, письменника. Учні ж, зазвичай, не мають можливості обрати собі педагога. Разом з тим, вчитель, на відміну від актора чи письменника, змушений контролювати засвоєння матеріалу учнями, звертати увагу на їхню реакцію і т.п.

Зважаючи на складність педагогічної діяльності, варто спробувати розчленувати її на складові, що допоможе зрозуміти сутність діяльності вчителя. Так, **структура педагогічної діяльності** містить ряд компонентів: мету, мотиви, об'єкт, суб'єкт, функції, засоби та результат.

Мета, з психологічної точки зору, – це прогнозований людиною результат її діяльності з певним об'єктом. Тому педагогічну мету слід розглядати як зміни, які прогнозує педагог у розвитку особистості учня в процесі навчання та виховання. Мета педагогічної діяльності визначається суспільством, інтерпретується педагогом, доводиться до учня і (в ідеалі) стає його метою. Мета завжди віддалена, тому її потрібно конкретизувати у завданнях сьогодення. Інакше кажучи, загальна мета визначає спрямованість роботи певної системи освіти (закладу загальної сере-

дньої освіти, університету тощо). Прикладом таких цілей можуть бути: мета національно-патріотичного виховання (за Концепцією національно-патріотичного виховання в системі освіти України, 2022 р.), мета Нової української школи (за Концепцією НУШ, 2016 р.) тощо. Загальні цілі конкретизуються педагогом. Відповідно до цих цілей кожен педагог розробляє систему заходів та організовує свою взаємодію з дітьми.

Мотиви педагогічної діяльності – це внутрішні імпульси, що спонукають педагога до професійної діяльності. Мотивувати вчителя можуть ідеали, професійні інтереси, переконання, соціальні установки або професійні цінності. Проте в основу формування мотиву покладено насамперед потреби. Дослідження свідчать про те, що мотиви можуть бути зовнішніми і внутрішніми. Внутрішні мотиви пов'язані зі змістом педагогічної діяльності і ґрунтуються на потребі у спілкуванні з учнями. Зовнішня мотивація зумовлена чинниками, які не мають безпосереднього зв'язку з професійною діяльністю. До таких мотивів належать, приміром, мотиви соціального престижу, потреба у владі тощо.

Досліджуючи мотиваційний компонент діяльності вчителя, В. Семиченко та інші науковці виокремлюють:

- мотиви, які відображають потребу в тому, що складає зміст професії; *(До слова! Український науковець І. Зязюн вважав, що наявність саме такого мотиву дає можливість отримати задоволення від педагогічної діяльності. Він стверджував: «Що більше активність педагога вмотивована змістом педагогічної діяльності, то вищою є його задоволеність професією. І навпаки, мотиви, які віддалені від педагогічної діяльності, спричиняють зростання невдоволеності та емоційної напруженості педагога»).*
- мотиви, що пов'язані з відображенням деяких особливостей професії в суспільній свідомості (мотиви престижу, суспільної значущості професії);
- мотиви, що виявляють раніше сформовані потреби особистості, які актуалізувалися при взаємодії з професією (мотиви саморозкриття та самоствердження, матеріальні потреби, особливості характеру, звичок тощо);

- мотиви, що виявляють особливості самосвідомості особистості в умовах взаємодії з професією (впевненість у власній особистій придатності, у володінні достатнім творчим потенціалом тощо).

Мотив спонукає вчителя до діяльності, він є вирішальним чинником у досягненні поставленої мети. Тому створення мотивації для сучасних вчителів є однією з головних ідей сьогодення для Міністерства освіти і науки, адже один з головних принципів НУШ – умотивований учитель. За Концепцією НУШ сьогодні створюються умови, які сприяють професійному та особистому зростанню педагога, підвищення його соціального статусу. Так, відповідно до чинного Закону України «Про освіту», педагоги можуть підвищувати кваліфікацію за державні кошти не лише в Інститутах післядипломної педагогічної освіти, а й в обраних самими педагогами організаціях. А щоб вмотивувати вчителів ще й фінансово, міністерство запровадило сертифікацію. Це добровільна перевірка, проходження якої надає учителям 20% надбавку до посадового окладу та звільняє від атестації.

Складовими педагогічної діяльності є також об'єкт і суб'єкт. **Об'єкт** – це те, на що спрямована діяльність (матеріал, що підлягає перебудуванню, зміні). Він пасивний і залежить від активності **суб'єкта** – ініціатора й організатора процесу перетворення. Об'єктом педагогічної діяльності вважається учень. Але особливістю учня є те, що він одночасно виступає і суб'єктом, активним учасником освітнього процесу. Вчитель, зазвичай, є суб'єктом педагогічної діяльності, але разом з тим може виступати об'єктом, оскільки учні, як активні учасники освітнього процесу, теж здійснюють свій вплив на педагога, чим спонукають його до певних змін. Важливим завданням вчителя у цьому контексті є: допомогти дитині стати суб'єктом освітнього процесу.

У діяльності вчителя сучасні вчені-педагоги виділяють такі основні **функції**:

- *конструктивну* (відбір і визначення структури навчального матеріалу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів, дидактичних принципів, вимог навчальних програм, а також розробка плану навчального процесу, відбір навчального обладнання, створення дидактичних засобів і т. ін.);

- *організаторську* (залучення учнів до різних видів навчальної роботи);
- *комунікативну* (встановлення ефективних взаємовідносин з учнями, їх батьками, педагогічним колективом);
- *гностичну* (забезпечення наукового підходу до вивчення педагогічних явищ, дослідження учня і учнівського колективу, освітнього процесу і результатів педагогічної діяльності: пошук потрібної інформації, експерименти, аналіз власної практики і досвіду інших вчителів).

Успішність педагогічної діяльності великою мірою залежить від використаних **засобів**, що поділяються на дві групи:

- 1) *матеріальні* (обладнання, меблі, ТЗН тощо);
- 2) *нематеріальні* (методи, прийоми, форми, види роботи з учнями).

Особливої уваги заслуговує такий компонент педагогічної діяльності як **результат**. Якщо пекар через кілька годин отримує результат своєї праці – хліб, швець – сукню, будівельник – будівлю, то основною відмінністю результату педагогічної діяльності є те, що він віддалений у часі і невизначений. Звичайно, плануючи свою роботу, ставлячи перед собою певну мету, вчитель прагне передбачити конкретний результат, побачити наслідки власної праці. Та успішність навчання чи виховання залежить не лише від діяльності вчителя, але й від діяльності самих учнів та багатьох інших факторів.

Якою повинна бути діяльність вчителя, щоб забезпечувати досягнення поставленої мети, очікуваних результатів? Відповідати можна по-різному: успішною, вдалою, ефективною, професійною, результативною... Одним словом, майстерною, адже саме у діяльності виявляється педагогічна майстерність вчителя.

Першим ввів поняття «майстерність вихователя» А.С. Макаренко у своїй статті «Деякі висновки з мого педагогічного досвіду»: «Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом... але це спеціальність, якої треба навчитись, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта».

В.О. Сухомлинський продовжив розвиток теорії про педагогічну майстерність. У його працях «Сто порад учителеві», «Павлиська середня школа», «Як виховати справжню людину», «Розмова з молодим директором школи»

та багатьох інших велика увага приділяється діяльності вчителя щодо формування у вихованців рис справжньої людини, громадянина, патріота. «Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що в житті, – з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя».

Сьогодні майстерність визначають по-різному: як «найвищий рівень педагогічної діяльності... який виявляється в тому, що у відведений час педагог досягає оптимальних наслідків», «інтегрований показник ступеня готовності конкретної людини до виконання професійних обов'язків учителя і вихователя», «сукупність певних якостей особистості вчителя, що зумовлюються високим рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатністю оптимально розв'язувати педагогічні завдання (навчання, виховання і розвитку школярів)», характеристику «високого рівня педагогічної діяльності», «вираження підвищеного рівня всіх якостей, якими повинен володіти педагог, комплекс властивостей особистості, який забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності, а також наслідок підвищеного рівня розвитку деяких педагогічних якостей».

Сучасний погляд на проблему українськими вченими відображено таким чином: «**педагогічна майстерність** – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі».

Відповідно постає запитання: якими ж властивостями, якостями повинен володіти майстерний вчитель? У психолого-педагогічній літературі можна знайти різні підходи до цієї проблеми. Так, О.В. Духнович вважав, що наставник повинен бути обдарованим особливими властивостями, серед яких називав наступні:

- той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби;
- повинен мати добрі і правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим;
- повинен мати чистий і непорочний норов і процвітати доброчесностями;

- повинен бути вже від природи лагідним, поважним;
- повинен учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити;
- від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання;
- повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння;
- повинен добрий порядок поважати.

Аналіз спадщини українського філософа, педагога, Г.С. Сковороди дає можливість прийти до висновку, що серед основних вимог до вчителя він визначав глибокий розум, високу мораль, єдність слова та діла, безмежну відданість своєму народові, вміння застосовувати набуті знання на практиці тощо.

Відомий грузинський педагог Ш. О. Амонашвілі не дає чіткого визначення педагогічної майстерності, але називає основні риси педагога-майстра: «Бути майстром педагогічної справи – це означає мати вихідну позицію... яка є особистісно-гуманною; ... це яскрава особистість, мудра, чуйна, доброзичлива і принципова людина; ... це першодослідник теоретичних рекомендацій, який може їх переконливо довести або спростувати.... Його творчість може збагатити педагогічну науку і практику новими висновками, дати початок новим ідеям і підходам».

Український педагог, професор, академік, провідний методолог педагогічної науки України, С.У. Гончаренко вважав, що критеріями педагогічної майстерності педагога виступають такі ознаки його діяльності: гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (оригінальність).

Японський педагог Томомучі Киучі пропонує модель учителя, яку наділяє суттєвими, на його думку, ознаками і рисами: здатність одночасно вчити й виховувати, ґрунтовна теоретична педагогічна освіта, висока культура й усвідомлення цінностей виховання, свобода й відповідальність, причетність до інтелектуальної еліти.

Перший міністр освіти і науки України, директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, І.А. Зязюн вважав, що педагогічна майстерність є невід'ємною складовою

структури особистості фахівця, яка не зводиться тільки до діяльності і не обмежується високим рівнем теоретичної і методичної підготовки педагога, а передбачає й особистісні його якості, його позицію, «здатність виявляти творчу ініціативу на підставі реалізації власної системи цінностей». Крім того, майстерності притаманна наявність найвищої форми активності у професійній діяльності, що базується на принципах гуманізму, толерантності та емпатії.

Науковець В. М. Лізинський розглядає професійну майстерність як найвищий рівень педагогічної діяльності, яка виявляється в наявності високого рівня професійних знань і вмінь, творчості вчителя, у постійному вдосконаленні мистецтва навчання, виховання та розвитку людини.

В дослідженнях Т. Хлебнікової професійна майстерність визначається як комплекс професійних знань, властивостей особистості, які в сукупності з особистою мотивацією забезпечують високу результативність педагогічної діяльності, що характеризується творчістю, і базуються на рефлексії.

Науковці-педагоги одностайні у думці, що педагогічна майстерність як найвищий рівень педагогічної діяльності виявляється в тому, що у відведений час педагог досягає оптимальних результатів: синтезу наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва й особистих якостей учителя. Комплекс властивостей особистості педагога забезпечує високий рівень самоорганізації педагогічної діяльності. Педагогічна майстерність ґрунтується на високому фаховому рівні педагога, його загальній культурі та педагогічному досвіді. Розглядається як вияв власного «Я» у професії, як самореалізація особистості вчителя в педагогічній діяльності, тому визначається як вища, творча його активність, що передбачає доцільне використання методів і засобів педагогічного взаємовпливу в кожній ситуації навчання та виховання. Така доцільність є результатом засвоєння системи знань і уявлень про закони навчання, технології розвитку дитини, а також індивідуальні особливості педагога, його спрямованість, здібності.

3. СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Сьогодні українська педагогічна наука виокремлює чотири основні характеристики майстерного вчителя, тобто **компоненти педагогічної майстерності**:

- 1) гуманістична спрямованість;
- 2) професійна компетентність;
- 3) педагогічні здібності;
- 4) педагогічна техніка.

Гуманістична спрямованість – ключова характеристика педагогічної майстерності. Спрямованість – це ідеали, інтереси, ціннісні орієнтації особистості. Гуманістична спрямованість (гуманний – людяний у своєму ставленні і діях до інших людей) передбачає *орієнтацію на іншу людину* (зокрема на учня), *гуманне ставлення до інших, врахування потреб вихованців, вибір доцільних засобів впливу та взаємодії*, крім цього – *гідне самоствердження самого педагога*, як кваліфікованого, вимогливого, гуманного вчителя, тобто, *утвердження ним вищих духовних цінностей, моральних норм поведінки*.

Основними складовими **професійної компетентності** вчителя є його знання: з *дисципліни, яку він викладає, педагогіки, психології та методики*. Але слід зважати на те, що ці знання повинні бути *комплексними, синтезованими*, а не відокремленими одні від одних. В один і той же момент часу вчитель має володіти тим матеріалом, який викладає, усвідомлювати, як краще донести його до дітей, враховуючи при цьому психологічні особливості школярів. Для того, щоб викликати в учнів зацікавленість навчальним предметом, зробити інформацію “живою” і доступнішою для дітей, знання педагога повинні бути *особистісно забарвленими*, тобто, вчителю варто висловлювати власне ставлення до навчального матеріалу, особисте розуміння проблеми, власні міркування. Визначальною особливістю знань вчителя є їх *постійне оновлення та поповнення*, адже педагог – це людина, яка вчиться протягом життя, постійно самовдосконалюється, працює над собою.

Складовою професійної компетентності майбутнього вчителя доцільно розглядати *гностичний компонент*, що охоплює не лише сферу знань педагога, а й уміння і навички педагогічної діяльності. Безумовно, важливим компонентом педагогічної майстерності є професійні знання, адже процес підготовки фахівців високої кваліфікації становить високо-розвинену багатоаспектну систему, основними функціями, якої є продукування, трансфер і поширення знань.

Функціональні посадові обов'язки педагога відповідальні та складні: проведення навчальних занять, підготовка та методичне забезпечення навчальних курсів, створення організаційно-методичних умов, розробка й освоєння нових педагогічних методів для застосування в школі ефективних освітніх технологій, авторська участь у підготовці навчальної літератури, реалізація виховних функцій у процесі навчання, групового й індивідуального спілкування з учнями, підвищення власної педагогічної і наукової компетентності і кваліфікації тощо.

Для ефективною реалізації своїх функцій, а тим більше для досягнення високої професійної майстерності, вчителю необхідні глибокі сучасні знання з профільної й суміжних наук; психології; педагогіки; загальної; загальнонаукової й профільно-наукової методології, анатомії й фізіології людини. Базова педагогічна освіта забезпечує формування загальної та професійної культури педагога лише стартового рівня. Для подальшого вдосконалення сформованих основ педагогічної майстерності майбутній учитель повинен бути готовим до стажування, методичної роботи, перепідготовки, спеціалізації, вивчення передового досвіду, наполегливої самоосвіти і прагнення самовдосконалення, що сприятиме становленню педагога-майстра.

Безумовно, у структурі педагогічної майстерності професійні знання відіграють ключову роль. Однак без досвіду використання знань на практиці результати професійної підготовки майбутніх учителів матимуть догматично-застиглий характер сукупності наукової інформації. Тому важливим є формування професійних компетентностей вчителя-майстра.

До складових професійної компетентності вчителя І. Зязюн відносить і *професійне мислення*, хоча не виокремлює його як один із елементів педагогічної майстерності. Професійне мислення вчителя-майстра

передбачає реалізацію творчого підходу до освітнього процесу, а саме готовність і здатність до постійних творчих змін у виборі змісту та організаційних форм і методів діяльності, що є характерною ознакою хорошого педагога.

Успішність педагогічної діяльності великою мірою залежатиме від **педагогічних здібностей** вчителя. Серед основних здібностей до педагогічної діяльності виділяють:

- *комунікативні* – здатність до спілкування, до встановлення контактів і зв'язків;
- *перцептивні* – професійна проникливість, пильність, педагогічна інтуїція, здатність сприймати та розуміти іншу людину;
- *динамічні* – здатність активно впливати на іншу особистість;
- *емоційна стабільність* – здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації;
- *оптимістичне прогнозування* – передбачення розвитку особистості з орієнтацією на позитивне в ній;
- *креативність* – здатність до творчості.

Крім цього, важливими можна назвати *організаторські* здібності, *конструктивні* (вміння відбирати та логічно вибудовувати матеріал), *гностичні* (здатність до пізнання нового), *дидактичні* (вміння навчати інших) та ін.

Важливими у структурі становлення педагогічної майстерності є педагогічні уміння, які базуються на особистих соціально-педагогічних якостях і формуються в процесі професійної підготовки у ЗВО педагогічного профілю, серед яких:

1. Уміння бачити в педагогічній ситуації проблему і формулювати її у вигляді педагогічного завдання; орієнтуватися на учня як на активного співучасника освітнього процесу під час постановки педагогічного завдання; обирати оптимальне педагогічне рішення в умовах невизначеності; передбачати близькі та віддалені результати рішення.
2. Уміння працювати зі змістом навчального матеріалу, визначати міжпредметні зв'язки; виявляти реальні навчальні можливості школя-

рів, передбачати можливі перешкоди у їхньому розвитку; вміння виходити з мотивації самих учнів у плануванні та організації освітнього процесу.

3. Уміння здійснювати професійну самоосвіту з метою саморозвитку та фахового зростання.
4. Уміння оптимальної педагогічної комунікації, володіння прийомами реалізації внутрішніх резервів партнера у спілкуванні, прийомами, які забезпечують високий рівень спілкування.
5. Уміння зрозуміти позицію іншого у спілкуванні, виявити інтерес до його особистості; вміння «читати» його внутрішній стан, володіти засобами невербальної комунікації; домінування демократичного стилю керівництва.
6. Уміння підтримувати стійку професійну позицію педагога, який усвідомлює значущість своєї професії; реалізовувати та розвивати власні педагогічні здібності; керувати власними емоційними станами.
7. Уміння усвідомлювати перспективу професійного розвитку, визначати особливості свого індивідуального стилю, максимально використовувати свій творчий потенціал.
8. Уміння оцінювати продуктивність педагогічної діяльності; виявляти окремі показники вихованості та ефективності навчання, стимулювати готовність школярів до самоосвіти.
9. Уміння оцінювати рівень вихованості учнів; вміння створити умови для стимуляції достатньо розвинутих рис особистості учнів.
10. Інтегральні вміння вчителя оцінити власну професійну позицію, визначити свої сильні та слабкі сторони.

Для педагога необхідними також є вміння говорити правильно і виразно, здатність жестами, мімікою, поглядом виразити свої почуття і ставлення, бачити себе з боку. Інакше кажучи, невід'ємним елементом педагогічної майстерності є **педагогічна техніка** – володіння комплексом прийомів, який допомагає вчителю глибше, яскравіше, талановитіше виявити себе і досягти оптимальних результатів у роботі.

До основних елементів педагогічної техніки належать: *техніка мовлення* (голос, дихання, дикція, інтонаційне забарвлення і т.п.), *виразний показ почуттів і ставлень* (міміка, пантоміміка, зовнішній вигляд вчите-

ля загалом), професійна самопрезентація педагогом свого психічного стану (самоконтроль, витримка тощо). Тобто, це ті вміння, які допомагають вчителю через візуальний і аудіальний бік сприймання донести до вихованців свої думки і почуття, сприяють творчій поведінці та ефективній взаємодії з дітьми.

Українські педагоги у понятті «педагогічна техніка» виділяють дві групи складових. *Перша група* пов'язана з умінням вчителя керувати своєю поведінкою: техніка володіння своїм організмом (мімікою, пантомімікою); керування емоціями, настроєм для зняття зайвого психічного напруження, збудження творчого самопочуття; опанування вміння соціальної перцепції (техніка керування увагою, уявою); техніка мовлення (керування диханням, дикцією, голосом, темпом мовлення). *Друга група* пов'язана з умінням вплинути на особистість і колектив: техніка організації контакту, управління педагогічним спілкуванням, організація колективних творчих справ тощо.

Складові першої та другої груп педагогічної техніки спрямовані або на організацію внутрішнього самопочуття педагога, або на вміння це почуття адекватно виявити зовні. Тому педагогічну техніку поділяють також на зовнішню і внутрішню, відповідно до мети її використання.

Внутрішня техніка – це створення внутрішнього переживання особистості, психологічне налаштування вчителя на майбутню діяльність через вплив на розум, волю і почуття.

Зовнішня техніка – це втілення внутрішнього переживання особистості вчителя в його тілесній природі: міміці, голосі, мовленні, рухах, пластиці.

Однак, аналіз компонентного складу педагогічної майстерності у розумінні багатьох науковців свідчить, що серед її елементів не зазначено однієї із засадничих складових – чітких **мотивів** її формування, які спонукатимуть педагога працювати над собою, удосконалювати власну педагогічну діяльність. Прагнення майбутнього вчителя досягти вершин у професійній діяльності є внутрішнім рушієм, що спонукає студента до вибору найбільш оптимальних і ефективних способів досягнення «акме» у роботі вчителя.

Мотивами можуть бути ідеали, професійні інтереси, переконання, соціальні установки і професійні цінності майбутнього педагога. Втім,

варто зауважити, що матеріальні стимули варто віднести до несприятливих, адже вони ведуть до зниження ефективності професійної діяльності в цілому, а також завдають шкоди особистісному розвитку учнів. Натомість професійний мотив, який в найбільш загальному вигляді виступає як бажання вчити й виховувати дітей, спонукатиме педагога до внесення нововведень в освітній процес: до пошуку шляхів кращого засвоєння знань і вмінь учнями, стимулювання дітей до більшої активності, вивчення індивідуальних особливостей учнів, розвитку творчих здібностей дітей тощо. На кожному уроці такий учитель шукатиме можливості для особистісно орієнтованого навчання.

Вчителі, які прагнуть до особистої самореалізації, віддають перевагу творчим видам праці, які відкривають явні можливості для саморозвитку. Урок для такого педагога – це привід для реалізації себе як особистості й професіонала. Щоразу здійснюється вибір кращого варіанта методу, що завжди реалізується з урахуванням інтересів дітей. Діяльність такого педагога відрізняється високим рівнем сприйнятливості нововведень, постійним пошуком себе в чомусь новому, потребою в створенні нового бачення різних форм педагогічної діяльності.

Отже, ефективному педагогу необхідно бути зацікавленим і захопленим викладанням свого предмету, адже вчитель має бути компетентним у питаннях стосовно свого предмета, вільно відповідати на питання, які виникають в учнів, і шукати для них доступні шляхи вирішення у момент виникнення труднощів, також майстерний педагог не лише навчає дітей, він їх виховує, намагається підтримувати позитивну мотивацію в учнів шляхом найрізноманітніших нововведень, урахує їх індивідуальні особливості, розвиває їхні творчі здібності та сприяє особистісному зростанню учнів.

4. СПОСОБИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Оволодіння педагогічною майстерністю, її складовими потребує значного досвіду, а також роботи вчителя над собою. На наш погляд, вивчення курсу «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя» дасть можливість майбутнім педагогам ознайомитися з основними способами розвитку і вдосконалення педагогічної майстерності та розпочати шлях свого професійного становлення вже сьогодні.

Визначальна роль у розробці сучасних підходів до розвитку педагогічної майстерності належала академіку І. Зязюну, який впродовж багатьох років разом із колегами розробляв теорію та впроваджував технології оволодіння вчителем педагогічною майстерністю. «Для оволодіння педагогічною майстерністю, – наголошував І. Зязюн, – необхідна систематична підготовка до кожного навчального заняття; постійна робота з новинками педагогічної і психологічної літератури, знаходження в них нового для практичної перевірки й використання; вивчення досвіду колег і запозичення всього кращого, корисного, дійсно необхідного; вироблення індивідуальних прийомів (постановка голосу, техніка мовлення, граматична правильність, дикція, інтонація, сила звуку і т.п.); саморегуляція фізичного та психічного станів».

Вчений визначив рівні оволодіння педагогічною майстерністю:

1. Елементарний рівень. У вчителя наявні лише окремі якості професійної діяльності. Найчастіше – це володіння знаннями для виконання педагогічної дії, володіння предметом викладання тощо. Продуктивність його педагогічної діяльності є невисокою.
2. Базовий рівень. Учитель володіє основами педагогічної майстерності: педагогічні дії гуманістично зорієнтовані, стосунки з учнями й колегами розвиваються на позитивній основі, добре засвоєно предмет викладання, методично впевнено і самостійно організовано освітній процес на уроці. Цього рівня, як правило, досягають наприкінці навчання у ЗВО.
3. Досконалий рівень. Характеризується чіткою спрямованістю дій учителя, їх високою якістю, діалогічною взаємодією у спілкуванні.

Педагог самостійно планує й організовує свою діяльність на тривалий проміжок часу, маючи головним завданням розвиток особистості учня.

4. Творчий рівень. Характеризується ініціативністю і творчим підходом до організації професійної діяльності. Вчитель самостійно конструює оригінальні педагогічно доцільні прийоми взаємодії. Діяльність будує, спираючись на рефлексивний аналіз. Сформовано індивідуальний стиль професійної діяльності.

У визначенні рівнів сформованості педагогічної майстерності має місце певна умовність, бо майстерність тісно пов'язана з творчою діяльністю і визначити конкретні рамки, кількісні параметри для оцінки цих якостей досить складно та й навряд чи можливо.

А роботу над собою як майбутнім фахівцем варто розпочати з самоорганізації професійної діяльності, яка успішно здійснюється за умови осмислення власних переживань та думок, суджень, переконань і позицій, тобто рефлексивного самопізнання, самоаналізу й самооцінки, що відкривають перед особистістю вчителя можливості для створення *програми послідовних дій*.

Така програма має мету і передбачає послідовне виконання певних завдань, спрямованих на вирішення кардинально важливих питань:

- усвідомлення вчителем смислу його професійної діяльності;
- творчої самореалізації, що проявляється передовсім у відході від шаблонів і стереотипів, виробленні програми вимог до самого себе та учнів;
- формування зацікавленого, критичного ставлення до результатів роботи;
- послідовне збагачення педагогічного досвіду і т.п.

Однак, варто зазначити, що можна бути професійно компетентним педагогом, вільно орієнтуватися у предметній сфері, системно діяти в педагогічній реальності, вміти узагальнювати і передавати власний практичний досвід, бути здатним до рефлексії, володіти сучасними педагогічними технологіями, однак при цьому не бути майстром. Щоб стати майстром, необхідно володіти особистісною професійною неповторністю

й унікальністю, власним стилем творчої діяльності, концептуальністю професійного мислення.

Аналіз педагогічного досвіду сучасних учителів дає підстави свідчити, що ефективними та цікавими видами роботи щодо формування та удосконалення педагогічної майстерності з метою оптимізації освітнього процесу в сучасній школі є: участь у конференціях різних рівнів, творчі зустрічі з провідними науковцями та вчителями, обмін досвідом із колегами, методичні семінари, «круглі столи», майстер-класи, квазіпрофесійні тренінги, ділові ігри тощо. Варто зазначити, що завдяки засобам сучасних ІКТ (мультимедійних систем, комп'ютера, засобів комунікацій) можливою стає дистанційна участь педагогів на онлайн-конференціях, онлайн-курсах, онлайн-тренінгах, вебінарах тощо.

Зручною та ефективною для вчителів є студія онлайн-освіти «EdERA», а також сайти «Всеосвіта», «На урок», що надають можливість педагогам не лише саморозвиватися, а й ділитися власним професійним досвідом із колегами. На оптимізацію освітнього процесу щодо реалізації Концепції НУШ спрямовано численну кількість сайтів із методичними та дидактичними матеріалами, українськими е-енциклопедіями, мультимедійними підручниками, інтерактивними онлайн-ресурсами тощо.

Важливе місце у становленні професіонала має педагогічна практика, яка забезпечує «занурення» особистості в реальний виробничий процес, пізнання його не тільки ззовні, тобто на основі теоретичних знань, але й зсередини, у всій повноті виробничої дійсності, конкретики, життєвості. Поза практикою підготовка майбутніх фахівців є явищем неможливим. Вчителем, вихователем, наставником людина стає не тоді, коли вона освоїла певну суму знань, які має передати учню і, навіть, не тоді, коли вона оволоділа відповідними освітніми методиками чи технологіями, а насамперед, тоді, коли вона усвідомила себе як особистість, виховала в собі якості неприйняття, відторгнення фальшу, упевнилась у своїй правоті провідника життєвої справедливості.

У Педагогічній Конституції Європи наголошується, що особливе навантаження у підготовці майбутніх педагогів покладається на *громадянську практику*; вона має наскрізний характер і здійснюється протягом всього процесу їх підготовки; її головна мета – інтегрувати майбутнього

фахівця в систему суспільних відносин, сформувати громадянські якості, убезпечити вчителя від «споглядального» ставлення до життя, сформувати його активну громадянську позицію.

Отже, варто зрозуміти, що досягнення висот педагогічної майстерності потребує максимально великих зусиль, енергії, природних здібностей, нахилів, працездатності, прагнення використати кожен можливість, яку пропонує держава, ЗВО, громадськість, школа, життя.

Адже в сучасних умовах реформування системи освіти в Україні педагогічна майстерність виступає запорукою успішної професійної діяльності вчителя. Удосконалення рівня педагогічної майстерності дозволить сучасному педагогу максимально оптимізувати освітній процес, якісно реалізуючи кардинальні перетворення в галузі шкільної освіти.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. На основі державних нормативно-правових документів України щодо освіти визначте вимоги до сучасного вчителя.
2. Назвіть загальні і професійні компетентності, якими має володіти сучасний вчитель, відповідно до професійних стандартів за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)».
3. Які нові ролі для вчителя готує сучасна українська школа?
4. Як Ви розумієте поняття педагогічної діяльності?
5. Назвіть основні компоненти педагогічної діяльності.
6. Охарактеризуйте основні функції педагогічної діяльності вчителя.
7. Що розуміють під поняттям «педагогічна майстерність» сучасні науковці?
8. Назвіть основні компоненти педагогічної майстерності.
9. Поясніть поняття «гуманістична спрямованість»?
10. Обґрунтуйте роль основних складових педагогічної компетентності для майстерності вчителя.
11. Дайте характеристику основних педагогічних здібностей вчителя.
12. У чому Ви бачите значення педагогічної техніки для вчителя?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Закінчіть речення: я хочу бути вчителем, бо....

Зробіть висновок, які мотиви переважають у Вас?

2. Складіть орієнтовну схему особистих послідовних дій щодо оволодіння педагогічною майстерністю.

3. За бажанням пройдіть тест для визначення рівня сформованості гуманістичних педагогічних цінностей.

Уважно прочитайте запропоновані положення, які розшифровані в трьох варіантах. Виберіть той варіант, який найбільше відповідає Вашим педагогічним поглядам.

1. Природа дитини така ж, як і природа дорослого. Різниця між ними не в самій природі, а лише в ступені розвиненості:

А) так;

Б) якоюсь мірою;

В) ні.

2. Поведінка дитини в школі залежить від її психологічних особливостей і стану здоров'я:

А) так;

Б) якоюсь мірою;

В) ні.

3. Ваше ставлення до методів виховання:

А) Ви вирішили відмовитися від авторитарних методів;

Б) Ви вважаєте за краще діяти авторитарно за будь-яких умов;

В) Ви шукаєте більш м'які, ліберальні методи, але у вас ще не зжиті замашки авторитарності.

4. Який варіант поведінки здається Вам найбільш прийнятним:

А) відмовитися від авторитарних вимог, від суворої дисципліни в школі і перейти до дисципліни трудового співробітництва;

Б) спробувати добитися дисципліни з мінімумом зовнішнього примушування;

В) притримуватися лише авторитарних методів муштри.

5. Ваше ставлення до вибору роботи дітьми:

- А) так організувати розподіл робіт, щоб у дітей завжди створювалось враження, що вони самі вибирають собі завдання;
- Б) вільний вибір завдань можна допустити на уроках мови і математики;
- В) краще вчителю самому давати завдання, не погоджуючи їх з дітьми.

6. Ваше ставлення до успіхів і невдач учнів у навчанні:

- А) навчання неможливе без масових невдач;
- Б) необхідно прагнути, щоб діти менше зазнавали невдач;
- В) навчання повинно сприяти успіхам дітей.

7. Вибір методів навчання:

- А) Ви за навчання, засноване на досліді й експерименті;
- Б) Ви за поєднання вербальних методів і експерименту;
- В) Ви залишили б незмінною пояснювально-ілюстративну методику навчання.

8. Місце запам'ятовування у навчальному процесі:

- А) пам'ять має відігравати допоміжну роль у процесі навчання;
- Б) навчання засноване головним чином на пам'яті;
- В) пам'яті приділяється значна роль у процесі навчання.

9. Ваше ставлення до заучування правил і законів:

- А) Ви за організацію живої експериментальної роботи по самостійному виведенню дітьми правил і законів;
- Б) Ви за поєднання такої роботи із заучуванням правил і законів в надії, що вони можуть згодитися;
- В) Ви за навчання, що на перше місце ставить заучування напам'ять правил і законів.

10. Ваше ставлення до оцінки:

- А) Ви за виставлення оцінного балу;
- Б) Ви по-іншому назвали б оцінку;
- В) Ви за новаторську організацію роботи без виставлення оцінного балу.

11. Ваше ставлення до покарань:

- А) необхідно повністю відмовитися від усіляких каральних заходів;
- Б) слід уникати покарань, але це не завжди вдається;
- В) покарання необхідні, не варто відмовлятися від їх застосування.

Для визначення рівня сформованості у Вас гуманістичних педагогічних цінностей використайте ключ-дешифратор:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
а б в	а б в	а б в	а б в	а б в	а б в	а б в	а б в	а б в	а б в	а б в
2 1 0	2 1 0	2 0 1	2 1 0	2 1 0	0 1 2	2 1 0	2 0 1	2 1 0	0 1 2	2 2 1 0

В залежності від набраної Вами кількості балів Ваш рівень сформованості системи гуманістичних педагогічних цінностей може бути:

0 – 7 – низький

8 – 15 – середній

16 – 22 – високий

4. Керуючись власним досвідом та наведеними цитатами, визначте:
- 6 найважливіших рис ідеального вчителя;
  - переваги та недоліки професії вчителя.

Щоб бути хорошим викладачем, потрібно любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш.

(В. Ключевський)

Усюди цінність школи дорівнює цінності її вчителя.

(А. Дістервег)

Мудрість влади педагога полягає в тому, щоб моя воля стала бажанням дитини.

(В.О. Сухомлинський)

Хто не може взяти ласкою, той не зможе взяти і строгістю.

(А. Чехов)

У хорошого вчителя ми цінуємо кращі якості дресирувальника, клоуна та циркового коня, якого рік за роком ганяють по колу.

(М. Звонарьов)

Вчительство – не втрачене мистецтво, але повага до вчительства – втрачена традиція.

(Ж. Барзен)

Професія вчителя дає довічну гарантію від викрадення з метою викупу.

(С. Моцарський)

5. Чи згодні Ви з думкою А.С.Макаренка щодо здобуття вихователем майстерності? Чому?

«Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту, але це спеціальність, якої треба навчитися, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта. Кожна людина, якщо вона не каліка, може бути лікарем і лікувати людей, і кожна людина, якщо вона не каліка, може бути музикантом. Хто – краще, хто – гірше. Це залежатиме від якості інструмента, навчання і т.п. А у педагога такого навчання немає».

Тема 1.2. МАЙСТЕРНІСТЬ ВИРІШЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ СИТУАЦІЙ

1. Поняття про педагогічну ситуацію.
2. Алгоритм розв'язання педагогічної ситуації.
3. Види педагогічних ситуацій.

1. ПОНЯТТЯ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ СИТУАЦІЮ

В житті кожної людини трапляються різні ситуації. «Великий тлумачний словник сучасної мови» означає ситуацію як сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей.

Усі ситуації (обставини), в яких ми опиняємося, можна умовно розділити на побутові (запізнення на автобус, сварка у магазині, відключення Інтернету у важливий момент тощо) та професійні (для кожної професії вони мають особливий характер).

Щодня перед учителем в процесі професійної діяльності постають безліч ситуацій, що потребують відповідного аналізу, реагування, прийняття рішень та постановки завдань. Власне, уся педагогічна діяльність, увесь освітній процес складається з нескінченного ланцюжка педагогічних ситуацій, які можуть виникати спонтанно, а можуть бути спеціально створені учнями або вчителем (з певною метою). Наприклад, вчитель заходить до класу, щоб розпочинати урок – а половина учнів відсутня. Це вже ситуація, що потребує певної реакції та прийняття рішення. Через десять хвилин після початку уроку на порозі класу з'являється учень, що запізнився, – знову ситуація. Хтось не виконав домашнього завдання, інший постійно розмовляє на уроці, комусь захотілося їсти і він дістає з сумки бутерброд... У таких ситуаціях виявляється невідповідність, суперечність між очікуваннями педагога та реальністю. Тобто, **педагогічна ситуація** – це фрагмент педагогічної діяльності, що містить суперечності між досягнутим і бажаним рівнями вихованості учнів і колективу.

Педагогічні ситуації від інших обставин вирізняються певними особливостями, а саме:

- педагог несе професійну відповідальність за їх вирішення;
- їх учасники різні за віком і життєвим досвідом;
- учитель має пам'ятати, що для інших учнів (спостерігачів) вирішення педагогічної ситуації є виховною моделлю поведінки;
- педагог бере ініціативу в пошуку вирішення педагогічної ситуації, враховуючи інтереси усіх учасників;
- помилки, які допустить вчитель, стануть причиною виникнення нових педагогічних ситуацій;
- педагогічні ситуації легше попередити, ніж правильно їх врегулювати.

Кожного разу, стикаючись з подібними ситуаціями, педагог може піти двома шляхами:

- 1) залишити проблему поза увагою;
- 2) поставити перед собою мету – подолати суперечність, що виникла.

Майстерність вчителя виявляється тоді, коли він усвідомлює педагогічну ситуацію, ставить перед собою мету та формулює педагогічне завдання, вирішення якого попередить повторення чи виникнення небажаних педагогічних ситуацій.

Без вчасного та правильного розв'язання педагогічних ситуацій неможлива подальша ефективна взаємодія між учасниками освітнього процесу. Наприклад, якщо вчитель проігнорує ситуацію, коли на початку уроку на його очах учень б'є сусіда по парті книжкою по голові, то кожен залишиться у своїй «проблемі»: той, хто вдарив, вважатиме себе переможцем і плануватиме наступні «тріумфи», а той, кого вдарили, почуватиметься скривдженим. Про яку ефективність освітнього процесу можна говорити у такому разі? Вчителька, не витрачаючи навчального часу, не акцентуючи уваги на бійці, має принаймні тимчасово розсадити дітей за різні парти, усуваючи головну проблему – можливість їхнього подальшого контакту.

Отже, запорукою успішного перебігу освітнього процесу є усвідомлення педагогом педагогічної ситуації та вибір правильного способу її розв'язання.

При цьому важливо пам'ятати, що кожна педагогічна ситуація має суб'єктний характер: виникає внаслідок взаємодії суб'єктів освітнього процесу, якими можуть бути не лише учні, їхні батьки, вчителі та адміні-

страція, персонал школи, а й сторонні учасники (перехожі; мешканці будинків, які розташовані біля школи, та ін.).

Варто зазначити, що вчитель не завжди може бути безпосереднім учасником тої чи іншої педагогічної ситуації, він може виступати її спостерігачем. Однак, зважаючи на провідну роль вчителя в освітньому процесі, саме педагог вживає заходів для її вирішення.

Важливо також при розв'язанні педагогічної ситуації звернути увагу на те, що:

- вікові психологічні особливості дитини мають бути визначальними при розв'язанні проблеми; так, молодші школярі, на відміну від учнів інших вікових груп, швидше забувають про конфлікти, легше перемикають увагу на інші види діяльності;
- рішення щодо проблеми слід приймати з дотриманням норм педагогічної етики, лаконічно формулюючи звертання до учнів;
- не варто вдаватися до таких дій:
  - знижувати оцінку за роботу на уроці через погану поведінку (у критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів немає зазначеного критерію!);
  - без вагомої причини записувати у щоденник зауваження;
  - викликати представників адміністрації школи до класу чи відводити учнів до керівництва школи, демонструючи свою неспроможність самостійно розв'язати проблему;
  - виставляти учня за двері під час навчання (педагог повсякчас відповідає за життя та здоров'я дитини);
  - пишномовно обурюватися, адже частину ситуацій діти якраз і створюють для того, щоб педагог дратувався, а не проводив урок;
  - ставити запитання на кшталт «Хто це зробив?», адже це спонукає дітей до ябедництва або ж веде до ускладнення ситуації у вигляді конфлікту чи бойкоту;
  - формулювати оцінні стереотипи, чіпляти негативні ярлики щодо особистості школяра (наприклад, «Брат цього учня – такий бешкетник!»);

- приймати рішення за умови володіння лише мінімальною інформацією про обставини життя учня, особливо занадто категоричні (наприклад, покарання за запізнення на перший урок учня, що живе у сусідньому селі);
  - надмірно співпереживати, що неминуче призведе до встановлення стійкого ліберального стилю спілкування з школярами, а отже, до професійної неспроможності педагога підтримувати дисципліну в класі.
- вихід із ситуації має бути прийнятним для всіх її учасників;
  - в результаті має бути збережене фізичне та психічне здоров'я кожного;
  - розв'язання проблеми має сприяти згуртуванню колективу на всіх рівнях: учнів, їхніх батьків, педагогічних працівників та ін.

2. АЛГОРИТМ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Вирішення педагогічних ситуацій вимагає від вчителя оперування комплексом професійних знань, педагогічною технікою, системою здібностей до педагогічної діяльності. Не зважаючи на те, що в практиці педагога повсякчас трапляються однакові за сюжетом ситуації (запізнення учня на урок, невиконання домашнього завдання, відсутність контактів між учасниками освітнього процесу), вирішення кожної з них потребує особливого (іншого) підходу, адже щоразу різні учасники педагогічних ситуацій мають власний життєвий досвід, бачення, інтереси, уподобання, потреби, характер, рівень вихованості та ін., від чого й залежить яким шляхом піде педагог.

Тому педагогічна наука не містить готових відповідей на запитання *«як правильно вирішити саме цю педагогічну ситуацію?»*.

Однак, сучасні науковці, практики пропонують молодому вчителю під час пошуку розв'язання педагогічної ситуації дотримуватися певного алгоритму, який містить три основні **етапи**:

- 1) **аналітичний**, який починається з аналізу й оцінки ситуації, що склалася, і закінчується формулюванням ситуаційного завдання (оперативного, тактичного, стратегічного);
- 2) **проективний** етап, коли плануються способи вирішення вже поставленого завдання, розробляється конкретний проект цього рішення;
- 3) **виконавчий** етап, який пов'язаний з реалізацією задуму, з практичним втіленням розробленого «проекту».

Розглянемо, як відбувається вирішення педагогічної ситуації на конкретному прикладі.

Після уроків до вчительки несміло підходить другокласник і соромлячись просить:

– Олено Миколаївно, дайте мені, будь ласка, контакти Марійки Петренко.

– Іванку, а навіщо вони тобі?

Опустивши очі, хлопчик зізнається, що йому дуже подобається однокласниця, а поговорити з нею в школі він не наважується. Можливо, вийде по телефону?

1. **Аналіз умов і постановка ситуаційного завдання.** Коли вчитель зустрічається з проблемною ситуацією, він вимушений зробити її предметом свого аналізу: з'ясувати причини, які викликали ситуацію, визначити її характер тощо. Педагог має ніби "піднятися" над ситуацією, оцінити той чи інший окремий факт у загальному контексті діяльності. Результатом такого аналізу і буде постановка завдання, яке потрібно вирішити в умовах існуючої ситуації.

Наведена ситуація досить неоднозначна. З одного боку, хочеться допомогти сором'язливому хлопчику, з іншого, дати контакти дівчинки – значить, поведеться некоректно стосовно неї, крім того, це може не сподобатись батькам учениці. Перед вчителем постає ситуаційне завдання: потрібно і допомогти хлопчику, і не спричинити незручностей дівчинці.

2. **Розробка «проекту» майбутнього рішення.** На цьому етапі вчитель заздалегідь уявляє, «програє» ті реальні ситуації, які він повинен створити. Суттєве значення тут має інтуїція, оскільки завдання,

які щоразу виникають в освітньому процесі, повинні нерідко вирішуватися в умовах дефіциту часу й інформації про те чи інше явище.

Відволікати хлопчика від його ідеї і переключати його увагу на щось інше не варто: якщо дитина зважилась на такий крок (підійти до вчительки і попросити), то він навряд чи просто так відмовиться. Не дати телефон (сказати, що його у вас немає) і на цьому зупинитися теж буде неправильно: дитина може назавжди втратити довіру до педагога. Найкраще, що може вчитель зробити у даному випадку, це сказати хлопчику, що телефону немає, але запропонувати допомогти йому в інший спосіб. Це викличе у дитини довіру до педагога і допоможе школяреві відволіктися від ідеї з телефонним дзвінком та придумати інші способи потоваришувати з дівчинкою.

3. **Практична реалізація рішення.** Цей етап характеризується безпосередньою взаємодією вчителя й учнів, прямим контактом між ними, організацією діяльності учнів, в результаті чого формуються їхні ціннісні відносини, засвоюються знання і розвиваються вміння.

Наступного дня можна посадити хлопчика з дівчинкою, що йому подобається, чимось обґрунтувавши цей вчинок (наприклад, йому погано видно з останньої парти, а дівчинка сидить близько). Інший варіант може бути спрямований на те, щоб дати хлопчику і дівчинці спільне навчальне завдання, залучити до спільної справи, що допоможе їм ближче познайомитися, більше спілкуватися і, можливо, подружитися.

Педагогічні ситуаційні завдання, які педагог висуває і вирішує на основі аналізу конкретної ситуації, можуть бути трьох рівнів: **стратегічні, тактичні й оперативні.**

Стратегічні завдання найбільш віддалені у часі, вони мають на меті суттєву зміну об'єкта виховання, досягнення бажаного ідеалу. Наприклад, класний керівник, отримавши новий клас і виявивши його особливості, ставить за мету *створити в класі дружний, згуртований учнівський колектив.*

Тактичні завдання сприяють реалізації стратегічного завдання, тобто це ті заходи, які слід здійснити для досягнення віддаленої мети. Приміром, для згуртування колективу вихователь *залучатиме учнів до виконання спільних справ, колективної праці, до спільного проведення дозвілля.*

Оперативні завдання повинні вирішуватися одразу. Їхня мета – спрямувати вчинки вихованців у потрібне русло. Наприклад, якщо педагог помічає, що один з учнів ображає свого однокласника, то він повинен негайно прореагувати на це відповідним чином (*зробити зауваження, запросити на розмову, призначити покарання, відволікти винуватця певним проханням тощо*).

Слід звернути увагу на те, що, аналізуючи одну й ту саму педагогічну ситуацію, вчитель може сформулювати для себе педагогічні завдання трьох рівнів. Приміром, у ситуаціях, коли хтось з учнів запізнився або був неуважний на уроці:

- *оперативним* завданням буде: як відреагувати на таке порушення навчальної дисципліни;
- *тактичним* – як вдосконалити засоби обліку та контролю знань, активізувати пізнавальну діяльність на уроках;
- *стратегічним* – як виховати у дітей почуття відповідальності, організованість тощо.

У ході педагогічної діяльності здійснюється цілеспрямована й організована взаємодія вчителя і вихованців, спрямована на досягнення визначених, спроектованих заздалегідь змін особистості школяра. При цьому і вчитель і учень навчаються одночасно. Процес розв'язання педагогічної ситуації розгортається як спільна діяльність і діяльне спілкування в системі “вихователь – вихованці”. А це і є те середовище, в якому розвивається особистість дитини і особистість дорослого як вихователя.

Аналіз педагогічних ситуацій, ефективність їх розв'язання, правильність прийнятих вчителем рішень великою мірою залежить від особистісних якостей педагога. Саме під час вирішення педагогічних завдань виявляються педагогічна спрямованість, ціннісні орієнтації, інтелектуальні, емоційні, вольові якості вчителя. Ці якості впливають на успішність досягнення поставленої мети та свідчать про рівень готовності педагога до творчого розв'язання педагогічних ситуацій.

3. ВИДИ ПЕДАГОГІЧНИХ СИТУАЦІЙ

Спроби класифікувати педагогічні ситуації, дати їх видові характеристики у різні періоди були зроблені І. Бехом, О. Богдановою, Н. Бордовською, О. Власенко, Т. Гуковою, Р. Карпюком, О. Коберником, В. Ковальчук та ін. Однак і нині єдиної класифікації педагогічних ситуацій не існує.

Пропонуємо ознайомитися з узагальненою класифікацією педагогічних ситуацій та розглянути ефективні шляхи їх розв'язання.

За процесуальною сутністю.

Проблемні. Для них характерне виникнення інтелектуального або психологічного утруднення у суб'єктів навчання; прояв певної суперечності; незгодження.

Учитель пояснює новий матеріал. Бешкетник Сашко у цей час напівголосно тупає ногами під партою. Коли вчитель перестає говорити, тупання припиняється. Це повторюється кілька разів.

Варіант 1. Учитель звертається до класу: «А це ідея! Проведімо гру «Скільки у слові складів?». Я буду говорити, а ви – напівголосно відстукуватимете ногами кількість складів у промовлених мною словах. Потім я знову повторю кожне речення, а ви за мною, але вже без тупотіння, і так далі. Починаймо!».

Варіант 2. Жартома: «Тихо! У Сашка щось тупотить під партою! Може, це дух неслухняного учня? Треба викликати екстрасенсів! Проте за законом я не маю права допускати до тебе екстрасенсів без відома твоїх батьків. Що ж нам робити?...».

Варіант 3. «Щось ми засиділися! Проведімо фізкультхвилинку!».

Надалі вчитель має поспостерігати і з'ясувати причину Сашкового бешкетування: відсутність інтересу до уроку, бажання привернути увагу педагога чи однокласників тощо. Можливо, хлопчик має достатній потенціал, щоб більше працювати на уроці. За потреби можна провести індивідуальну бесіду з ним.

Ситуації успіху. Переживання особистістю радості досягнення. Аби закріпити цей стан у свідомості дитини і тим самим спонукати її до по-

дальших активних зусиль, педагог має вчасно підтримати учня, привернути увагу інших до його досягнень тощо.

На уроці математики всім класом розв'язували задачу. Ніяк не виходило. Вчителька активізувала дітей спонукальними запитаннями. У цей момент підняв руку Петрик і єдиний відповів правильно (раніше хлопчик не вирізнявся математичними здібностями). Вчителька похвалила Петрика, поставивши йому найвищий бал, але не перехвалюючи. Оголосила, що від сьогодні запроваджує на уроках математики титул «Суперматематик класу», який буде присуджувати тому, хто першим з усіх правильно розв'яже складну задачу (з подальшим записом у щоденник подяки батькам та врученням бейжа з написом «Суперматематик класу»).

За способом виникнення.

Заплановані. Заздалегідь продумані одним або кількома учасниками педагогічного процесу.

1. Під час пояснення нового матеріалу вчитель робить поточні записи на дошці. Коли потрібно стерти один з них, він намагається скористатися ганчіркою. Та тільки притискає її до дошки, як лунає голосне пицання – учні замотали в ганчірку іграшку-пискавку. Клас дружно регоче.

Варіант 1. Учитель спокійно виймає іграшку з ганчірки і радісно промовляє: «Це мені? Дякую! Давно мріяла про таку!».

Варіант 2. Учитель виймає іграшку і весело питає: «Самі придумали? Креативно! Буду сьогодні на уроці використовувати її як сигнал закінчення роботи над певним завданням».

Оскільки така ситуація – пошук «точки кипіння» педагога, випробування його емоційної рівноваги, головне тут – не піддаватися на «провокації». Учні не плануватимуть нових подібних ситуацій, якщо побачать, що не досягли бажаної мети.

2. До школи після уроків прийшла мама однієї з учениць і висловлює вчительці претензії, що вона називає її доньку Оленою, а не Альоною.

Педагог має поговорити з мамою учениці (бажано не у присутності дітей). «Дякую, що звернули на це увагу. Вибачте, проте у державному закладі я маю називати учнів так, як зазначено у їхніх документах, зокрема у свідоцтві про народження. Проте я врахую ваше прохання, і якщо

вашій доньці так подобається, ми обговоримо цю ситуацію у класі, адже я не можу одразу змінити ім'я учениці без пояснення іншим. Ще хтось, за її прикладом, може захотіти, аби його називали іншим ім'ям, але ж має бути порядок».

Враховуючи, що нині батьки можуть давати своїм дітям будь-які імена, під час зарахування учнів до 1-го класу педагог має зафіксувати в їхніх індивідуальних характеристиках таку інформацію: повне ім'я згідно зі свідоцтвом про народження; ім'я, яким дитину називають батьки; ім'я, яким вона хоче, аби її називали. Звісно, правильно називати дитину так, як записано у документах. Проте зважаючи на екзотичні сучасні імена, які не всі сприймають, бажано узгодити це питання на рівні «учень – батьки – однокласники учня», максимально враховуючи інтереси дитини.

3. Педагог пояснює новий матеріал. Один з учнів починає демонстративно рвати на дрібненькі шматочки аркуш з учнівського зошита, показуючи, що йому нецікава розповідь.

Варіант 1. Учитель спокійно: «Маємо відпочити! Проведемо фізкультхвилинку».

Варіант 2. «Маємо відпочити! Починаємо гру...».

Надалі педагог має діяти так само, як і в попередніх випадках, пов'язаних з демонстративною поведінкою учнів.

Спонтанні (мимовільні, випадкові). Ситуації, появи яких ніхто не міг передбачити.

1. Учитель пояснює новий матеріал. Раптом класом пробігає миша. Серед учнів паніка. Вчитель реагує спокійно (навіть якщо боїться мишей).

Варіант 1. Констатує: «Бачите, ми не самі у класі. Треба бути обережними у висловлюваннях, а то від сорому навіть миші від нас тікають!».

Варіант 2. Пропонує виконати завдання, пов'язане якимось чином з «мишачою темою». Наприклад, на уроці математики – скласти задачу про мишу; на уроці мови – усно (письмово) описати цю тваринку; на уроці читання – скласти казку про мишку тощо.

Після уроку педагог обов'язково має повідомити завгоспа школи про ситуацію для подальшої дератизації класу, оскільки миші – розповсюджувачі небезпечних хвороб.

2. Учениця, відкриваючи на уроці образотворчого мистецтва баночку з фарбою, випадково облила сусідку по парті.

Педагог має заспокоїти дівчаток і попросити когось з однокласників про допомогу (дати серветки, витерти зі столу тощо). Решта учнів продовжують роботу на уроці. Якщо потрібно, вчитель допомагає зашпори одяг; за необхідності та можливості – змінити одяг (позичити кофтинку в однокласниці, переодягнутися у спортивну форму тощо).

Поки учениці приводять себе до ладу, педагог має нагадати дітям про необхідність обережного поводження з фарбами; пропонує відкривати баночки з фарбами, тримаючи їх оберненими у бік міжряддя, а не сусідів; пропонує свою допомогу у відкриванні баночок.

За характером подій.

Дидактичні або навчальні. Стосується навчального матеріалу: неправильного формулювання запитань, помилок при виконанні роботи, особливостей пояснення матеріалу тощо.

У 1-му класі на уроці навчання грамоти педагог повідомляє дітям: «Зараз ми вивчимо першу літеру алфавіту – А». Половина класу байдуже констатує: «Та ми вже її знаємо».

Виховні.

- *Дисциплінарна* (порушення поведінки).

Посеред уроку Сергійко з усієї сили вдаряє Наталку по голові книжкою зі словами: «Не обертайся!».

- *Правова* (серйозні порушення правил поведінки, у результаті чого учасників ситуації можуть притягнути до відповідальності)

Маринка на перерві підійшла до вчительки й повідомила: «У мене з портфеля вчора зникли олівці. А сьогодні такі самі з'явилися у Петрика».

- *Комунікативно-конфліктна* (порушення правил спілкування, приниження, образа)

Світланка перестала розмовляти з однокласницею Надійкою, бо та не дала їй на уроці покористуватися олівцями.

Медичні. Ситуації, спричинені проблемами зі здоров'ям або отриманням дитиною фізичної чи психологічної травми.

На уроці трудового навчання учень випадково порізав ножицями пальця. Побачивши кров, злякався і... зомлів.

Побутово-технічні. Проблеми, породжені певними побутовими предметами чи технічними засобами.

На перерві дівчинка сіла на підвіконня, і на неї упав карниз.

Курйозні. Гумористичні, смішні ситуації.

- **Невербальна**

Зайшовши зранку до класу, Галина Іванівна побачила, що на ногах у неї домашні капці-«песики» – вона забула перевзутися у туфлі.

- **Мовленнєва (вербальна)**

Читаючи вірш-привітання на новорічному святі, Сергійко привселюдно обмовився і замість «радості» побажав усім... «гадості».

У науковій літературі педагогічного спрямування можна знайти й інші класифікації, в яких виокремлюють такі критерії та відповідні види педагогічні ситуацій:

- за місцем виникнення й перебігу (на уроці, поза уроком, на вулиці, удома, у гуртожитку, у майстерні та ін.).
- за ступенем проєктивності (навмисно створені, природні, стихійні, спроектовані).
- за ступенем оригінальності (стандартні, нестандартні, оригінальні).
- за ступенем керованості (жорстко задані, некеровані, керовані).
- за учасниками («учень – учень», «учитель – учитель», «учень – учитель» та ін.).
- за закладеними протиріччями (конфліктні, безконфліктні, критичні).
- за змістом (навчальні, тобто створюються з метою навчання: проблемні, політехнічні, виробничо-технічні).
- за характером (дисциплінарні, міждисциплінарні, загальнонаукові).

Всі представлені критерії поділу педагогічних ситуацій пов'язані з причинами їх виникнення. Орієнтуючись на дані критерії при визначенні виду педагогічної ситуації педагог краще усвідомлюватиме чому виникла та чи інша проблема, що допоможе йому обрати ефективний шлях вирішення педагогічної ситуації.

Як правило, визначаючи вид ситуації, доречно брати до уваги кілька критеріїв, характеризувати її комплексно (наприклад, як заплановану курйозну) і приймати рішення, враховуючи, по змозі, всі чинники, які її викликали. Але головне пам'ятати, що освітній процес містить нескінченний ланцюжок педагогічних ситуацій (обставин): кожна нова змінюється наступною. Інколи нам (педагогам) хочеться повернутися у певну ситуацію, щоб прийняти інше, правильне рішення... На жаль, таке повернення неможливе... Тому кожне рішення слід приймати максимально вважено, пам'ятаючи про те, що вихід із педагогічної ситуації має бути націлений на збереження фізичного та психічного здоров'я всіх її учасників, створення комфортних умов перебігу освітнього процесу й максимального задоволення інтересів юної особистості.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке педагогічна ситуація?
2. Наведіть приклади педагогічних ситуацій.
3. Чи кожна педагогічна ситуація потребує вирішення? Чому?
4. Назвіть три рівні педагогічних завдань.
5. Вирішення якого педагогічного завдання (оперативного, тактичного чи стратегічного) є найважчим, на Ваш погляд? Відповідь обґрунтуйте.
6. Наведіть приклад оперативного, тактичного та стратегічного завдання, які ставить педагогі при вирішенні педагогічних ситуацій.
7. Назвіть основні етапи алгоритму розв'язання педагогічних ситуацій.
8. Охарактеризуйте кожен з етапів вирішення педагогічної ситуації з точки зору його значущості.
9. Які якості педагога, на Ваш погляд, допоможуть йому успішно вирішувати педагогічні ситуації?
10. Назвіть види педагогічних ситуацій, спробуйте навести приклади кожного з них.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Педагогічна ситуація та її розв'язання Ш.О. Амонашвілі

Ознайомтесь із ситуацією, що сталася у педагогічній діяльності педагога-новатора Ш.О. Амонашвілі.

...Ранок. Дзвоника на урок ще не було. Я записую на дошці вправи. Група хлопчиків і дівчаток підбігає до мене: «Іліко плаче!» Іліко – стриманий хлопчик. І якщо він плаче, отже сталося щось серйозне.

– Чому він плаче?

Іліко стоїть біля шафи, обличчям у куток.

– Тому що Сандро образив його!

– Іліко підстригли, а Сандро його дразнить!

Треба діяти. Але як?

Можна підізвати до себе Сандро й суворо, так, щоб усі почули, сказати, що він учинив погано, і поставити вимогу вибачитися. Це один варіант.

Можна сказати дівчаткам, які підбігли до мене, щоб вони присоромили, засудили Сандро за таку неприязну поведінку. Це другий варіант.

Можна покликати Іліко до себе, подивитися, як його підстригли, і похвалити: «Ти став красивішим, маєш вигляд справжнього чоловіка. Я теж любив у дитинстві так стригтися!». І при цьому не нагадувати, що хтось його дразнив. Це третій варіант.

Можуть бути й інші варіанти.

Який із них мені обрати?

Якщо я стану засуджувати Сандро перед класом, то цим принижу хлопчика в очах товаришів. А раптом він зовсім не хотів образити Іліко? Звичайно, дразнити не можна, але дітям не так легко навчитися керувати своїми емоціями, навчитися бути тактовними, уважними одне до одного.

Якщо доручити дівчаткам засудити Сандро, то вони його так «присоромлять», що потім уже Сандро буде скаржитись на дівчаток. І тоді з'явиться нова задача з двома невідомими і розв'язувати її буде складніше.

Якщо ж, розряджаючи обстановку, покладусь тільки на свій авторитет («Ти став красивішим!»), можливо, інші не підтримають мене (не знаючи, що мене треба підтримати).

Важливо відновити пригнічену гідність Іліко і тому необхідно, щоб інші діти підтримали мене. А якщо так станеться, то Сандро і сам буде засудженим. Але, щоб змусити Сандро замислитися над своєю поведінкою, щоб запобігти таким вчинкам у майбутньому, я повинен поговорити з ним серйозно віч-на-віч.

Я далі записую на дошці вправи і шепчу малюкам, які стоять навколо мене:

– Я покличу зараз Іліко до себе і децю скажу йому, а ви підтримайте мене. Добре?

І кличу хлопчика:

– Іліко, принеси мені, будь-ласка, велику лінійку!

Іліко витирає сльози і несе лінійку.

Сандро стоїть на віддалі. Він знає, що діти поскаржилися мені, і спостерігає, що буде далі.

– Ти що, підстригся? – радісно дивуюсь я. – Покажи, як тебе підстригли!

Іліко, не поспішаючи, знімає шапку.

– Повернися! Мабуть, хороший перукар трапився! Добре підстригли! Я теж у дитинстві любив стригти волосся ось так, дуже коротко, але тоді стригли не так добре, як зараз. З мене товариші насміхалися, якими тільки словами не дражнили. А через два-три тижні в мене вже були кучері на голові... Знаєш, ти мені так більше подобаєшся! Маєш вигляд справжнього чоловіка. Чи не так, діти?

І тут дівчатка й хлопчики одноставно підтримали мене, навіть ті, які щойно зайшли до класу і нічого не знали про те, що відбулося.

Елла: – Мені подобається Іліко таким!

Гіга: – Я теж хочу так підстригтися!

Ія: – Звісно, добре. Чому ти соромишся зняти шапку?

Діти, погляньте, які я готую для вас завдання! – навмисне відвертаю увагу всіх від розмови про стрижку Іліко.

А на уроці, коли діти нашіптували мені свої розв'язки, я підійшов до Сандро і сказав: «Задачу ти розв'язав правильно, а от з Іліко вчинив некрасиво! Якщо хочеш стати справжнім чоловіком, то на перерві підійди до нього і скажи: «Вибач, Іліко, я не хотів тебе образити!» Я спостерігатиму, як ти це зробиш!»

Через деякий час я підійшов до Іліко і також шепнув йому: «Якщо до тебе підійде Сандро з вибаченнями, то, будь ласка, вибач йому і скажи, що уже все забув. Добре?»

Вони так і вчинили...

Дайте відповіді на запитання:

1. Чи можна назвати цей фрагмент педагогічною ситуацією? Доведіть свою думку.
2. Яке педагогічне завдання поставив Шалва Олександрович?
3. Знайдіть за текстом такі етапи розв'язання педагогічної ситуації:
  - учитель аналізує ситуацію;
  - він усвідомлює суперечності у розвитку учнів і формулює педагогічне завдання;
  - педагог проєктує різні варіанти розв'язання ситуації та прогнозує можливі результати кожного варіанта;
  - відбувається безпосереднє розв'язання педагогічної ситуації – залучення учнів до діяльності.
4. Які професійні властивості Ш.О. Амонашвілі допомогли йому, на Ваш погляд, успішно діяти у цій педагогічній ситуації?

2. Педагогічні ситуації в діяльності А.С. Макаренка

Ознайомтесь із ситуаціями, що мали місце у педагогічній діяльності А.С. Макаренка (за матеріалами книги «Педагогічна поема»: Частина I – розділи 2 (ситуація із Задоровим), 3 (ситуація з Таранцем), 4 (ситуація з Буруном), 8 (бійка в спальні), 24 (про Семена), 28 (випадок із Жоркою і Галатенком); частина II – розділи 2 (ситуація з Марусею Левченко), 17 (збори); частина III – розділи 3 (ситуація з Ховрахом), 13 (бойкот Ужикова)).

Проаналізуйте зазначені уривки, відповідаючи на запитання:

1. Як виникла ситуація? Причини і мотиви її виникнення?

2. Що було відомо А.С. Макаренку про вихованця (вихованців) – учасника даної ситуації?
3. Як педагог ставився до вихованця?
4. Яке педагогічне завдання поставив перед собою А.С. Макаренко?
5. Які засоби використав педагог?
6. Якого результату було досягнуто?

3. Обираємо варіант.

Перед Вами – низка педагогічних ситуацій. Після ознайомлення з кожною з них, Вам необхідно вибрати із числа запропонованих варіантів вирішення той, який, на Ваш погляд, буде найбільш ефективним з педагогічної точки зору. Якщо жоден із запропонованих варіантів Вас не влаштовує, то можна назвати свій, оригінальний варіант.

1. Ви почали проведення уроку, всі учні заспокоїлися, настала тиша, і незабаром у класі хтось голосно засміявся. Коли Ви, не встигнувши нічого сказати, здивовано подивилися на учня, який засміявся, він, дивлячись Вам прямо у вічі, заявив: «Мені завжди смішно дивитися і хочеться сміятися, коли Ви починаєте вести заняття». Як Ви відреагуєте на це?

1. «Ось тобі й на!»
2. «А що тобі смішно?»
3. «Та, заради бога!»
4. «Ти що, дурник?»
5. «Люблю веселих людей».
6. «Я рада(ий), що створюю веселий настрій».

2. Після того, як Ви провели декілька занять, учень заявляє Вам: “Я не думаю, що Ви, як педагог, зможете нас чомусь навчити”. Ваша реакція:

1. «Твоя справа – вчитися, а не вчити вчителя».
2. «Таких, як ти, я, звичайно, нічому не зможу навчити».
3. «Може, тобі краще перейти в інший клас або вчитися у іншого педагога?»
4. «Тобі просто не хочеться вчитися».
5. «Мені цікаво знати, чому ти так вважаєш».
6. «Давай поговоримо про це більш детально. У моїй поведінці, мабуть, є щось таке, що наводить тебе на подібну думку».

3. Учень говорить вчителю: «На два найближчих уроки, які Ви будете проводити, я не прийду, оскільки хочу піти на концерт молодіжного ансамблю (варіанти: погуляти з друзями, побувати на спортивних змаганнях в якості глядача, просто відпочити від школи)». Як потрібно відповісти йому?

1. «Спробуй тільки!»
2. «Наступного разу тобі доведеться прийти до школи з батьками».
3. «Це – твоя справа, тобі ж здавати екзамен. Все одно ти змушений будеш звітувати за пропущені заняття».
4. «Мені здається, що ти дуже несерйозно ставишся до занять».
5. «Може, тобі краще взагалі залишити школу?»
6. «Мені цікаво знати, чому відвідування концерту (прогулянка з друзями, спортивні змагання) для тебе більш важливі, ніж заняття у школі».

4. Учень, побачивши вчителя, коли той увійшов до класу, каже йому: «Ви виглядаєте дуже втомленим». Як на це повинен відреагувати вчитель?

1. «Я вважаю, що з твого боку не дуже пристойно робити мені такі зауваження».
2. «Так, я погано себе почуваю».
3. «Не хвилюйся за мене, краще на себе подивися».
4. «Я сьогодні погано спав, у мене багато роботи».
5. «Не хвилюйся, це не завадить нашим заняттям».
6. «Ти дуже уважний, дякую за турботу!»

5. Учень каже вчителю: «Я знову забув принести зошит (виконати домашнє завдання тощо)». Як на це повинен відреагувати вчитель?

1. «Ну ось, знову!»
2. «Чи не здається тобі це проявом безвідповідальності?»
3. «Думаю, тобі пора поставитись до справи більш серйозно».
4. «Я хотів(ла) би знати, чому?»
5. «У тебе, мабуть, не було для цього можливості?»
6. «Як ти вважаєш, чому я кожного разу нагадую про це?»

6. Учень, явно демонструючи своє погане ставлення до когось із товаришів по класу, каже: «Я не хочу працювати (вчитися) разом з ним». Як на це повинен відреагувати вчитель?

1. «Ну та й що?»
2. «Нікуди від цього не втечеш, все одно прийдеться займатися».
3. «Це безглуздо з твого боку».
4. «Але він також не захоче після цього працювати (вчитися) з тобою».
5. «Чому?»
6. «Я думаю, ти не правий».

4. Оперативні педагогічні завдання.

Ознайомтесь з педагогічними ситуаціями та сформулюйте оперативні педагогічні завдання до кожної з них.

1. «Важкий» учень вирішив зірвати урок хімії в 7-му класі. Для цього він на перерві заліз всередину трибуни вчителя (кафедру у формі ящика), і став чекати приходу вчительки після дзвінка.

Увійшовши до класу, учителька побачила, як учні завмерли і чогось чекали. Вона звернула увагу і на порожнє місце Євгена К. – головного хулігана класу. Через погляди хлопців педагог здогадалася, де знаходиться Євген, тим більше, що підлітка видав його ж лікоть.

2. Урок музики в 7-му класі веде молода вчителька. Через п'ять хвилин з гуркотом розкриваються двері і, нахабно крикнувши «Можна увійти?!», на порозі зупиняються троє учнів. Вчителька просить їх вийти і увійти до класу як слід. Учні виходять у коридор. Через хвилину двері відкриваються і підлітки вже заповзають до класу...

3. Молодий вчитель одного разу не стримався і почав обурено кричати на восьмикласника, який справді був винний перед вчителем. Учень спочатку слухав, а потім так спокійно собі питає:

– Чого ти репетуєш?

Педагог зупинився, вражений. Клас затих – нечувана зухвалість – сказати вчителю «ти»! Що буде?

4. Вчителька початкових класів заміняла свою більш досвідчену колегу, яку діти дуже любили. І в перший же день роботи один з учнів класу за-

явив їй відверто і вороже: «Ви нам не потрібні, ми хочемо нашу колишню вчительку».

5. До 6-го класу прийшла нова вчителька образотворчого мистецтва. Коли вона увійшла до класу, кілька учнів на задніх партах демонстративно сиділи, напевне, чекаючи, доки педагог зробить їм зауваження.

6. Початок уроку. Вчителька заходить у кабінет і бачить, що Іваницький і Петренко, яким вона заборонила сидіти разом, знову сидять за однією партою. Марія Петрівна просить Петренка пересісти і написати собі на чолі: «Не сидіти з Іваницьким». Наступного дня Марія Петрівна заходить до класу і бачить, що Іваницький і Петренко сидять за різними партами, а на лобі у Петренка червоним маркером написано: «Не сидіти з Іваницьким».

7. Вчителька іноземної мови заходить у 9-тий клас і бачить, що учениці повісили усі плакати з граматичними схемами на нові граматичні правила догори ногами.

8. Шанований педагог з великим досвідом роботи заходить до класу і бачить на дошці карикатуру на себе. Вона виразна, смішна, точна. Клас мовчки очікує реакції учителя.

5. Педагогічні завдання тактичні та стратегічні

Ознайомтесь із педагогічними ситуаціями та сформулюйте тактичне і стратегічне педагогічне завдання до кожної з них.

1. Олексій любить відповідати на уроках. Його відповіді зазвичай вірні та повні. Він майже завжди отримує найвищі бали. Його рука завжди піднята і він готовий відповідати. Але Олексій дуже сердиться, викрикує, якщо вчитель запитує інших дітей. Крім цього, він вголос насміхається над дітьми, які допускають помилки.

2. На уроці Ірина уважно слухає, намагається виконувати завдання і піднімає руку. Але коли вчителька запитує її, то дівчинка відповідає не сміливо і нечітко. Через це Ірина отримує низькі бали, відстає з кількох предметів.

3. На уроці праці Іванко неакуратно зробив виріб. Вчитель попросив його переробити роботу, мотивуючи це тим, що не хоче ставити хлоп-

чику низьку оцінку. На це учень відповів, що інші вчителі завжди ставлять йому низькі оцінки, тому вчитель праці може не хвилюватися і теж ставити низькі бали.

4. Андрій у класі найстарший, найвищий і рудий. Хлопчики постійно дразнять його Гулівером та Іржавим. Роздратований та образений Андрій часто доганяє хлопців, що його ображають, і б'є їх. Батьки побитих дітей погрожують Андрію, обіцяючи жорстоко покарати його.

6. На трьох рівнях.

Ознайомтесь із педагогічними ситуаціями та сформулюйте оперативне, тактичне і стратегічне педагогічне завдання до кожної з них.

1. На уроці праці всі учні наполегливо працюють. Лише Ігор демонстративно займається сторонніми справами. На зауваження вчителя він відповідає, що йому необов'язково працювати молотком, оскільки він збирається стати шофером.

2. Учень стріляє по інших кульками з хліба. Вже вся підлога посипана хлібом...

3. Одинадцятий клас. У класі 8 чоловік – консультанти. Це учні, які краще за інших знають той чи інший предмет і допомагають засвоювати матеріал своїм товаришам (на їхнє прохання). Однокласникам подобається так займатися. Вони вважають, що це корисно і тим, хто пояснює, і тим, хто слухає.

Але одного разу одна з кращих учениць класу (консультант) заявила, що їй шкода витратити свій час на заняття з іншими. Оскільки є вчителі, то чому хтось іще повинен займатися зі слабкими учнями? Клас обурений і здивований. Світлана аргументує свою позицію тим, що навчання в 11-му класі не є обов'язковим, кожен розраховує на свої сили, у кожного своя мета, свої інтереси, тому особистий вільний час кожен має право використовувати на власний розсуд.

4. Діти писали твір на тему: "Опис однокласника". На уроці за бажанням учні читали свої ще неперевірені твори. Один хлопчик "описав" іншого дуже грубими словами. Деякі посміювалися, інші сиділи з великими очима від здивування.

7. Визначаємо вид педагогічної ситуації.

Ознайомтесь із педагогічними ситуаціями та визначте вид кожної з них за різними критеріями.

Після перерви педагог заходить до класу і бачить, що весь учительський стіл залитий водою.

Педагог пояснює новий матеріал. Один з учнів починає демонстративно рвати на дрібненькі шматочки аркуш з учнівського зошита, показуючи, що йому нецікава розповідь.

Педагог розпочинає урок і раптом помічає, що одна учениця вийняла з портфеля ляльку і бавиться нею. Увага класу перемикається на іграшку.

Під час уроку один з учнів виймає бутерброд і починає демонстративно жувати.

Після уроків учителька залишила Надійку для додаткових занять з математики, але та раптово скривилася й артистично почала хапатися за груди з правого боку, кажучи, що в неї болить серце.

Представляючи на уроці результати виконання домашнього завдання, одна з учениць прочитала казку, списану з журналу, видаючи її за самостійно складену.

На перерві до вчительки підходить четвертокласниця і просить: «Відсадіть від мене Олега – від нього постійно смердить».

Учні першого класу на заняттях грали в рухливу гру. Хлопчик і дівчинка випадково зіткнулися один з одним. Дівчинка побігла до вчительки скаргитися, що він її вдарив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бартків О.С., Смалько О.В. Формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2021. Випуск 1 (48). С. 24-28.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Київ: ІЗМН, 1998. 76 с.
3. Вітвицька С.С. Формування та розвиток педагогічної майстерності вчителя засобами самовиховання. *Формування та розвиток педагогічної майстерності й творчого потенціалу вчителя як домінуючих складових педагогічної дії: теорія і практика: збірник наукових статей / за заг. ред. Л.В. Корінної*. Житомир, 2017. С. 22-37.
4. Євтух М.Б. Яким має бути сучасний вчитель. *Збірник тез «Історія та філософія освіти в незалежній Україні: контроверзи сучасного наукового пізнання»*. С. 171-174. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/725944/1/hist-phil-edu-2021-171-174.pdf> (дата звернення: 16.11.2022).
5. Ільїна М., Хворостовська О. Сучасний учитель: яким він має бути? *Львівська пошта*. 2019. № 77 (2192). URL: <https://www.lvivpost.net/suspilstvo/n/45041> (дата звернення: 15.08.2022).
6. Кампанія «класний вчитель». URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/kampaniyi-klasnij-vchitel> (дата звернення: 10.08.2022).
7. Концепція Нової української школи. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 21.11.2017).
8. Мільто Л.О. Методика розв'язання педагогічних задач: навчальний посібник. Харків: Ранок-НТ, 2004. 152 с.
9. Осадченко І. Розв'язання педагогічних ситуацій – і наука, і мистецтво. *Учитель початкової школи*, 2017. №7. С. 16-21
10. Педагогічна Конституція Європи. *Вища освіта України*. 2013. № 3. С. 111-116.
11. Педагогічна майстерність: опорні конспекти / укладач Т.І. Молнар. Мукачево: МДУ, 2016. 69 с.
12. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривоноста ін.; за ред. І.А. Зязюна. Київ: Вища шк., 2004. 422 с.
13. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 02.10.2022).
14. Семиченко В.А., Снісаренко О.С., Брюховецька О.В., Кудусова А.Ш. Плекаємо педагогічну майстерність: навч. посібник. Вінниця: Планер, 2010. 674 с.
15. «Сучасний педагог – це той, хто розкриває потенціал учнів, а не примушує їх вчити уроки» – Микола Скиба. URL: <https://uifuture.org/publications/24366-suchasnyi-pedegog/> (дата звернення: 15.08.2022).

16. Теличко Н.В. Теорія і методика формування основ педагогічної майстерності майбутнього учителя початкових класів: монографія. Київ: Кондор, 2014. 522 с.
17. Теорія і практика професійної майстерності в умовах цілежиттєвого навчання: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во Рута, 2016. 400 с.
18. Тьютори, коучи, і едвайзери – хто вони? *Освіта.ua*. URL: <http://osvita.ua/school/reform/55183/> (дата звернення: 03.09.2022)
19. Федорчук В.В. Основи педагогічної майстерності. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д., 2008. 140 с.
20. Філатова Л.С. Педагогічна майстерність: навчальний посібник для здобувачів вищої освіти педагогічних університетів за спеціальностями 013 Початкова освіта; 016 Спеціальна освіта. Харків: ХНПУ, 2021. 90 с.
21. Хлебнікова Т.М. Оцінка рівня професійної майстерності вчителя. *Управління школою*. 2011. № 22-24.
22. Холковська І.Л., Волошина О.В., Губіна С.І. Основи педагогічної майстерності: практикум. Вінниця: Твори, 2019. 240 с.

Розділ II

ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ

Тема 2.1. ЗОВНІШНЯ ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ

1. Педагогічна техніка та її основні компоненти.
2. Мовлення вчителя.
3. Невербальні засоби в роботі педагога.

1. ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНІКА ТА ЇЇ ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ

Професія педагога потребує не лишень всебічних знань, а також і безмежну душевну щедрість, мудру любов до дітей. Щоденно з радістю віддаючи себе дітям, можна зацікавити їх, заохотити до праці, передати їм загальнолюдські цінності, сформувати моральні засади. В умовах сьогодення великі очікування суспільства покладаються саме на вчителів, які практично реалізують основні принципи освіти суверенної української держави.

Педагогічна техніка, яка є сукупністю професійних умінь, може сприяти гармонійному поєднанню внутрішнього змісту діяльності педагога та його зовнішнього вираження. Фахова майстерність вчителя проявляється завдяки синтезуванню духовної культури, а також педагогічній виразності. Вона свідчить про найвищий професіоналізм вчителя та поєднує у собі такі складові елементи як наукова ерудиція, загальна культура, педагогічне мислення, педагогічна етика, культура мовлення, культура спілкування, духовні багатства, культура професійного здоров'я, наукова організація праці, прагнення до постійного самовдосконалення. Педагогічна техніка формується цілеспрямовано та постійно розвивається, адже завдяки їй забезпечується вдосконалення освітнього процесу і кожен педагог самовдосконалюється. Чим вищий рівень професійної культури педагога, тим різноманітніша та ефективніша його взає-

модія із здобувачами освіти. Це слугуватиме можливістю вчителю опанувати вершини фахової майстерності.

Нашою метою є розкрити зміст поняття педагогічної техніки як важливої складової професійної діяльності вчителя, теоретично проаналізувати проблеми педагогічної техніки та розглянути її основні компоненти, а також визначити педагогічні умови, що забезпечують ефективне формування педагогічної техніки вчителя.

Ще у XVII ст. видатним чеським педагогом Я.А. Коменським зазначалося, що вчителю слід володіти мовою і собою, застосовувати дисципліну без гніву, збудження, ненависті, з простотою та щирістю. Видатний вихователь «важких» підлітків В.М. Сорока-Росинський писав: «Багато хто вважає, що якщо педагог володіє хорошими знаннями, а крім того ще й усіма тими якостями, на перелік яких у підручнику педагогіки відведено цілих 5 сторінок, то цього цілком достатньо, щоб стати... таким, так би мовити, наочним виховним посібником...» На практиці учням потрібні педагоги, які є чітко вираженими особистостями із власним унікальним педагогічним стилем.

Педагогічна техніка відіграє ключову роль в структурі професійної майстерності. Вміння вчителя вдало виражати власні почуття та думки задля виховного впливу на учнів великою мірою залежить від оволодіння педагогічною технікою. Уміння говорити правильно та виразно, вдало використовуючи жести, міміку, погляд, виражати свої почуття і ставлення, керувати своїми психічними станами визначають успішність педагогічного спілкування. Ці вміння поєднуються у понятті «педагогічна техніка вчителя». Відсутність чи наявність цих умінь проявляється в поведінці вчителя під час безпосередньої взаємодії з дітьми. Саме про такі якості педагога писав А.С. Макаренко: «Вихователь повинен вміти організовувати, ходити, жартувати, бути веселим, сердитим... поводити себе так, щоб кожен його рух виховував».

Антоном Семеновичем Макаренком неодноразово наголошувалося на доцільності володіння вчителем прийомами організації власної поведінки та впливу на учнів. Він вказував, що у його власній практиці «стали вирішальними такі дрібниці: як стояти, як сидіти, як підвестися зі стільця, з-за стола, як підвищити голос, усміхнутися, як подивитись».

Ученим було введено поняття «педагогічна техніка», яке повинно нагадувати педагогам про те, що слід дбати не тільки про сутність діяльності, а також і про форми проявів своїх намірів, свій духовний потенціал. Адже, «вихованець сприймає вашу душу та ваші думки не тому, що знає, що у вас на душі робиться, а тому, що бачить вас, слухає вас». Він один із перших, хто зауважив, що у роботі з дітьми слід використовувати складні тактики і техніки, що вчитель повинен вміти керувати своїми настроями, стилями і тоном у спілкуванні, інтонаціями, посмішкою, поглядом, мімікою, рухами, ходом, тощо. Іноді жести можуть бути красномовнішими за слова, а за допомогою міміки за кілька секунд можна довести те, на що б потрібно було надто довгий монолог. Тому хороший педагог є завжди яскравою особистістю, що володіє власною унікальною технікою впливу, взаємодії, спілкування та саморегуляції.

Сам термін «техніка» походить від грецької «technikos», що в перекладі означає «вправний», тобто – це певна сукупність прийомів та пристосувань. Відповідно, техніку педагогів називають педагогічною, а у 20-х роках ХХ ст. цей термін розуміли як сукупність прийомів і засобів, які націлені на чіткість та ефективність організації навчальних занять. З того часу педагогічну техніку досліджували багато педагогів та психологів (В.А. Кан-Калик, Ю.І. Турчанінова, А.А. Крупенін, І.М. Крохина, Н.Д. Нікандров, А.А. Леонтьєв, Л.І. Рувінський, А.В. Мудрик, С.В. Кондратьєва та ін.).

Педагогічна техніка є складовою педагогічної технології як її інструментальна сторона. Це означає, що в будь-якому освітньому процесі є технологічний характер, але завжди є і педагогічна техніка. Педагог впливає на своїх учнів і таким чином має на меті донести до них свої ідеї, думки, почуття. Так званім каналом, що зв'язує, за допомогою якого він передає свої наміри, а в разі потреби, то і розпорядження чи вимоги слугують його слова, мова, виразність жестів, міміка. Тому педагогічною технікою виступає *комплекс вмінь, які дозволяють вчителю яскраво виражати себе та успішно впливати на учнів і таким чином отримувати ефективний результат*. Ними можуть бути вміння правильного і виразного мовлення (загальна культура мови та її емоційні характеристики, експресивність, інтонації, змістові акценти); вміння за допомогою міміки і пантоміми (виразними рухами обличчя і тіла) – жестами, поглядом, по-

зою передавати іншим оцінки, ставлення до будь-чого; вміння керувати власними психічними станами (почуттями, настроями, афектами, стресами; вміння «поглянути на себе з боку»).

В психології це називається *«соціальна перцепція»* і вона також є складовою педагогічної техніки. Сюди ж доцільно віднести здатність до перевтілювань і гри, нейролінгвістичні програмування. Наскільки вчитель володіє такими засобами та каналами взаємодій, настільки можна говорити про його педагогічну майстерність.

Опанування педагогічної техніки є необхідним для ефективної педагогічної діяльності. Розглядаючи роль педагогічної техніки в роботі вчителя, А.С. Макаренко вказував, що хороший педагог уміє говорити з дітьми, володіє мімікою, здатний стримувати свій настрій, вміє також зорганізовувати, ходити, жартувати, бути веселим, сердитим, а за допомогою кожного руху виховувати. Як було зазначено вище, у педагогічній технології поєднуються цілепокладання, діагностика та навчально-виховний процеси. У прагненнях, які спрямовані на досягнення мети, хорошої результативності досягає лише той педагог, який досконало опанував різні прийоми педагогічної техніки, послуговується гумором, є доброзичливим і одночасно наполегливим у спілкуванні з дітьми, проявляє винахідливість і здатний імпровізувати.

У тлумачному словнику поняття «техніка» розуміється як відповідна сукупність прийомів, які використовуються для одержання найкращих результатів за найменших витрат людської праці.

Проблеми моральної свідомості суб'єктів навчання, особливості педагогічної діяльності та педагогічної техніки розглядалися сучасними вченими Г. Васяновичем, І. Зязюном, І. Кривоносом, В. Наумчиком, А. Писаренко, І. Писаренко, Є. Савченком, С. Т. Шацьким, зокрема, зазначено, що потрібно замість того, щоб мотивувати педагогів до творчості, доцільніше навчати їх вмінню педагогічної техніки. Таке володіння суттєво підвищить підготовку вчителів та націлить їх на успішну та ефективну взаємодію зі здобувачами освіти.

Провівши узагальнення різноманітних визначень, можна зробити висновок, що *педагогічною технікою є система умінь та якостей особистостей педагогів, яка дає можливість за допомогою власного психофізи-*

чного апарату оптимально впливати на суб'єктів освітнього процесу (вміння послуговуватися власним психофізичним апаратом як інструментом виховного впливу; володіння комплексними прийомами, які допоможуть вчителям більш глибоко, яскравіше і талановитіше проявити себе і досягнути успіху у педагогічній діяльності).

Поняття «педагогічна техніка» складається із двох груп елементів.

1. Перша група. Вміння педагога керувати своєю поведінкою: техніка володіння своїм організмом (міміка, пантоміміка); керування емоціями, настроєм для зняття зайвих психічних напружень, пробудження творчого самопочуття; соціальна перцепція (техніка керування увагою та увагою); мовленнєва техніка (керування диханням, дикцією, темпом мовлення).
2. Друга група. Вміння впливати на особистість і колектив (техніка налагодження контактів, керування педагогічним спілкуванням, організація колективної творчості, спільної діяльності тощо).

Складові першої і другої груп педагогічної техніки спрямовується на організацію внутрішнього самопочуття педагога або на його вміння це почуття адекватно проявляти. Тому умовно можна поділити педагогічну техніку на зовнішню і внутрішню, виходячи із мети її застосування.

Внутрішня техніка – створення внутрішніх переживань особистості, психологічне налаштування педагога на подальшу діяльність через вплив на розум, волю і почуття.

Зовнішня техніка – втілення внутрішніх переживань особистості педагога в його зовнішньому вигляді: міміці, голосі, мовленні, рухах, пластиці.

Діяльність педагога є завжди емоційно напруженою, тому часто вчителі зазнають труднощів через нездатність оперативного і швидкого прийняття рішення у стресовій ситуації, не припуститися грубих помилок, зберігаючи при цьому витримку та спокій. Втома педагога, надмірні витрати енергії знижують його працездатність і можуть спричинити роздратованість, авторитаризм, конфлікти, дистреси, навіть за найкращих прагнень вчителя.

Це все віддзеркалюється на дітях. Брутальні слова або вчинки педагогів можуть стати причиною зниження самооцінки учнів, «вмикають»

неусвідомлений захисний механізм, за допомогою якого людина зберігає своє «психічне обличчя», рівень самоповаги. Паралельно це закріплює негативну програму поведінки (агресію, невротичне замикання у собі, рухове розгальмування тощо), проти яких, власне, і повинен боротися вчитель. Хронічні дистреси призводить до забування вже вивченого, неувважності, розгубленості, неврозу.

Наслідки авторитарного тиску, які учні пережили в дитинстві, можуть залишатися на все життя і проявлятися у дефіциті самостійності, невпевненості у собі, нападах упертості, емоційних залежностях, а в стресовій ситуації виявлятимуться як регресія, незалежно від того, який рівень освіти чи професія буде у людини.

Тому педагог повинен чинити не лише педагогічний, а й оздоровчий (психотерапевтичний) вплив на учнів. Як зазначає педагог М. Ільїн, на сьогодні недостатньо бути вчителем і актором, а слід бути ще й лікарем. Навчальне заняття має стати часом здорового способу життя. Навчальна активність є проблемою скоріше енергетичною, аніж методичною.

Неможливо стати гуманним педагогом, не знаючи душі дитини. Під справжньою гуманністю доцільно в першу чергу розуміти справедливість, тобто чуйність вчителя до індивідуального духовного світу кожного учня, а справедливий учитель є лише тоді, коли він має достатньо духовної сили і приділяє увагу кожній дитині.

Педагогічна помилка виникає не тільки через неправильне уявлення чи відсутність знань, а й з відкритої психоаналізом закономірності: «свідомість розмірковує, а підсвідомість керує». Не можливо вплинути на душу людини через тільки закони функціонування свідомості.

Отже, педагогам потрібні не тільки знання, уміння, педагогічна техніка, а й техніка, яка дасть можливість враховувати особливість впливу на поведінку та використовувати психотерапевтичні прийоми самозахисту і впливу на інших для збереження здатності до самоцілення та впровадження здорового способу життя.

Володіння педагогічною технікою дає змогу використовувати психофізичний апарат вчителя для досягнення бажаного педагогічного результату, але цей результат не є єдиним показником ефективності освіт-

нього процесу, бо завжди можна задатися питанням: якими зусиллями, витратами часу та енергії було досягнуто його і якою є післядія?

Часто педагоги витрачають свої психофізичні сили, час та здоров'я не оптимально, а наслідки їх впливу на свідомість учнів є нетривалі, а іноді й протилежні бажаним. Тому слід пам'ятати, що *техніка* – це така сукупність прийомів, які використовуються для одержання найкращих результатів за найменших витрат людської праці.

Техніку, за допомогою якої педагог може зекономити свої сили і досягнути бажаного результату, називають *психонормічною* (термін «психонорміка» з гр. «*psyche*» – душа, «*nómos*» – закон, тобто «наука про психічний вплив людей один на одного і на самого себе та мистецтво керування цим впливом»). Психонорміка вивчає закони не тільки свідомої частини психіки, як психологія, а й значною мірою підсвідомої, що бере початок від психоаналізу. Практична значущість психонорміки полягає в тому, що вона містить стратегії психотерапевтичної комунікації та прийоми сугестивно-інформаційного (гіпнотичного) впливу. За допомогою психонормічної техніки педагог може зміцнювати своє психічне здоров'я без сторонньої допомоги і справляти оздоровлюючий вплив на інших.

Психонормічна техніка педагога, з одного боку, не чинить прямого педагогічного впливу, не є засобом організації освітнього процесу, але опосередковано здатна підвищувати його ефективність. Також психонормічною технікою, на відміну від педагогічної, охоплюються уміння усвідомити і врахувати закономірності підсвідомості (психічний захист, програма реагування, потреби, мотивації...), високий рівень спостережливості; самостійне мислення та оперативне прийняття рішення; володіння психотерапевтичними прийомами саморегуляції; уміння вербального та невербального емпатійного спілкування; володіння психонормічними прийомами сугестивно-інформаційного впливу на підсвідомість співбесідника. Психонормічна техніка дає змогу досягати максимально можливих у конкретній ситуації результатів за мінімальний термін і, головне, з мінімальною витратою власних психофізичних сил, тобто оптимально, здійснюючи психотерапевтичний вплив на всіх суб'єктів педагогічного процесу.

2. МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ

В умовах сьогодення педагогічні ситуації диктують необхідність говорити не лише про мовний етикет, а також про індивідуальний вербальний стиль педагога. Для напрацювання індивідуального вербального стилю потрібно дотримуватися діючих мовних норм, бездоганно володіти позамовними засобами (таким як міміка, жести, правила членування мовного потоку, темп мовлення, тембр звуку), «секретами» виразного читання тощо. Як зазначає Н. Бабич, до основних комунікативних ознак культури мовлення належать правильність, точність, логічність, різноманітність, чистота, доречність, достатність, ясність, виразність та емоційність. У педагогічній діяльності потрібно також дотримуватися правил організації мовної системи, логіки чи психології, естетики чи етики. Тому можна зробити висновок, що *вербальною культурою* визначають культуру мислення й культуру суспільних (соціальних) та духовних взаємовідносин людей.

Правильність мовлення є однією із головних характеристик вербальної культури. Дотримуючись літературної мови та вміло обираючи в конкретній ситуації найбільш доречні, стилістично й експресивно виправдані варіанти літературних норм, вчитель вирішує одне із головних завдань педагогічного спілкування.

Точне мовлення, яке обумовлене знаннями об'єктивної дійсності, спостережливістю педагога, його вмінням співвідносити свої мовні знання із цим спостереженням об'єктивної дійсності, сприятимуть пізнанню дійсності та виконуватимуть важливу роль в освітньому процесі. Точність мовлення досягається завдяки знанням предмета мовлення, знанням мови, оволодінню стилістичними ресурсами, мовними засобами вираження емоцій, умінням узгоджувати теоретичні знання зі знанням мови, тобто вмінням добирати найбільш точні для конкретних ситуацій спілкування назви предметів, явищ, процесів тощо.

Логічність мовлення як інтегральну характеристику вербальної культури тісно пов'язують з правильним та точним висловлення думок. Мовлення буде логічним, коли сполучення одного слова з іншим не є суперечливим; розміщення слів є логічно послідовним і відповідає думці;

коли не порушуються смисловий, структурний та експресивний зв'язок в межах цілого тексту.

Ще одним важливим елементом професійної вербальної культури є *різноманітність та багатство мовлення*. Джерелом лексичного та фразеологічного багатства мовлення є лексичний, фразеологічний, словотворчий, граматичний, стилістичний ресурси мови, які складаються у процесі мовної практики попередніх поколінь та збагачуються в процесі розвитку суспільства. Головна вимога до промовця у контексті розвитку вербальної культури полягає у тому, щоб засвоювати та доречно застосовувати багатства лексики у професійному спілкуванні.

Чистота мовлення є пов'язаною із правильністю і нормативністю. Цю мовну характеристику можна окреслити трьома аспектами: орфоепія – правильна літературно-нормативна вимова; слововживання – відсутність позалітературних елементів; інтонаційний аспект – відповідність інтонації змісту та експресії висловлювань. Чистота мовлення, його естетичність та доречність є важливими ознаками вербальної культури, які організують точність, логічність, виразність та чистоту професійного мовлення. За допомогою навичок комунікативної поведінки майбутнього педагога забезпечується виявлення його індивідуальних особистісних позицій та реалізується специфічні освітньо-виховні засоби.

Отже, завдяки таким компонентам мовної культури педагога як правильність, точність, логічність, різноманітність, чистота та доречність мовлення, формуються педагогічно ефективні висловлювання вчителя, які поряд з цим багато в чому також залежать від рівня володіння мовою та вміннями правильно добирати мовні засоби комунікації. Таким чином, можна зробити висновок, що рівень мовленнєвої майстерності педагога визначає рівень культури його мовлення і сформованість індивідуального вербального стилю, що, у свою чергу, впливає на педагогічну майстерність вчителя в цілому.

3. НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ В РОБОТІ ПЕДАГОГА

Відповідно до наукового дослідження Е.В. Кузнецової, можна виокремити велику кількість невербальних засобів вираження свого ставлення і педагогам необхідно працювати, щоб розширювати та вдосконалювати свій арсенал впливу на учнів за допомогою цих невербальних засобів (рис. 1). Звичайно, не всі вони рівнозначні за значущістю та силою впливу, однак кожен із них відіграє свою роль, може підсилити або нейтралізувати враження від інформації, яку доносить педагог тощо.

Як показує практика, невербальні засоби, приміром жести, можуть нести значно більше змістової інформації під час спілкування, аніж слова. До прикладу, коли ми кажемо: «Ти хороший», а одночасно ці слова супроводжуються жестами негативної оцінки (похмурий вигляд, похитування голови), то більшість сприйматимуть таку інформацію за змістом жестів, а не за тим, що ми говоримо. Тому до зовнішньої техніки педагогам слід бути вкрай уважними.

Розглянемо деякі із цих засобів зовнішнього вираження свого «Я». Вони можуть бути успадковані (такі як зріст, комплекція, форми носа чи очей тощо) і ті, які формуються (зачіска, макіяж, хода, постава, міміка, дикція, стиль одягу тощо).

Рис. 1. Невербальні засоби спілкування

Зовнішній вигляд педагога в першу чергу повинен мати естетичну виразність. Неприпустимо недбало ставитися до своєї зовнішності, однак, неприйнятно також і приділяти їй надмірну увагу. Головною вимогою до одягу педагога є скромність та елегантність. Химерні зачіски, незвичайні фасони одягу та часта зміна кольору волосся, яскравий макіяж відволікатимуть увагу учнів. Наприклад, вчителька іноземної мови прийшла на навчальне заняття, одягнувши великі яскраві прикраси. На її запитання учні чомусь давали недоречні відповіді та увесь час перешіптувалися, а під час перерви поцікавилися, у якій країні таке вдягають. Як виявилось, змістове наповнення уроку таким чином знівельовалося, а предметом роздумів учнів стали прикраси вчительки.

Разом з тим, вчителю потрібно стежити за модою, адже його зовнішність повинна викликати позитивне ставлення дітей, хоча слід пам'ятати, що першому «приносити моду» в заклад освіти і цим самим привертати загальну увагу не варто.

Зачіска, одяг, прикраси завжди повинні слугувати не просто атрибутом, а підпорядковуватися розв'язанню педагогічних задач, тобто сприяти ефективності взаємодії для формування особистості учнів. І у прикрасах, і у макіяжі – в усьому педагог повинен відчувати міру і розуміти доречність ситуацій. Естетична виразність виявляється також у привітному та доброзичливому виразі обличчя, у зібраних та стриманих рухах, виправданих жестах, у поставі і ході. Неприпустимо для вчителя кривлятися, метушитися, штучно жестикулювати чи бути надто в'ялим. Навіть у тому, як педагог зайшов у аудиторію, подивився, привітався, як відсунув стілець, може бути вплив на учнів. За допомогою рухів, жестів, погляду вчитель демонструє дітям стриману силу, цілковиту впевненість у собі і доброзичливість до них.

Пантоміміка – виражальні рухи всього тіла або окремої його частини, пластика тіла, що допомагають виділяти у зовнішньому вигляді найголовніше, окреслюють образ. Зверніть увагу на вчителя, який натхненно проводить навчальне заняття: якими органічними є рухи його голови, рук, постава, жестикуляція тощо.

До речі, зауважте, що найідеальніша фігура не робить людину красивою, якщо вона не вміє триматися, є незібраною, якщо у неї неправильна

постава. Завдяки гарній та виразній поставі педагог виражає свою внутрішню гідність. Пряма хода, зібраність будуть свідчити про впевненість у своїй силі. Водночас згорблена, із опущеною головою, млявими рухами людина демонструє свою внутрішню слабкість та невпевненість у собі.

Людам вкрай рідко від природи притаманна красива постава, майже завжди вона є результатом спеціальних вправ і сформованої звички. Вчителю потрібно напрацювати цю звичку: як правильно стояти перед аудиторією. Наприклад: ноги тримати на ширині 10-15 см, одну ногу трохи висунути уперед. В усіх рухах і позах повинна прослідковуватися витонченість та простота. Поза не буде естетичною, якщо ми похитуємося вперед-назад, тупцюємо, увесь час тримаємося за спинку стільця чи крутимо в руках сторонні предмети, почуємо голову, трем ніс і т.п..

Слід звернути увагу на ходу, адже вона також несе інформацію про стан людини, її здоров'я, настрій. Ми легко розрізняємо ходу людини молоді і літньої. За ходою часто можна навіть довідатися професію. Прикро, коли молодий педагог ходить, як стара німеччина людина, чи красива тендітна вчителька має «ходу солдата». Така дисгармонія буде відчуватися і сприйматися учнями не на користь педагога. У книзі К.С. Станіславського «Робота актора над собою» запропоновано низку практичних рекомендацій, як виробити «летючу» ходу та які навички можуть сформувати гарну поставу.

Жести вчителя мають бути органічні та стримані, без різкого широкого розмахування та гострих кутів. Перевагу слід надавати округлій та скупій жестикуляції.

В науковій літературі виокремлюють *описові та психологічні жести*. Описові жести (для демонстрації розміру, форми, швидкості) будуть ілюструвати хід думок. Вони менш потрібні, однак використовуються досить часто. Значно важливішими вважаються психологічні жести, за допомогою яких можна виразити почуття. Наприклад, коли ми говоримо «будь ласка», ми піднімаємо кисть руки на рівень грудей долонею догори, трохи відводячи її від себе. Здивування можна продемонструвати розведенням в сторони рук, застереження – притиснувши до губ палець руки.

Опанувавши основні пантомімічні пози, слід давати змогу розвивати спостережливість вчителя, окрім того їх можна буде використовувати як засоби впливу на учнів.

Пози, які ми найчастіше можемо зустріти:

«*Закрита поза*» – схрещені на грудях руки – символізують інтровертну людину, демонструють те, що вона потребує зекономити енергію, не має бажання спілкуватися у даний час, хоча людина може набувати цю позу і не свідомо. Така поза педагога буде заспокійливо діяти на учнів і перешкоджатиме їхнім бесідам або дискусіям.

«*Ворожнеча*» – схрещенні руки і затиснуті кулаки.

«*Подвійна закрита поза*» – схрещені руки і ноги демонструють про підвищену тривогу людини, свідчать про її відлюдкуватість.

«*Незацікавленість*» – голова підперта руками, погляд відводиться вбік, постукування пальцями, поклацування ручкою чи іншими предметами, частий погляд на годинник, сидіння на краю стільця.

«*Справжня увага*» – погляди чітко спрямовані на співрозмовників, голова трохи нахилена, нечасте кліпання повіками.

«*Підвищений інтерес*» – дуже широко розплющені очі, тіло трохи нахилене вперед.

«*Критичне налаштування*» – тіло відхилене трохи назад, голова похитується, очі примружені, пальці переплетені, погляд з-під лоба.

«*Симуляція уваги*» – голова та тіло розміщені прямо, очі не моргають.

«*Невпевненість, хвилювання*» – тіло згорблене, очі часто кліпають, хаотичні дотики до обличчя, часте поправлення зачіски, смикання одягу, поглядання на годинник, вертіння будь-яких предметів у руках.

«*Напруженість*» – потирання рук, обличчя, похитування, совгання на стільці, покусування губ, часте поправлення волосся.

«*Самоконтролювання*» – однією рукою стискається інша.

«*Упевненість у собі*» – тіло і голова прямі, долоні складено «пірамідою» догори або демонстрація великих пальців рук.

«*Відкритість до спілкування, демонстрація щирості*» – долоні відкриті догори.

«*Агресивність*» – підтягування рукавів, руки на поясі, ноги широко розставлені.

«*Розмірковування*» (оцінка) – рука біля щоки, вказівний палець вгору, великий під підборіддям.

«Неправдивість» – дотики до носа, куточків губ, потирання повік, відтягування комірця.

«Потреба у заспокоєнні, підтримці» – ручка, олівець або палець у роті.

Ці та багато інших пантомімічних поз в сукупності повинні складати активний словник невербальної мови педагога. Слід пам'ятати, що за допомогою кожного жесту, як і кожного слова, можна донести різноманітний зміст залежно від конкретних ситуацій.

Основними вимогами до жестів слугує невимушеність, стриманість і доцільність. Слід враховувати, що за допомогою жестів, як рухів корпусу, найчастіше можна попередити хід висловлюваних думок, а не демонструвати їх вже згодом.

Виробити правильну поставу допоможуть заняття спортом, спеціальні прийоми: уявити, що ти стоїш навшпиньки, постояти біля стіни тощо; дуже важливим тут є самоконтроль вчителя, вміння «поглянути на себе збоку», передусім зрозуміти як його бачать учні.

Для того щоб спілкування було активним, доцільно обирати відкриті пози: не схрещувати руки, стояти обличчям до аудиторії, дотримуватися належної дистанції, що створюватиме довірливу атмосферу. Рекомендується рухатися вперед і назад по класу, а не стояти в одному місці чи осторонь. Кроки вперед підсилюють значущість повідомлення, допомагають зосередити увагу учнів. І навпаки, коли відступаємо назад, то ніби демонструємо те, що даємо можливість слухачеві перепочити.

Міміка – виражальні рухи м'язів обличчя. Як було зазначено, часто виразом обличчя і одним тільки поглядом можна вплинути на учнів сильніше, ніж словами. Жести й міміка, підвищуючи емоційну значущість інформації, сприяють також кращому її засвоєнню.

Учні можуть «зчитувати» з обличчя педагога, пригадуючи його ставлення, настрої, тому обличчям слід не тільки висловлювати почуття, а й вміти приховувати деякі з них, щоб не демонструвати дітям наприклад, тягар домашніх клопотів, особисті негаразди. Слід показувати на обличчі і жестами тільки те, що стосується навчального заняття і сприятиме реалізації навчально-виховних завдань.

Також доцільно зауважити, що вирази обличчя мають відповідати характеру мовлення, взаєминам. Обличчям, як і усім зовнішнім виглядом,

маємо демонструвати впевненість, схвалення, осуд, невдоволення, радість, байдужість, зацікавленість, захоплення, обурення в багатьох варіантах. Широкий діапазон почуттів можна виразити за допомогою посмішки, яка також свідчить про духовне здоров'я і моральну силу особистості. Брови та очі теж дуже виразно демонструють різноманітні почуття. Піднявши брови ми висловлюємо здивування, зсунувши їх – зосередженість; нерухомість брів демонструє спокій чи байдужість, а коли брови у русі, то зацікавленість.

Для розвитку орієнтування в усвідомленні власної поведінки і поведінки учнів корисно ознайомитися з еталонами поведінки, які представлено у психологічних дослідженнях.

Еталон поведінки в стані радості: посмішка, очі сяють, надмірна жестикуляція, багатослів'я, бажання допомогти іншому. *Еталон поведінки в стані страху:* очі розширені, постава застигла, брови підняті, голос тремтить, обличчя скривлене, погляд бігає, рухи різкі.

Не дарма в народі кажуть, що очі – дзеркало душі, адже вони найвиразніші. Як зазначалося К. С Станіславським: «Пусті очі – дзеркало пустої душі». Педагогам потрібно ретельно вивчити можливості свого обличчя, напрацювати вміння демонструвати виразний погляд, уникати надмірної динамічності м'язів обличчя та очей (так званий стан «бігаючого погляду»), а також неживу статичність («закам'яніле обличчя»).

Схема опису мімічних ознак емоційних станів.

Свій погляд педагог повинен звертати до учнів, створювати візуальні контакти. *Контакт очей (візуальний контакт)* відбувається таким чином, що погляди співрозмовників фіксуються один на одному, що демонструє зацікавленість партнером і наше зосередження на тому, про що ми говоримо. Науковці встановили, що коли ми розмовляємо, то дивимося один на одного приблизно упродовж 30-60% усієї тривалості часу нашої розмови. Погляд зазвичай спрямовується на очі співрозмовника і затримується на них 5-7 секунд. Решту часу той, хто говорить, і той, хто слухає, дивляться деінде. На співрозмовника ми дивимося частіше тоді, коли він говорить, а ми слухаємо, а не навпаки. Люди дивляться один на одного задля того, щоб зрозуміти емоції та реакції на свої висловлювання: зрозумілість, згоду, невдоволення, заперечення, сумніви тощо. Тільки в ок-

ремих випадках, коли ми обговорюємо надто особисті питання, не вартує дивитися прямо на того, хто говорить.

У роботі з учнями візуальні контакти виконують ще й таку важливу роль, як «емоційне живлення». Відкриті, природні, доброзичливі погляди прямо в очі дітям потрібні не тільки для налагодження взаємодії, а також і для задоволення їхніх емоційних потреб. Поглядом ми передаємо дітям наші почуття, емоції та відчуття. Діти є значно уважнішими, коли ми дивимося їм прямо в очі та найбільше запам'ятовують сказане саме в такий момент. В ході психологічних досліджень було зроблено висновки, що частіше, на жаль, дорослі дивляться дітям прямо в очі в момент, коли роблять зауваження, дорікають чи сварять. Це спричиняє тривожні стани, провокує розвиток невпевненості у собі, пригальмовує особистісний розвиток дитини. Тому вчитель завжди повинен пам'ятати, що візуальні контакти з учнями мають бути постійним і значною мірою є необхідні за для того, щоб діти відчули нашу доброзичливість до них, підтримку та любов.

Майбутнім педагогам потрібно звернути увагу на ті обставини, які описано у дослідженні Росе Кемпбелла: з дітьми, які не дивляться на співрозмовника; які, кинувши погляд, одразу опускають очі або відвертаються, важче спілкуватися; такі діти непопулярні, не викликають симпатії, тому їх уникають, що поглиблює у них відчуття самотності. І в навчанні, і в позаурочний час дітям потрібен не лише суворий контроль, а й ласкавий погляд дорослого, його підбадьорливий дотик, що знімає тривожність, страх і формує впевненість у собі, у своїх силах. Не звертайтеся до стін, вікон, стелі. Треба прагнути тримати в полі зору всіх учнів. Візуальний контакт є технікою, яку потрібно свідомо розвивати.

Під час спілкування доцільно враховувати також і розміщення співрозмовників. Коли спілкуються суперники, вони знаходяться один напроти одного, коли відбувається звичайна бесіда чи просто випадкове спілкування, то навскоси, а дружні бесіди ми ведемо поруч один з одним.

Міжособистісний простір (дистанція) – відстань між тими, хто спілкується, взаємодіє. Допустимо обирати дистанцію більше 45 см., адже відстань менше 45см. є вже інтимною. Соціальна дистанція вважається від 1 м 20 см. до 4 м, а 4 – 7 м – це вже публічна. Більша відстань не дасть можливості чіткого сприйняття міміки, а коли ми будемо на відстані понад

12 м, то не буде видно і жестів та рухів корпусу. Це призведе до формування бар'єру у спілкуванні. Змінюючи дистанцію ми привертаємо увагу під час навчального заняття, а скорочуючи її збільшуємо силу впливу.

Ми розглянули тільки деякі засоби невербальної комунікації, які допоможуть вчителю ефективно розв'язувати педагогічні завдання, відповідно і неухважність до опанування цих засобів може обернутися байдужістю учнів до вчителя.

Для досягнення зовнішньої виразності можна скористатися наступними порадами:

- 1) вчитися розрізняти та коректно інтерпретувати невербальні практики інших, розвивати навички «читання по обличчю», розуміти мову тіла, просторову віддаленість під час спілкування;
- 2) розвивати зовнішню виразність тренувальними вправами (розвивати поставу, ходу, міміку, організацію простору, візуальний контакт) і здійснювати самоконтроль зовнішньої техніки;
- 3) працювати над тим, щоб використання зовнішньої техніки відбувалося органічно із внутрішніми переживаннями і було логічним продовженням педагогічних завдань, думок та почуттів вчителя. Історія театру знає різноманітні шляхи у досягненні зовнішньої виразності. В театральному ремеслі використовують готові трафарети, штампи, що допомагають умовно відтворити образи. У театрі вистава викликає справжні переживання, але під час підготовки до дії, пошуку зовнішнього малюнка ролі, а на сцені роль може гратися без великих душевних зусиль. До прикладу, в театрі під керівництвом К.С. Станіславського увага акцентувалася не тільки на відпрацюванні масок, коли зовнішня техніка є «ефективною мовою фасаду», але й на природній, виразній самореалізації особистості в логічному житті образів. Тому і вчителю потрібно не «приміряти на себе образ», а проявити зовнішній зміст задуму педагогічної дії, зняти «м'язові затиски», скутість, щоб внутрішнє тепло думок і почуттів благородно засяло його поглядами, мімікою та словами.

Під час спілкування ми звертаємо увагу на поведінку людини, тому також потрібно проводити вправи з учнями для невербального спілку-

вання. Бо саме завдяки цьому ми допоможемо їм виражати себе не лише правильним мовленням, а й за допомогою невербальних засобів спілкування. Ми інколи не помічаємо, як поводимо себе у невербальному спілкуванні, або намагаємося робити все ідеально. Тому, щоб учні не мали таких проблем у майбутньому, вчителям потрібно цього їх навчати.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте поняття педагогічної техніки та назвіть її основні елементи.
2. Яким ученим було введено поняття «педагогічна техніка»?
3. Що називають терміном «соціальна перцепція»?
4. Хто із науковців сучасності досліджували педагогічну техніку?
5. Дайте визначення поняття «внутрішня техніка» та «зовнішня техніка».
6. Охарактеризуйте психомічну техніку.
7. Що називають терміном «вербальна культура»?
8. Охарактеризуйте три аспекти чистоти мовлення.
9. Назвіть 4 групи невербальних засобів спілкування.
10. опишіть та покажіть 5-7 основних пантонімічних поз.
11. Що на Вашу думку сприяє виробленню правильної постави педагога?
12. Сформулюйте схему опису мімічних ознак емоційних станів.
13. Які приклади вправ для розвитку невербального спілкування Ви можете назвати та описати хід їхнього проведення?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Вправи на розвиток невербального спілкування

«Дзеркало».

Учнів об'єднують у пари. Одній дитині пропонують сісти в звичну для неї позу, а інша повинна дзеркально відображати цю позу та спробувати розказати, що вона означає та які відчуття й емоції при цьому відчуває.

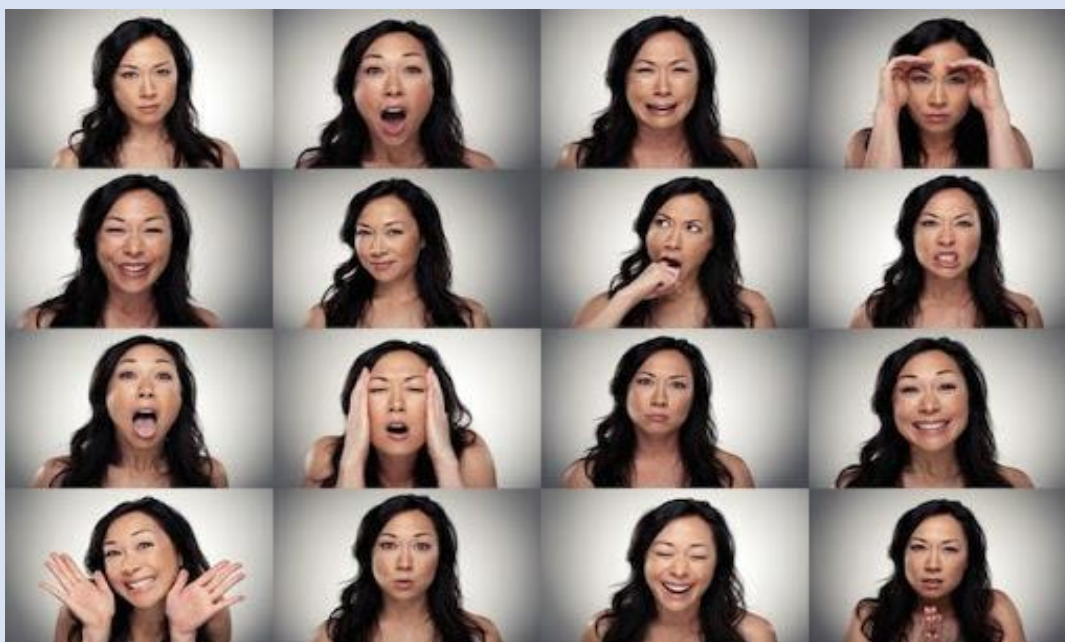
«Відеокамера».

Вправа полягає в тому, щоб описати міміку та жести оточуючих в режимі нон-стоп, фіксувати лише помічені ознаки і не допускати інтерпретації.

Наприклад, неправильне виконання: «У Катрусі сумне обличчя, а Михайлик веселий». Правильно виконано: «Куточки катрусиних губ, скоріше, спрямовані вниз, підборіддя опущено, очі прикриті, плечі опущені, а Михайло тримає у лівій руці книжку, права рука опущена вздовж тіла. В цей час Петро...і т. д.».

«Живе фото».

Формує навички інтуїтивного розуміння емоційних станів інших людей. Для цього кожному учневі дається фото людини і йому потрібно «оживити» портрет, тобто прийняти позу, продемонструвати вирази обличчя і сказати декілька реплік стосовно міміки і пози того, хто зображений.

«Подарунок».

Має на меті розвинути емпатійне сприйняття інших людей. Для цього учнів об'єднують в групи і кожній групі пропонується зробити «подарунок» іншим групам, показуючи слово тільки жестами. «Подарунок» – символічний, тому він може бути чим завгодно: квіти, зірка з неба, картина, будинок та ін. За допомогою такої гри можна висловити взаємні побажання, тобто визначити те, що заважає більш повному контакту, або відгадати бажання.

«Погляд».

Вправа формує навички управління своїм поглядом, підтримки візуального контакту у спілкуванні. Її виконують індивідуально: не повертаючи голови, проводять поглядом по периметру свого зору (зверху вниз, ліворуч, праворуч); намагаються швидко концентрувати погляд на будь-якій точці предмета перед собою, на кінці пальця (при цьому, якщо сховати палець, предмет має бути видно нечітко); утримують погляд на точці, що на стіні, перед собою протягом кількох хвилин так, щоб навколо все зображення було розпливчате.

«Аркуш за спиною».

На спину ведучому прикріпляється чистий аркуш паперу. Інші учасники, порадившись, повинні записати на ньому слово, що означає предмет живої чи неживої природи, назву казкового чи літературного персонажу, історичну особу тощо. Завдання ведучого полягає в тому, щоб відгадати написане слово за пантомімою одного із учасників групи.

«Знайомство».

Учнів об'єднують у 2 групи. Представники однієї з них вигадують собі ім'я, образ, «легенду», адресу, номер телефону тощо. З ними намагаються познайомитися, поводяться відповідно до «легенди», учасники другій групі.

«Зустріч».

Цією вправою передбачено продемонструвати поведінку людей під час зустрічі. Учасники, вільно проходячи по аудиторії, зустрічаються, а після цього доторкаються, вітаються, знайомляться, спілкуються.

«Вибери мене».

Учасники вільно ходять по колу, намагаючись зробити щось, щоб привернути до себе увагу інших.

«Моя сім'я».

Учень обирає собі «членів сім'ї» із присутніх і розставляє їх у просторі так, щоб фізична дистанція уявно відповідала ступеню емоційної близькості між членами сім'ї.

«Кладочка».

На підлозі креслять контури містка над річкою. Двоє ідуть назустріч один одному. Завдання: розійтися оптимальним способом. При кожному наступному переході ширина «кладочки» змінюється (звужується чи розширюється).

«Месенджер».

За допомогою невербальних засобів потрібно передати інформацію колезі, який не знає її змісту.

«Передай почуття».

Для виконання вправи учасники стають у шеренгу, перший повертається до другого і передає йому мімікою якесь почуття (радість, гнів, подив, сум...), другий передає це почуття третьому і т. д. Останній повідомляє, яке почуття він отримав. Його порівнюють з тим, що передали спочатку, й аналізують, як кожний учасник зрозумів передане йому почуття.

«За склом».

Двом учасникам лише за допомогою жестів потрібно про щось домовитися.

«Як я його бачу».

Один учасник сідає спиною до інших і має детально описати (за позицією групи) зовнішній вигляд когось із присутніх.

Тема 2.2. ВНУТРІШНЯ ТЕХНІКА ВЧИТЕЛЯ

1. Емоційна саморегуляція вчителя.
2. Професійне вигорання в педагогічній діяльності.

1. ЕМОЦІЙНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ВЧИТЕЛЯ

Самопочуття педагога чинить суттєвий вплив на учнів, колег та на батьків дітей. Кожним словом вчитель не тільки доносить інформацію, а й може передати ставлення до неї. Досягнути оптимального внутрішнього стану у педагогічній діяльності вкрай важко, бо діяльність вчителя є надзвичайно емоційно напруженою. Учителю треба вміти зберігати працездатність, опанувати ситуацію для забезпечення успішної діяльності і задля збереження власного здоров'я. Тому слід працювати над таким синтезом якостей і властивостей особистості, які б дали можливість впевнено і без зайвого емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність:

- педагогічний оптимізм;
- впевненість у собі як в учителі, відсутність страху перед дітьми;
- уміння володіти собою, відсутність емоційного напруження;
- наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самовладання, рішучість).

Коли розвиток людини досягає певного рівня свідомості й самосвідомості, то вона стає здатною здійснити самостійну перетворюючу діяльність, і таку людина можна назвати особистістю. Людина не з'являється на світ зрілою особистістю, а стає нею в процесі розвитку.

Якість будь-якої нашої активної дії залежить від досконалості процесів саморегуляції. Характеризуючи особистість у контексті її загального суб'єктного існування, неможливо оминати проблему, яка стосується закономірностей усвідомленої регуляції особистістю своєї цілеспрямованої довільної активності.

Саморегуляція є дещо новим поняттям у психологічній науці, тому й не достатньо дослідженою категорією. Прикладний аспект розвитку даного явища став можливий тільки на певному етапі становлення психо-

логії як науки. У другій половині 80-х і вже більш активно – в 90-х рр. ХХ століття вчені почали вказувати на те, що саморегуляцію особистості доцільно нерозривно поєднувати із поняттям волі, яке упродовж тривалого часу не включалося в загальну психологічну систему.

В науковій літературі можна зустріти різноманітні тлумачення поняття «саморегуляція». Семантичний аналіз свідчить, що цей термі складається з двох частин лат. «regulare» – впорядковувати, налагоджувати, нормалізувати та «само», яким вказується на те, що джерело регуляції міститься у самій системі. Українська енциклопедія тлумачить саморегуляцію, як здатність біологічної системи до відновлення стабільного рівня тих чи інших функцій після їхньої зміни.

Науковець М.Й. Боришевський саморегуляцією вважає цілеспрямоване та усвідомлене планування, що побудоване на перетворенні суб'єктом своєї діяльності, загальній стратегії життєдіяльності відповідно до мотивації та потреб, особистісно значущої цілі. Саморегуляція особистості суттєво пов'язана з її поведінкою. Тому варто також зазначити, що її формують саме за рахунок поведінки, індивідуальних характеристик особистості, особливо важливим серед яких є мислення.

Високий рівень емоційної саморегуляції педагога слугує передумовою успішності у власній діяльності, яку, в свою чергу, пов'язують із взаємодією з іншими людьми. З метою покращення психологічного стану вчителя потрібно використовувати різноманітні прийоми, техніки і методи. До прикладу, можна проводити гімнастику, самомасаж, нервово-м'язову релаксацію, аутотренінги, дихальну гімнастику, медитацію, аром терапію, арт-терапію, кольоротерапію, музикотерапію, бібліотерапію тощо.

Великої популярності серед технік емоційної саморегуляції особистості набуло використання вправ аутогенного тренування, які мають на меті знизити рівень емоційного напруження. Аутотренінг сприяє регуляції як психічних так і фізичних станів; він базується на усвідомленому використанні спеціальних засобів для психологічного впливу на організм особистості і її нервову систему. Людям, види діяльності яких супроводжуються значним рівнем емоційної напруженості, а до них відноситься й педагогічна діяльність, варто займатися аутотренінгом. Використання його прийомів чудово впливає на працездатність вчителя, його

настрій, стан здоров'я, а також дає можливість правильно розподіляти й заощадливо використовувати власні сили у буденному житті. Особливе місце в таких заняттях займають словесне самонавіювання, уявлення і чуттєві образи. До прикладу, здатність керувати чуттєвими образами виробляється після виконання спеціальних вправ. Такі вправи слугують переключенню уваги із зовнішнього світу на внутрішній, після чого на відчуття і чуттєві образи.

Науковцями виділено 4 групи найбільш розроблених методів саморегуляції:

- прогресивна, тобто нервово-м'язова релаксація;
- аутогенні тренування;
- ідеомоторні тренування;
- методи образного уявлення, сенсорна репродукція образів.

Провівши аналіз різноманітних підходів до тлумачення поняття *саморегуляції емоційного стану* можна прийти до висновку, що під *емоційною саморегуляцією* слід розуміти володіння прийомами, що стабілізують емоції, однак при наявності внутрішньої мотивації та умінні аналізувати функції конкретних емоцій.

Серед найпопулярніших технік впливу на емоційні стани можна назвати вправу «Посмішка Будди». Педагоги-практики часто також її використовують на навчальних заняттях. Вона є простою у виконанні та одночасно ефективною у створенні сприятливої емоційної атмосфери на заняттях. Для її проведення необхідно: повністю розслабити м'язи обличчя та уявити те, як вони стають важкими й наливаються теплом. Слід намагатися відчувати куточки власних губ, зосередити увагу тільки на них. Уявити, як ви посміхнулися, але при цьому не докладаючи м'язові зусилля. Губи повільно розтягнути в сторони й утворити ледь-ледь помітну посмішку. Такий вираз на обличчя іноді ще може називатися «подих вітерця радості», коли тільки починає зароджуватися усмішка, а мімічними м'язами рефлекторно викликається легке відчуття блаженства і спокою усередині. Рекомендується запам'ятати цей емоційний стан, щоб час від часу мати змогу повернутися до нього і створити хороший настрій на занятті чи перед виступом. У проведеному П. Екманом дослідженні було виявлено, що, коли ми робимо вираз

обличчя, який відповідає певному емоційному стану, то ми досить часто починаємо переживати саме такий стан. Цей висновок науковець підтвердив у своїх багаторічних дослідженнях.

Ще однією з дієвих вправ для зняття емоційного напруження є вправа «Розвантаження». Для її виконання необхідно прийняти вихідне положення: ноги на ширині плечей, стаємо на носочки, тіло в цей момент розслаблене. Далі вдихаємо повітря, проспівуємо звук «я» ніби злітає літак, після цього різко опускаємось, стукаючи п'ятками об підлогу. Наступним кроком ми обриваємо звук з видихом. Вправу можна виконувати із закритими очима. Подумки розслаблюємось та струшуємо всі негативні емоції з себе, робимо це 5 разів поспіль. Завершивши вправу, слід зупинитись та спробувати відчутти свій внутрішній стан. Ця вправа вважається хорошою для дихання та емоційної регуляції.

Оволодіння внутрішньою педагогічною технікою є тільки одним із шаблів у педагогічній майстерності. Опанування її прийомами повинне відбуватися в контексті підвищення загальної педагогічної культури. Для цього існує низка конкретних прийомів.

Наприклад, регулювання м'язових напружень. Щоб активізувати емоційний стан потрібно напружити групу м'язів, наприклад лівої ноги і дати собі команду, що хочемо бути сильними, енергійними, або, навпаки, розслабити м'язи та додати уявлення про важкість і теплоту в руці. Фізична дія разом із уявою чинить опосередкований вплив на емоційну реакцію. Потрібно тільки знати, якому емоційному стану відповідає відповідна група м'язів. Так, скажімо під час страху, найбільше є напруженими артикуляційні (мовленнєві) та потиличні м'язи, тому на їх розслаблення і вартує звертати увагу, коли ми починає відчувати такий стан.

Найпростішим, але поряд з цим і дуже ефективним є ще одним із способів емоційної саморегуляції – розслаблення мимічних м'язів. Здатність розслабляти м'язи обличчя, а також довільно й свідомо контролювати їх стан, дасть можливість контролювати відповідні емоції. Так, коли ми розлючені, то починаємо стискувати зуби, змінюємо вираз обличчя, тому слід тільки задати собі питання: «Чи стиснуті мої зуби?», «Який вигляд моє обличчя?» і мимічні м'язи почнуть розслаблятися. Коли ми вміємо регулювати м'язові напруження, контролюємо дихання, здатні змі-

нювати темп мовлення та рухи тіла, то це означатиме, що ми опанували метод фізичних дій. Суть його полягає у тому, щоб виконувати фізичні дії, які повинні відповідати певним емоційним станам і здатні викликати необхідні нам емоції.

Оскільки з емоційним станом пов'язане і дихання, то його контроль та регулювання також допоможе у саморегуляції настрою. Ми спостерігаємо в житті, як змінюється дихання в різних емоційних станах: рівне дихання сплячого; глибоке у того, хто замислився; прискорене у схвилюваного; «роздуті ніздрі» у людини в гніві. Контроль за диханням, зниження його темпу, збільшення глибини зменшать хвилювання. Відповідно до цього, педагогам рекомендуються різні способи подолання непродуктивного збудження перед початком навчального заняття. Наприклад: подивитися на аудиторію, три рази глибоко вдихнути та видихнути, привітно посміхнутися, а тоді вже привітатися.

Реакції такого типу називаються психосоматичними, вони діють аналогічно як і рефлекси, тобто призводять до обов'язкової, запрограмованої зміни. Це можна пояснити міцними зв'язками між фізичними і психічними станами. Коли здійснюється вплив на фізичний стан, то одночасно ми викликаємо і відповідну емоційну реакцію.

Механізми керування психосоматичною реакцією покладені в основу такого прийому як зміна темпів мовлення та руху. Коли нам потрібно під час навчального заняття заспокоїтися, зменшити хвилювання, то потрібно почати повільніше ходити по класу, сповільнити темп пояснення. За досить короткий проміжок часу спрацює саморегуляція організму, яка залежить тільки від нашого вольового зусилля.

Самонавіювання на фоні загальних м'язового розслаблення і стану психічного спокою (з допомогою аутогенних тренувань). Психологічна сутність такого прийому полягає у тому, щоб зародити та укріпити віру в себе, як суб'єкта діяльності. Самонавіювання пов'язують також із великою концентрацією психічних процесів (увага, уява, мислення, пам'ять) на об'єкті діяльності.

Внутрішня зосередженість дозволяє яскраво, чітко уявити той стан, до якого прагне педагог. Досягають його завдяки аутогенним тренуванням, які відбуваються за допомогою спеціальних вправ, що спрямовані на

формування в людини навички свідомого впливу на різноманітні функції організму (самонавіювання).

Через те, що навіювання найкраще здійснювати на фоні загального м'язового розслаблення та під час психічного спокою, то й аутотренінги, зазвичай, складаються із двох етапів: перший – розслаблення (релаксуємо) і другий – самонавіювання (починаємо впливати, використовуючи спеціальну формулу для певних установок). Для успішного самонавіювання потрібно систематично працювати, тренувати психофізичний апарат, який поступово стає слухняним знаряддям у педагогічній діяльності.

Як бачимо, у всіх зазначених прийомах саморегуляції психічного стану основою внутрішньої техніки педагога є увага і уява. Завдяки здатності переключати увагу, зосереджувати її на емоційно привабливих об'єктах, на певних фізичних діях, ми регулюємо наш психічний стан. А здатність яскраво уявляти, бачити внутрішнім зором ті картини, які ми хочемо навіяти собі, допомагає викликати саме ті емоції, що пов'язані із заданими образами. Брак розвинутої уваги та уяви нерідко є причиною невміння керувати собою, своїм станом. Певних прийомів удосконалення цих психічних процесів можна навчитися, ознайомившись із системою вправ у театральній педагогіці.

Професійна діяльність педагога може призвести до душевних втрат через надмірні психічні навантаження. Ми можемо зменшити їх власними зусиллями. І дбати про здоров'я, про свою нервову систему потрібно самому вчителю, як дбає співак про свій голос, а піаніст – про свої руки. Потрібно лише мати установку на самовдосконалення, віру у можливість реалізації свого задуму і бажання отримати задоволення від праці.

Отже, керувати своїм психічним станом можна. Для цього вчитель має змогу скористатися запропонованим арсеналом засобів для розвитку внутрішньої техніки.

Також у розвитку внутрішньої техніки не менш важливе значення має і формування емпатії. Емпатією визначають системне утворення, яке віддзеркалює поведінку, а також розуміння емоційних станів інших людей, співпереживання або співчуття іншим, а також активна допоміжна поведінка. Цю здатність можна помітити у таких проявах як доброзичливість, пошана, чуйність і дбайливість, емоційне сприйняття та розуміння.

Емпатія, як і будь-яке емоційне явище, піддається розвитку й удосконаленню. Цю здатність учителя можливо й необхідно розвивати за допомогою спеціальних навчальних і коригувальних програм. Головною умовою розвитку емпатії особистості є участь суб'єкта в конфліктній системі взаємин, здатність актуалізувати гуманістичну спрямованість на іншу людину. Цьому сприяють проведення тренінгів, розв'язання проблемних педагогічних завдань, рольові ігри тощо.

Професійна діяльність вчителя часто призводить до душевних втрат через надмірну психічну завантаженість, але ми має можливість її зменшити власним зусиллям і подбати про здоров'я, про свою нервову систему. Потрібно тільки мати намір самовдосконалюватися, вірити у можливість реалізації своїх задумів і бажання отримувати задоволення від педагогічної діяльності. Адже керувати своїми психічними станами можливо, скориставшись запропонованим арсеналом засобів для розвитку внутрішньої техніки.

2. ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

За даними дослідження, проведеного американським Національним інститутом проблем здоров'я і професійної безпеки, в наш час понад 35 млн. людей у світі страждають клінічними формами синдрому хронічної втоми. Для таких станів часто використовують термін «професійне вигорання», який вживається у психологічній практиці не так давно. Вперше термін «професійне вигорання» запровадив американський психіатр Х.Дж. Фрейденбергер у 1974 році, позначаючи ним психічні стани здорової людини, яка інтенсивно комунікує із клієнтами, пацієнтами та постійно перебуває в емоційно завантаженій атмосфері під час професійної діяльності.

Процес вигорання досить повільний і відбувається у 3 стадії:

- I стадія триває 3-5 років,
- II стадія 5-15 років,
- III стадія – від 10 до 20 років.

Однак, слід зауважити, що дане явище не є дослідженим у повному обсязі, його вивчення триває ще й нині. На сьогодні професійне вигорання має діагностичний статус відповідно до «Міжнародної класифікації хворіб – 10»: «проблеми, що пов'язані із труднощами управління власним життям» (перевтома, стрес та інші).

Вченими також виокремлюється так звана «група ризику» працівників, які є найбільш схильним до професійного вигорання – це ті фахівці, які задіяні у сфері «людина-людина» і через виконання своїх фахових обов'язків інтенсивно комунікують з іншими людьми. Фактори, що спричиняють вигорання, є різноманітні: це може бути індивідуальна особливість нервової системи і темперамент. Швидше «вигорають» працівники зі слабкою нервовою системою, а також особи з інтровертованим характером, індивідуальні особливості яких не здатні поєднуватися із вимогами професій типу «людина-людина».

Найпроблемнішим є те, що професійне вигорання відбувається поступово, і в цьому якраз і є його підступність, адже іноді ми можемо просто не помічати симптоми, не дивимося на себе з боку, тому і не розуміємо, що насправді відбувається. Першими ознаками захворювання є виснаження, нездатність сконцентруватися. Згодом виникає ефект «снігової лавини», адже працюючи через «не можу» втомлюємося ще більше, з'являється страх, працездатність суттєво знижується, а з часом і зовсім падає до «нуля».

Тому профілактику емоційного вигорання слід розпочинати з умінь розпізнати і зрозуміти суть самої проблеми, захистити свою нервову систему засобами психологічної саморегуляції.

Результати досліджень багатьох науковців в професіях системи «людина-людина» свідчать, що ознаки синдрому вигорання мають:

- 85% соціальних працівників;
- 80% лікарів;
- 65 % педагогів;
- 60% працівників органів внутрішніх справ.

Специфіка роботи людей вказаних професій вирізняється тим, що їм доводиться працювати у ситуаціях з надто високим емоційним насичен-

нням і великою кількістю міжособистісного спілкування. Це вимагає від фахівців значних зусиль для встановлення довірливих відносин та уміння управляти емоційною напруженістю ділового спілкування.

Професійне вигорання – це стан виснаження особистості, спричинений надмірними завданнями, що ставить природне чи професійне середовище та який характеризується зневірою у власній професійності, фізичною й емоційною втомою, почуттям нереалізованості.

Як зазначають психологи-практики, типовими проявами вигорання може бути стомлюваність, головний біль, зниження імунітету, дратівливість, поведінкові зміни, а також постійна нудьга, втрата інтересу.

Професійне вигорання має чотири прояви:

- Фізичний – домінуючим є почуття втоми, має місце ігнорування фізичних активностей, порушується сон, втрачається апетит і вага, знижуються сексуальні бажання, бувають часті захворювання без явних причин, можливе зловживання алкоголем, ліками, палінням.
- Емоційний – виникає важкість розслаблення, спостерігається постійна нудьга, поганий настрій, відчуття негативних думок, з'являються тривалі образи (самотність або ізоляція, пустота, страхи, які часто повторюються).
- Родинний та суспільний – знижується зацікавленість членами родини, роздратування або злість на них, проведення більшої частини часу поза межами дому, уникання спільного проведенню часу, надмірна зацікавленість телебаченням, інтернетом як способом втечі від проблеми.
- Прояви, пов'язані з роботою – втрачається натхнення; відчуття постійного браку часу на щось; щоденні страхи перед виходом на роботу; зростає почуття некомпетентності; наростає невдоволення роботою; постійна злість і бажання образити когось із колег чи підопічних; потреба часто дивитися на годинник; важко довіряти та приймати рішення.

Симптоми:

- робота витіснила все інше (працює і вдома, і на вихідні, головними темами спілкування є також робочі аспекти);

- колишню енергійність змінює почуття втоми, апатія, розчарування;
- розлади сну, нав'язливі думки, які стосуються роботи, прокручування подумки моментів, де можна було б інакше вчинити-сказати;
- знижується уважність, збільшується кількості помилок, сповільнюється робочий темп, знижується продуктивність;
- спалахи агресивності, цинічність, байдужість по відношенню до колег та родини;
- знижується настрій, відчувається провина за реальні чи уявні помилки;
- з'являються хворобливі ознаки (від частих ГРВІ до гіпертонії та проблем із серцем);
- відсутність бажання виконувати професійні обов'язки.

Ознаки емоційного виснаження:

- на закінчення робочого дня людина відчуває себе використаною;
- емоційна вичерпаність;
- прокинувшись зранку, людина вже є втомленою, знаючи, що ще попереду цілий робочий день;
- дуже виснажує щоденна праця з людьми;
- у людини складається враження, що вона занадто багато працює;
- їй здається, що вона вже досягла межі своєї мудрості.
- байдужість до людей, з якими вона співпрацює;
- не здатна успішно розв'язати проблеми;
- не має відчуття, що робота позитивно впливає на життя;
- не має відчуття наявності в собі великого запасу енергії;
- не може розслабитися;
- не має відчуття задоволення від співпраці зі своїми колегами;
- не має відчуття досягнення значних успіхів.

Причини професійного вигорання:

- велике робоче навантаження, надмірні обов'язки;
- гіперконтроль, надмірна відповідальність;
- відсутність результатів або неналежне оцінювання праці;
- низька заробітна плата;

- «вікова криза» (відчуття наближення пенсійного віку);
- помилково обрана професія чи робота, розчарування;
- відсутність альтернативи;
- обмежене коло діяльності;
- родинні негаразди;
- невміння «вийти із ролі педагога»;
- необ'єктивне самооцінювання;
- страх і несприйняття критики;
- недостатня якість підвищення кваліфікації;
- присвоєння успіхів іншим працівникам тощо.

Американськими психологами визначено, що процес вигорання відбувається у 5 етапів:

1. «Медовий місяць» – особа працює із підвищеним ентузіазмом, з повною самовіддачею; в певній мірі ідеалізує свою працю і те, чим вона займається.
2. «Пробудження» – з'являється усвідомлення того, що «не все так легко і красиво, не все я маю зробити сам », робочі процеси стають менш енергійними.
3. «Притирання» – погіршуються контакти, виявляються конфліктні ситуації, відсутнє взаєморозуміння.
4. «Вигорання» – з'являється депресія, відчуття пустоти, втома.
5. «Відродження» – етап «загоювання ран», вихід зі стану вигорання.

Кожна людина має потребу у новизні, тому якщо вона не задоволена, то дорослі починають хворіють, а діти стають схильні до асоціальної поведінки. В умовах сьогодення ми цю потребу часто відкидаємо і починаємо жити за принципом «дім – робота – дім». В результаті виникає почуття незадоволення, розчарування, апатія. Щоб цього уникнути, вартує постійно щось змінювати у своєму житті, насичувати мозок новими емоціями та враженнями, а також важливо розмежовувати робочу частину життя та родинні відносини і не змішувати їх, не потрібно «брати роботу додому», затримуватись на робочому місці. Корисними також будуть і фізичні вправи та прогулянки, подорожі, щоб мати змогу відволіктися

від робочих моментів. Також досить корисними є короткочасні перерви, коли з'являється відчуття, що ситуація стала надто напруженою.

Образи, злість, невдоволення, критика себе та інших – все це шкодить нашому емоційному організму. Відбувається викид гормонів стресу на будь-який подразник, що видається загрозливим для нашого спокою. При цьому байдуже, чи такі подразники є реальними чи вигаданими нашою фантазією. Тому і на надумані проблеми організм реагує аналогічно як і на справжні.

Отже, важливо навчитись контролювати свої думки й емоції і як влучно зазначено відомим дослідником стресів Сельєсом: має значення не те, що з вами відбувається, а те, як ви це сприймаєте. Адекватне ставлення до роботи і відведення їй належного місця у житті буде найкращим способом у профілактиці професійного вигорання.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте поняття «саморегуляція».
2. Які прийоми, техніки і методи можна використовувати для саморегуляції?
3. Назвіть 4 групи найбільш розроблених методів саморегуляції.
4. Як ви розумієте поняття «емпатія»?
5. Назвіть та охарактеризуйте приклади вправ, які розвивають емпатію.
6. Дайте визначення поняття «професійне вигорання» та назвіть його стадії.
7. Назвіть та охарактеризуйте чотири прояви професійного вигорання.
8. Назвіть 5-7 симптомів та причин професійного вигорання.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Вправи на розвиток емпатії

«Зрозумій іншого»

Кожним учасником упродовж 3-5 хвилин описується настрій когонебудь у групі. Потрібно уявити, відчутти цю людину, її стан, емоції, переживання й усе записати. Всі описи зачитуються вголос і визначається, кого вони стосуються і їхня достовірність.

«Погляд»

Один учасник виходить за двері. Його завдання буде полягати в тому, щоб після повернення до класу, визначити, хто із присутніх дивиться на нього «особливим поглядом» (люблячим, співчуваючим, розуміючим тощо). За час його відсутності обирається 3-5 осіб, які повинні продемонструвати такі погляди. Потім обирають іншого учасника, який буде відгадувати.

«Епітет»

Для роботи знадобиться набір фото із зображенням людей, що перебувають у різних емоційних станах. Кожний учасник отримує фото певного емоційного стану. Потрібно уважно розглянути фотографії та охарактеризувати їх, причому не окремі частини обличчя, а особистість у цілому. Слід дібрати не менше 7 епітетів, що розкривають характер людини та її емоційний стан. Наприклад: ця людина спокійна, лагідна, слабка, щира, доброзичлива, поступлива, проста, весела, радісна, безтурботна.

«Дзеркало почуттів»

Учасники об'єднуються в пари. Перший партнер вимовляє емоційно забарвлену фразу. Другий учасник спочатку повторює своїми словами зміст того, що почув, а потім намагається визначити почуття, яке відчуває партнер у момент вимовляння фрази. Партнер оцінює точність обох віддзеркалень. Потім учасники міняються ролями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березюк Г. Емоційний інтелект як детермінанта внутрішньої свободи особистості. *Психологічні студії Львівського ун-ту*. 2002. С. 20-23.
2. Бернацька О. Професійне вигорання психологів. *Психолог*. 2010. № 38. С. 22-25.
3. Васянович Г.П. Педагогічна етика: навч.-метод. посіб. Львів: Норма, 2005.
4. Дзюба К. Профілактика професійного вигорання. *Психолог*. 2013. № 8. С. 24-25.
5. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
6. Зязюн І. Аксіологічні ресурси педагогічної дії вчителя. *Естетика і етика педагогічної дії*: зб. наук. пр. Київ; Полтава, 2011. С. 9-24.
7. Ільїна Н.М. Конфлікти у загальноосвітній школі: навч. посібник. Суми: Університетська книга, 2016. 183 с.
8. Інноваційна діяльність вчителя: термінологічний словник / за заг. ред. О.І. Огієнко. Київ: ІПОД НАПНУ, 2016. 120с.
9. Карчевська О. Вплив емоцій на фізичний стан здоров'я. *Психолог*. 2013. № 6. С. 12-13.
10. Киселиця О.М., Богданюк А.М., Гуліна Л.В., Свекла Р.М. Прогнозування та запобігання синдрому професійного вигорання і хронічної втоми учителів. *Молодий вчений*. 2018. № 3.3 (55.3). С. 89-92.
11. Кузьміна Т. Як допомогти вчителя зберегти свою здоров'я та подолати стрес. *Психолог*. 2009. №29-30 (365-366).
12. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навч. посібник. Київ: ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
13. Льошенко О.А. Проблеми розвитку душевної компетентності. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*: збірник наукових праць. Київ: Логос, 2012. Вип. 14. 2012. С. 119-126.
14. Малько Т. Навчимося не «горіти». *Психолог*. 2013. № 8. С. 29-31
15. Островерхова Н. Педагогічна техніка – невід'ємна складова педагогічної майстерності вчителя. *Завуч (Шкільний світ)*. 2006. № 1. С. 8-11.
16. Парфьонова Т., Миронюк О. Профілактика емоційного вигорання. *Психолог*. 2013. № 3. С. 37-39.
17. Робінсон К., Ароніка Л. Школа майбутнього. Львів: Літопис, 2016.
18. Салберг П. Фінські уроки 2.0: Чого може навчитися світ з освітніх змін у Фінляндії. Харків: Ранок, 2017. 240 с.
19. Сапун І. Психологічне здоров'я в умовах школи: психопрофілактика емоційного «вигорання» заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2013. № 6. С. 6-11.
20. Сухопарова І. Емоційна компетентність вчителя в контексті нової української школи Серія: Педагогічні науки. Вип.1. Бердянськ: БДПУ, 2020. С.111-122.

21. Ткаченко Л. Креативність і творчість: сучасний контент. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 9-10. С. 32-35.
22. Федорчук В.В. Основи педагогічної майстерності. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д., 2008. 140 с.
23. Хоменко Є.Г., Калюжна Ю.І. Взаємодія вчителя з учнями як необхідний компонент професійної діяльності педагога. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2014. Вип. 48. С. 278-285. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psykhol_2014_48_33
24. Цимбалюк І.М. Психологія спілкування: навч. посіб. Київ: Професіонал, 2004.
25. Kraft M.A., Grace S. Teaching for tomorrow's economy? Teacher effects complex cognitive skills and social-emotional competencies. *Brown University Working Paper*. February, 2016.
26. Shin Huiyoung, Ryan Allison M. Friend influence on early adolescent disruptive behavior in the classroom: teacher emotional support matters. *Developmental Psychology*. Vol 53(1). Jan 2017. P. 114-125.

РОЗДІЛ ІІІ

ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

Тема 3.1. МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

1. Професійно-педагогічне спілкування, його особливості.
2. Функції педагогічного спілкування.
3. Етапи педагогічного спілкування.
4. Бар'єри педагогічного спілкування.
5. Стили керівництва учнівським колективом.
6. Комунікативні вміння вчителя.

1. ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

Педагогічне спілкування як феномен освітнього процесу існує стільки, скільки існує школа, займаючи особливе місце в діяльності вчителя. Завдяки комунікації педагог повідомляє учням необхідну інформацію, здійснює виховний вплив, організовує учнів, вирішує різноманітні проблемні ситуації, взаємодіє з батьками, колегами, адміністрацією і т.п. Крім цього, характер взаємин вчителя з учнями досить сильно впливає на результативність освітнього процесу.

Основними суб'єктами освітнього процесу шкільної освіти є вчитель та учень, які взаємодіють між собою. Найчастіше ця взаємодія відбувається вербально, на рівні слова.

Коли вчитель спілкується з учнями в школі на уроці та в позаурочній діяльності, вирішує професійні проблеми тощо, то його спілкування є **педагогічним**, тобто професійним за своїм змістом і сферою функціонування.

Очевидно, що педагогічне спілкування відрізняється від звичайного, повсякденного спілкування вчителя за межами школи та поза професійною діяльністю. **Особливостями педагогічного спілкування є:**

- 1) учителю в процесі спілкування належить провідна роль; саме від нього залежить, як складуться взаємини з учнями, успішність чи неуспішність цього процесу;
- 2) вплив учителя на учнів завжди є виховуючим, тобто таким, що сприяє формуванню в учнів тих чи інших якостей і рис;
- 3) професійний характер спілкування вимагає постійного аналізу побудованої системи взаємин з учнями для запобігання помилок у здійсненні педагогічного впливу.

У той же час педагогічне спілкування може складатися краще чи гірше, ефективно чи неефективно, інакше кажучи, бути професіональним або непрофесіональним.

Професіональне педагогічне спілкування – комунікативна взаємодія педагога з учнями, батьками, колегами, що забезпечує встановлення сприятливого психологічного клімату, ефективної взаємодії та оптимальних стосунків.

Непрофесіональне педагогічне спілкування – навпаки, породжує страх, невпевненість, спричиняє зниження працездатності, викликає негативне ставлення до вчителя, до навчання. Тому таке спілкування можна назвати нерезультативним, недосконалим, на відміну від професіонального.

Отже, спілкування вчителя з учнями може відбуватись по-різному. Успішність цього процесу великою мірою залежатиме від того, як вчитель розглядає учня: як пасивний *об'єкт* чи активний *суб'єкт* освітнього процесу. Сучасна психолого-педагогічна наука вважає за необхідне будувати педагогічну взаємодію на *суб'єкт-суб'єктній* основі, де і вчитель, і учень виступають активними учасниками освітнього процесу, здійснюють вплив один на одного, де визнається право учня на власну думку, позицію. Натомість *суб'єкт-об'єктні* стосунки передбачають відносини підпорядкування, коли активним є лише вчитель, який впливає на учнів, керує їхньою діяльністю, нав'язує свою точку зору, а учням при цьому відводиться пасивна роль. Залежно від того, реалізовано принцип суб'єкт-об'єктної чи суб'єкт-суб'єктної взаємодії, спілкування може бути функціонально-рольовим або особистісно орієнтованим.

Функціонально-рольове – суто ділове, стандартизоване, обмежене вимогами рольової позиції спілкування. За такого спілкування особисте ставлення педагога й учня один до одного не враховується і не виявляється.

Особистісно орієнтоване – передбачає виконання нормативно заданих функцій з виявом особистого ставлення, почуттів. У ході такого спілкування вчитель дає можливість учням висловлювати свої думки і почуття, відвертий з дітьми, не байдужий до їхніх справ і проблем, відчуває внутрішній світ кожної особистості.

2. ФУНКЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ.

Навіщо потрібне педагогічне спілкування? В чому його призначення? Щоб відповісти на ці запитання, варто розглянути **функції** педагогічного спілкування:

- 1) *інформаційна* (вчитель повідомляє учням необхідну інформацію на уроках і в позаурочний час, сприймає інформацію від учнів);
- 2) *пізнання особистості* (спілкуючись з учнями, педагог має можливість більше про них дізнатися, краще пізнати кожну дитину);
- 3) *самоствердження* (завдяки висловленню власних міркувань, оцінці явищ, доведенню своєї точки зору на певні питання відбувається усвідомлення учнем та вчителем свого «Я», тобто, самоствердження);
- 4) *організація взаємодії* (у процесі спілкування педагог має можливість організувати учнів на роботу на уроці, на участь в позаурочних заходах);
- 5) *експресивна* (учасники спілкування співпереживають один одному, що сприяє встановленню ефективних взаємовідносин, суб'єкт-суб'єктної, особистісно орієнтованої взаємодії між вчителем та учнем).

3. ЕТАПИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Структура, тобто основні етапи педагогічного спілкування, відповідають логіці освітнього процесу. В.А. Кан-Калик виділяє чотири основні *етапи педагогічного спілкування*:

- 1) *прогностичний* (вчитель моделює майбутнє спілкування з класом, уявляє, як клас і окремі учні сприймуть його і викладений матеріал, продумує варіанти взаємодії; на цьому етапі важливими є прогностичні здібності, тобто вміння вчителя передбачати результати своєї діяльності);
- 2) *«комунікативна атака»* (це організація спілкування на початку взаємодії; тут важливі уміння педагога швидко включати клас в роботу, привертати до себе увагу, а перцептивні здібності вчителя допоможуть йому правильно сприймати учнів, зрозуміти їхній емоційний стан, настрої тощо);
- 3) *управління спілкуванням* в ході освітнього процесу (найважливіший етап; власне процес спілкування);
- 4) *аналіз* здійсненої системи спілкування і моделювання наступної діяльності (після завершення процесу спілкування вчитель визначає, чи вдалося йому досягти своєї мети, здійснити задумане, чи були допущені помилки, в чому їх причина, як можна запобігти подібним недолікам у майбутньому).

4. БАР'ЄРИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Ефективному спілкуванню вчителя з учнями часто заважають так звані **бар'єри** спілкування:

- 1) *соціальний* – виникає внаслідок різного соціального статусу вчителя й учня (щоб запобігти появі такого бар'єру, вчителю не слід постійно підкреслювати свою позицію, свої переваги як старшого, педагога, наголошувати на тому, що «я вчитель, тому завжди правий» тощо);
- 2) *фізичний* – простір, стіл учителя, якими він віддаляє себе від учнів (для подолання даного бар'єру педагог може змінювати відстань між собою та учнями, рухаючись по класу);
- 3) *гностичний* – недоступність пояснення матеріалу вчителем (педагог не повинен вживати незрозумілих дітям термінів, висловлюватися великими реченнями (більше 17 слів), говорити надто швидко (більше 2,5 слів за 1 секунду);
- 4) *психологічний* – виникає тоді, коли в учителя є страх перед класом, перед можливістю допустити фактичну чи методичну помилку, відсутній контакт з дітьми або існує негативна установка щодо класу чи окремих учнів.

5. СТИЛІ КЕРІВНИЦТВА УЧНІВСЬКИМ КОЛЕКТИВОМ

Організуючи процес спілкування, вчитель завжди керується власними переконаннями, використовує засоби і прийоми, що відповідають особливостям його особистості. Разом з тим, у різноманітних способах взаємодії педагога з вихованцями завжди можна виділити деякі спільні риси, типові особливості, що визначають стиль спілкування.

Стиль педагогічного спілкування – це індивідуально-типові особливості взаємодії вчителя й учнів. У стилі знаходять відображення особливості комунікативних можливостей вихователя та його вихованців, характер їхніх стосунків, а також творча індивідуальність педагога.

Якості, що визначають стиль спілкування вчителя:

- 1) його ставлення до дітей;
- 2) вміння управляти учнівським колективом.

Ставлення вчителя до дітей буває:

- 1) *активно-позитивне* – педагог виявляє доброзичливість, співучасть, співпереживання, його вимогливість поєднана з зацікавленістю; таке ставлення вчителя викликає в учнів довіру, прагнення до співробітництва;
- 2) *пасивно-позитивне* – педагог вважає, що лише вимогливість та суто ділові стосунки можуть забезпечити успіх у навчанні; його взаємини з дітьми мало емоційно забарвлені;
- 3) *негативне* – породжує недовіру, замкнутість учнів.

Способи керівництва учнівським колективом:

- *авторитарний* – стиль диктату; учень розглядається як пасивний виконавець; головні форми взаємодії: наказ, вказівка, інструкція, догана, висміювання;
- *ліберальний* – виявляється у невтручанні педагога, низькому рівні вимог, вчителю бракує стійкої педагогічної позиції; робота йде на самоплив, виховний процес некерований, результати нижчі;
- *демократичний* – ґрунтується на глибокій повазі до особистості кожного, на довірі; в його основі – орієнтація на самоорганізацію, самоуправління особистості і колективу; основні засоби взаємодії: заохочення, порада, інформація, що розвиває в учнів самостійність.

В.А. Кан-Калик, поєднуючи різновиди ставлення вчителя до учнів та способи керівництва учнівським колективом, виділяє наступні ***стилі педагогічного спілкування:***

- 1) спілкування на підставі захоплення спільною творчою діяльністю; ґрунтується на активно-позитивному ставленні до учнів;
- 2) спілкування на основі дружнього ставлення; базується на особистісному позитивному сприйнятті учнями вчителя, який виявляє приязнь, повагу до дітей, але слід остерігатися перетворення дружніх взаємин на панібратські;
- 3) спілкування-дистанція; в основі має обмеження спілкування формальними стосунками; педагог, якому властивий даний стиль, може

мати позитивне ставлення до учнів, але в організації діяльності він ближчий до авторитаризму;

- 4) спілкування-залякування; поєднує негативне ставлення до учнів і авторитарність у способах організації діяльності;
- 5) спілкування-загравання; поєднує позитивне ставлення до дітей з лібералізмом; ґрунтується на пошуку прийомів завоювання дешевого авторитету.

Педагогічні реалії демонструють цілий ряд **непродуктивних стилів педагогічного спілкування**, досить образну характеристику яких запропонував В.А. Кан-Калик:

- «Монблан» – вчитель підноситься над класом, як гірська вершина;
- «Китайська стіна» – педагог поглиблює дистанцію, підкреслює свою зверхність;
- «Локатор» – в організації стосунків з учнями переважає вибірковість учителя;
- «Робот» – педагог діє за певною програмою, не зважаючи на обставини, які вимагають змін у спілкуванні;
- «Я сам» – вчитель прагне все робити сам, гальмуючи вияви ініціативи з боку дітей;
- «Гамлет» – педагог постійно сумнівається у правильності вибраної системи організації взаємин;
- «Друг» – перехід на позиції панібратства, втрата ділового контакту у спілкуванні;
- «Тетерів» – вчитель реалізує власні цілі спілкування, не спрямований на школярів.

Як же повинно виглядати ефективне педагогічне спілкування, якому стилю варто надавати перевагу вчителю у своїй діяльності? Очевидно, педагог повинен володіти значним арсеналом прийомів та засобів, оскільки залежно від ситуації йому доводиться виявляти різні сторони своєї особистості, бути суворим і лагідним, авторитарним і ліберальним, чутливо та гнучко реагувати на зміни педагогічних ситуацій. Продуктивність педагогічного спілкування залежатиме також від захопленості вчителя своєю справою, його професіоналізму та постійної спрямованості на дитячу особистість.

6. КОМУНІКАТИВНІ ВМІННЯ ВЧИТЕЛЯ

Комунікативні вміння – це здатність реалізувати комунікативну діяльність вчителя на основі знань про спілкування. Вони необхідні педагогу для організації спілкування, тому що він може опинитися в ситуації невідготовленого спілкування, коли необхідно оперативно вирішувати комунікативну проблему або ситуацію. При цьому велику роль відіграє педагогічна культура вчителя, його ерудиція, професійне мислення, мовленнєва культура, комунікабельність. Володіння комунікативними вміннями розкріпачує вчителя, надає можливість вільно реалізувати свої сили і здібності як у стандартних, так і нестандартних ситуаціях, працювати впевнено в умовах співпраці з учнями, наприклад:

- уміння планувати спілкування;
- уміння визначати стратегію поведінки в певній ситуації;
- уміння входити (виходити) в ситуацію;
- уміння швидко й правильно орієнтуватися в ситуації;
- уміння орієнтуватися в комунікантах;
- уміння враховувати індивідуальні та вікові особливості комунікантів;
- уміння відчувати і підтримувати зворотній зв'язок;
- уміння чітко й емоційно відкрито висловлювати свої думки до певної ситуації;
- уміння використовувати вербальні засоби комунікації;
- уміння використовувати невербальні засоби комунікації (жести, міміку, пантоміміку);
- уміння використовувати паралінгвістичну систему знаків у комунікативній ситуації (голос, тональність);
- уміння використовувати екстралінгвістичну систему знаків у комунікативній ситуації (темп мовлення, паузи, логічний наголос);
- уміння орієнтуватися в нестандартних ситуаціях;
- уміння діяти в конфліктних ситуаціях;
- уміння керувати своєю поведінкою;
- уміння аналізувати ситуацію.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому різниця між професіональним та непрофесіональним спілкуванням?
2. Назвіть переваги та недоліки функціонально-рольового та особистісно орієнтованого спілкування.
3. В чому суть функцій педагогічного спілкування?
4. Яка роль кожного з етапів педагогічного спілкування для встановлення ефективної взаємодії вчителя з учнями в освітньому процесі?
5. Що повинен робити вчитель, щоб не допускати виникнення або мінімізувати вплив бар'єрів у спілкуванні?
6. Що визначає стиль спілкування вчителя з учнями?
7. Порівняйте види ставлення вчителя до учнів зі стилями педагогічного спілкування за В.А. Кан-Каликом.
8. Що, на Ваш погляд, породжує непродуктивні стилі спілкування вчителя з учнями?
9. Чим відрізняється педагогічне спілкування від спілкування вчителя з людьми поза професійною діяльністю?
10. Назвіть переваги та недоліки стилів керівництва учнівським колективом.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Написати свої міркування на тему: «Мій стиль спілкування» (мінітвір).

2. Тест

Визначте рівень вашої комунікабельності, відповідаючи на запитання «так», «іноді» або «ні».

1. Вас чекає ординарна чи ділова зустріч. Чи вибиває Вас із колії її очікування?
2. Чи не відкладаєте Ви візиту до лікаря до останнього моменту?

3. Чи викликає у Вас ніяковість і невдоволення доручення виступити з доповіддю, повідомленням, інформацією на будь-якій нараді, зборах чи іншому подібному заході?
4. Вам пропонують поїхати у відрядження туди, де Ви ніколи не були. Чи докладете Ви максимум зусиль, щоб уникнути цього відрядження?
5. Чи любляете Ви ділитися своїми переживаннями з кимось?
6. Чи дратує Вас, якщо незнайома людина на вулиці звертається до Вас із проханням (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь запитання)?
7. Чи вірите Ви, що існує проблема батьків і дітей, що людям різних поколінь важко розуміти одне одного?
8. Чи посоромитесь Ви нагадати знайомому, що він забув Вам повернути невелику суму грошей, яку позичив кілька місяців тому?
9. У ресторані чи в їдальні Вам подали недоброякісну страву. Чи промовчите Ви, лише сердито відсунувши тарілку?
10. Залишившись наодинці з незнайомою людиною, Ви не вступите з нею в бесіду і відчуєте себе обтяженим(ою), якщо першою заговорить вона. Чи так це?
11. Чи жахаєтесь Ви будь-якої великої черги, хоч би де вона була (у магазині, бібліотеці, касі кінотеатру)? Віддасте перевагу відмові від свого наміру чи станете у хвіст і будете знемагати в очікуванні?
12. Чи боїтесь Ви брати участь у будь-якій комісії з розгляду конфліктної ситуації?
13. У Вас є власні індивідуальні критерії оцінки творів літератури, мистецтва, культури, і ні з чікими міркуваннями Ви не рахуетесь. Чи так це?
14. Почувши будь-де в кулуарах висловлювання явно помилкової точки зору з добре відомого Вам питання, чи віддасте Ви перевагу мовчанню і не вступите в суперечку?
15. Чи викликає у Вас неприємне почуття будь-яке прохання допомогти розібратися в тому чи іншому службовому питанні або навчальній темі?
16. Вам краще викласти свою точку зору (міркування, оцінку) в письмовій формі, ніж в усній?

Слід дати відповіді й підрахувати суму набраних балів. За кожне «так» – 2 бали, «іноді» – 1 бал, «ні» – 0. За класифікатором визначте, до якої категорії людей Ви належите.

30-32 бали – Ви явно некоммунікбельні;

25-29 балів – Ви замкнені, мовчазні, віддаєте перевагу самотності;

19-24 бали – Ви певною мірою коммунікбельні й у незнайомих обставинах почуваете себе цілком упевнено;

14-18 балів – нормальна коммунікбельність;

9-13 балів – Ви досить коммунікбельні (іноді навіть занадто);

4-8 балів – коммунікбельність Ваша дуже висока; скрізь почуваете себе прекрасно; беретесь за будь-яку справу, хоча далеко не завжди можете її довести до кінця;

3 бали – Ваша коммунікбельність має хворобливий характер; Ви балакучі, багатослівні, втручаєтеся у справи, в яких зовсім не компетентні, запальні й образливі.

3. Визначні особистості про спілкування

Ознайомтеся з висловами видатних людей щодо спілкування. Визначте:

- на основі власного досвіду та запропонованих цитат, які риси містить у собі поняття майстерного педагогічного спілкування;
- які з наведених висловлювань ілюструють функції педагогічного спілкування?

Заберіть у мене все, чим я володію, але залиште мені моє мовлення. І скоро я поверну собі все, що мав.

(Д. Емерсон)

Великим є мистецтво прищеплювати людям прекрасні ідеї, що вчать жертвувати всім заради щастя роду людського.

(Стендаль)

Єдина справжня розкіш – це розкіш людського спілкування.

(А. Екзюпері)

Бесіду слід завжди вести так, щоб кожен із співрозмовників здобув з неї користь, набуваючи знань.

(Піфагор)

Слово вчителя – нічим не замінимий інструмент впливу на душу вихованця. Мистецтво вихователя включає насамперед мистецтво говорити, звертатися до людського серця.

(В. Сухомлинський)

Характер людини ніколи не розкривається так яскраво, як тоді, коли вона намагається описати характер іншої людини.

(Ж. Поль)

Питання дурне тільки тоді, коли ти його не поставив.

(Пол Мак-Креді)

Не варто говорити все, що знаєш, але завжди потрібно знати, що говориш.

(Маттіас Клаудіус)

Будь першим, коли потрібно слухати, і останнім, коли потрібно говорити.

(Е. Канієв)

Довгий виступ так само не сприяє справі, як довга сукня не допомагає ході.

(Ш. Талейран)

Ми говоримо мало, якщо не говоримо про себе.

(У. Хезметт)

Говори, щоб я міг тебе побачити.

(Сократ)

Тема 3.2. МАЙСТЕРНІСТЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ У СПІЛКУВАННІ

1. Зворотний зв'язок у спілкуванні.
2. Правила і прийоми ефективного активного слухання.
3. Пристосування повідомлення до аудиторії.
4. Причини та наслідки невдалої комунікації.

1. ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК У СПІЛКУВАННІ.

Зворотний зв'язок – це зв'язок між результатом певного процесу та його перебігом. Зворотний зв'язок існує між наслідками певної діяльності (навчальної, трудової, ігрової) і процесом реалізації цієї діяльності. Наприклад, існує зв'язок між ефективністю розуміння, засвоєння учнями нового матеріалу та процесом його пояснення вчителем. Так, якщо в ході уроку вчителя цікавить результат (якість сприймання й оволодіння школярами інформацією), то педагог під час пояснення звертатиме увагу на те, як окремі учні та увесь клас поводяться: чи їхні погляди скеровані на вчителя, чи вони уважно слухають, чи, можливо, займаються сторонніми справами, розмовляють.

Щоб зворотний зв'язок був успішним, треба вміти бачити, чути і розуміти партнера по спілкуванню. Тобто, за зовнішнім виглядом, інтонацією, паузами, темпом мовлення дізнаватися про внутрішній стан співрозмовника, про підтекст отриманої інформації і уміло використовувати це для поліпшення спільної діяльності та спілкування.

Дослідження показують, що вплив на людей справляє не стільки сама інформація і зміст сказаного, скільки комунікативна поведінка співрозмовника. Так, за різними дослідженнями лише 20-40% впливу залежить від слів, натомість на 60-80% вплив на співрозмовника залежить від тону голосу та мови тіла.

Сучасна практична психологія використовує термін «рапорт» для визначення глибокого зворотного зв'язку у спілкуванні. **Встановити рапорт** – це уміло віддзеркалювати пози, жести, погляди партнера по спілкуванню, прилаштуватися до його мови тіла, навіть дихання (на-

приклад, стишувати голос, нахилитися так, як це робить співбесідник). Звичайно, робити це потрібно природно, не копіювати грубо пози і рухи, інакше це може виглядати дивно, смішно і нетактовно.

Для встановлення ефективного зворотного зв'язку вчителю необхідно пам'ятати, що людина сприймає світ переважно трьома каналами: візуальним, слуховим та кінестетичним (рідше нюховим і смаковим). Є люди, які надають перевагу одному із каналів. Це відображається й у їхньому мовленні. Наприклад, якщо людина каже: «я бачу, що Ви говорите», а слухаючи розповідь про ліс вона бачить дерева, розмаїття барв, сонячні галявини – то у такої людини переважає візуальний канал сприймання. Коли учень говорить: «я чую, що Ви мені показуєте», а, уявляючи ліс, чує шурхотіння листя під ногами, шелест, вітру, спів пташок – то перед Вами людина зі слуховою системою сприймання. У тому ж випадку, коли людина, уявляючи ліс, відчуває, як її ноги пружиняють на м'якому килимі листя, як дує вітер і т.п. – то це означає, що вона сприймає світ переважно кінестетичним каналом. Для вчителя важливо пам'ятати про це і, звертаючись до учнів, використовувати у мовленні різні вирази, що допоможе дітям з різними типами сприймання краще розуміти те, що говорить педагог.

Необхідність врахування в освітньому процесі індивідуальних відмінностей учнівського сприймання підтверджують і спеціальні дослідження, згідно з якими тільки 30% учнів запам'ятовує 75% того, про що говорили на уроці; 40% дітей запам'ятовує три чверті того, що бачили чи про що прочитали. Такі «візуальні» учні поділяються на два типи: деякі засвоюють інформацію у формі писаного слова, інші – через діаграми чи малюнки. 15% найліпше вчаться за допомогою тактильних відчуттів. Такі учні мусять потримати в руках навчальний матеріал, написати, розмалювати його, тобто залучити до навчання конкретний досвід. Ще 15% становлять учні, які віддають перевагу кінестетичному методу, тобто вони найефективніше вчаться тоді, коли виконують якісь фізичні дії, наприклад, беруть участь у практичній діяльності, що безпосередньо стосується їхнього життя.

У кожного з нас переважає один з основних способів сприйняття, часто поєднаний з іншим, вторинним. Якщо навчальний метод у класі не відповідатиме основному способу сприйняття дитини, вона матиме проблеми з навчанням, хіба що зможе компенсувати цю невідповідність

вторинним способом. Тому мистецтво спілкування педагога, майстерність у встановленні ним зворотного зв'язку полягає, зокрема, в тому, щоб навчитися розуміти, яка система сприймання характерна для партнера по діалогічній взаємодії і вміло використовувати це в ході роботи.

У процесі забезпечення ефективного зворотного зв'язку важливе місце займає вміння **візуального сканування** – тобто, читання емоційних станів і думок людини очима. Спостерігаючи за позами та жестами учнів, педагог може дізнатися про їхній стан, ставлення до сприйнятої інформації, налаштованість на роботу і т.п. Наприклад, нахилена в бік голова свідчить про зацікавленість. Якщо слухачі випрямляють голови, їхні погляди блукають по стінах чи стелі – інтерес втрачено, переважає втома. Якщо учень пильно дивиться в очі вчителю, намагаючись продемонструвати свою увагу, але при цьому його ноги міцно стоять на підлозі, а корпус прямий, – то він просто намагається створити враження, а насправді не слухає. Якщо учень схилився вперед, сидячи на краю стільця, схилив голову набік, сперся нею на руку – він дійсно слухає. Якщо вказівний палець витягнутий вздовж щоки, великий підпирає підборіддя, решта – зігнуті, а все це супроводжується нахилом тіла від партнера по спілкуванню (вчителя) – то ця поза означає критичне ставлення.

2. ПРАВИЛА І ПРИЙОМИ ЕФЕКТИВНОГО АКТИВНОГО СЛУХАННЯ

Встановлення зворотного зв'язку великою мірою залежатиме від уміння вчителя слухати. Таке вміння – рідкісний дар, який надзвичайно необхідний вчителю для ефективної взаємодії та майстерного спілкування з учнями. Дослідження показують, що прослухавши десятихвилинне повідомлення, людина розуміє й запам'ятовує лише його половину. Невміння слухати є основною причиною неефективного спілкування, і може призвести до непорозумінь, педагогічних помилок, стати причиною конфліктів.

Головною ознакою ефективного слухання є його активність, що означає зацікавленість того, хто слухає, його фізичну й розумову увагу. Але якщо ця активність виявлятиметься у перебиванні, оцінюванні, аналізі, то це означатиме, що слухач концентрує увагу на собі, а не на співрозмовникові, що може призвести до порушення процесу спілкування.

Існують певні правила і прийоми ефективного **активного слухання**.

Нерефлексивне слухання – вміння мовчати, коли говорить інший, висловлюючи при цьому лише підтримку, схвалення, розуміння, використовуючи візуальний контакт, міміку, жести, короткі висловлювання («так-так», «продовжуй» і т.п.). Нерефлексивне слухання потрібне у таких ситуаціях:

- на початку бесіди;
- під час проведення інтерв'ю;
- під час слухання відповіді учня на запитання, поставлене вчителем;
- коли співрозмовник знаходиться у збудженому емоційному стані;
- за наявності затруднень у мовленні партнера по спілкуванню;
- під час слухання скарг;
- у ході розмови з людиною, яка займає більш високе становище, при побоюванні зіпсувати стосунки.

В інших випадках доцільним є використання **рефлексивного слухання**, тобто слухання з більш активним вираженням власних емоцій і думок. Існує 4 основних прийоми рефлексивного слухання:

- *з'ясування* – тобто звертання за уточненням («Що Ви мали на увазі?» «Чи не поясните мені...»);
- *перифразування* – формулювання тієї ж думки іншими словами, що сприяє точності сприймання («Іншими словами...» «Як я Вас зрозумів...»);
- *відображення почуттів* – це те ж перифразування, але акцент робиться не на змісті почутого, а на емоційному стані співрозмовника («Ви дуже схвильовані», «Мені здається, Ви відчуваєте...»);
- *резюмування* – або підсумовування основних ідей і почуттів того, хто говорить («Якщо підсумувати сказане...» «Вашими основними ідеями, як я зрозумів, є...»).

Користуючись наведеними прийомами ефективного слухання, варто дотримуватися певних **правил і принципів**:

- вивчіть свої звички слухання – це перший крок до їх удосконалення;
- пам'ятайте, в розмові беруть участь як мінімум двоє співрозмовників, у ролі слухачів вони виступають по черзі; тому основне правило слухання – кожний говорить тільки після точного повторення ідеї чи відображення почуттів співбесідника;
- концентруйте свою увагу на людині, що звертається до Вас; підтримуйте візуальний контакт, тактовно «віддзеркалюйте» пози, міміку і жести співрозмовника;
- намагайтеся зрозуміти не лише зміст сказаного, а й почуття співрозмовника; скориставшись прийомами рефлексивного слухання, намагайтеся виразити своє розуміння;
- дотримуючись схвалюючої установки, підтримуйте співрозмовника, робіть процес слухання емпатійним.

Крім цього, в **процесі слухання не варто**:

- приймати мовчання за уважність;
- робити вигляд, що слухаєш;
- перебивати без потреби;
- робити поспішні оцінювальні висновки;
- задавати надто багато запитань;

- давати поради, коли Вас про них ніхто не просить;
- вживати загальні фрази типу «я добре розумію Ваші почуття»;
- бути занадто чутливими до емоційних слів.

Забезпечувати якісний зворотний зв'язок, навчитись чути, бачити і розуміти своїх учнів педагогові допоможе уважне ставлення до них у процесі спілкування, досвід і опрацювання спеціальної літератури.

3. ПРИСТОСУВАННЯ ПОВІДОМЛЕННЯ ДО АУДИТОРІЇ

Встановлення надійного контакту, взаєморозуміння з аудиторією є одним з найважливіших завдань будь-якого комунікатора. Будуючи свої стосунки з аудиторією, комунікатор покликаний враховувати як стійкі соціальні і соціально-психологічні характеристики різних груп аудиторії, так і ситуативні настрої, думки, запити людей на цей час, що переходять, змінюються.

Багато комунікаторів забувають про те, що повідомлення адресується не лише до розуму слухача, але й до його почуттів. Аудиторія, як вже зазначалося, може складатися з людей різних за характером, професією, схильностями, інтересами. Але всі вони згодні в одному – в бажанні сприймати інформацію.

Сьогоднішня аудиторія вимагає яскравого викладу інформації. Вона не сприймає «штампованих» фраз, «сірих» слів, упертих зворотів, канцелярських висловів.

Існують певні вимоги до комунікатора. Передусім він має добре продумати початок, зробити його таким, що інтригує. Від того, як буде почато повідомлення, значною мірою залежить його сприйняття. Викладати свій матеріал потрібно, широко використовуючи розмовну мову, говорити просто і зрозуміло. Точність у підборі слів, чіткість у побудові фраз мають логічно переплітатися з образним і яскравим викладом думок. Якщо комунікаторові у твердженнях доводиться оперувати цифрами, посилаючись на статистичні дані, то як їх роз'яснити, порівняти, перевести у відомі, такі, які легко сприймати, величини – про це треба думати заздалегідь.

Високі вимоги висуває аудиторія до культури мови комунікатора. Неприйнятною є погана дикція, монотонність, неграмотність, використання слів-паразитів.

Звичайно, сприйняття повідомлення, крім перелічених вище факторів, залежить і від глибини знань, ерудиції комунікатора. Безперечно важлива не лише тема повідомлення, а й емоційність виступу.

Очевидно, що без уваги активне сприйняття неможливе, і комунікатор, знаючи засоби зосередження уваги, повинен так організувати потік інформації, щоб увага не дрімала впродовж усього процесу комунікації.

Не менш важливо правильно визначити, яка саме увага потрібна в певну конкретну мить: мимовільна, довільна чи післядовільна. Мимовільна увага виконує роль первинної орієнтації – це може бути шрифтове виділення, заставка і таке інше. З усвідомленням цінності, важливості, потрібності інформації, з включенням волі виникає довільна увага. А що довільна увага – завжди самоспонування, то вона неминуче призводить до втоми – до несприйнятливості. Тому, пропонуючи аудиторії великий за обсягом інформації текст, комунікатор має прагнути до послідовної уваги (при сприйманні коротких текстів така увага непотрібна).

Тим, хто використовує бесіди для розв'язання ділових проблем, допоможе знання класифікації типів людей, яку запропонував психолог А. Егідес. Він поділяє людей на сім психотипних груп й описує особливості кожної з них.

До першої групи належать люди порядні, дисципліновані, ті, що визначають чіткий порядок для себе та інших і жорстко дотримуються його. Їхня педантичність іноді дратує, але вони все роблять у повному обсязі і в зазначені терміни. Іноді вони бувають агресивні, але вміють стримуватися, їм можна довіряти, покладати на них відповідальність за розв'язання конкретних питань.

До другої групи належать люди, які живуть радісно і виділяються своєю добротою, чуйністю. Вони мають багато знайомих, комунікабельні і дуже мобільні. У бесіді з ними можна отримати різну цікаву інформацію. Проте водночас в їхніх діях немає чіткості і точності. Якщо вони візьмуть у борг гроші, то забудуть віддати, якщо щось пообіцяють, то можуть не зробити.

До третьої групи входять люди, які мають добрий смак, елегантність, пластичність. Вони виділяються своїм артистизмом, уміють встановлювати контакти, можуть знайти вихід із скрутного становища. Вміло організують прийоми, презентації, зустрічі, але серйозну кропітку або аналітичну роботу можуть провалити.

До четвертої групи належать люди, які не дуже контактні. Це тип людей емоційно холодних, з розвиненим асоціативним мисленням. Серед них багато талановитих митців, учених, винахідників і т. п. Вони – генератори ідей, вміють запропонувати різні варіанти розв'язання завдань, знайти нестандартні рішення, але спілкуватися з ними важко, бо їхня життєва енергія спрямована на себе самих.

П'яту групу становлять люди, яких часто називають сентиментальними. Вони чуйні, боязкі, сором'язливі, вразливі, вміють співчувати, вносять атмосферу людяності, надії. Коли виникають труднощі в роботі або особистих справах, то на допомогу приходять насамперед люди саме цього типу.

Шоста група – це конформісти, які найкраще реалізують чужі ідеї. Вони, як правило, легко приєднуються до думки інших. Нічого не запитуючи, не розмірковуючи, конформісти легко погоджуються виконати доручену справу. Люди цього психотипу можуть іноді прийняти і самостійно ухвалити рішення, але здебільшого чекають, щоб їм сказали, коли, що і як треба зробити.

До сьомої групи, на думку А. Егідеса, можна віднести людей, які не можуть займатися бізнесом і бути менеджерами. Це люди нестійкі, які легко змінюють свою думку, недовірливі. Під час розмови з ними важко бути впевненим у позитивному результаті бесіди.

4. ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НЕВДАЛОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Комунікацію в організаційній системі варто розглядати як явище і як процес. Як явище комунікація являє собою встановлені норми (правила, інструкції, положення) взаємодії між людьми в рамках організацій, що відповідають організаційним формам. Як процес комунікація відбиває принципи і закономірності стосунків між людьми. Все різноманіття комунікаційних відносин доцільно тут розглядати крізь призму стабільності і стійкості роботи організації. Тому до цього питання ми повертатимемося ще неодноразово. Комунікаційні відносини можуть характеризуватися або повною підтримкою колег, керівників чи підлеглих, або наявністю суперечностей між ними.

Як відомо, існує така типологія комунікації:

- між організацією і зовнішнім середовищем;
- між підрозділами;
- усередині підрозділів за рівнями виробництва й управління;
- міжособистісна;
- неформальна.

Керівник, як правило, розв'язує проблеми з комунікацією самостійно і на свій розсуд. Проте, ухвалюючи рішення і реалізуючи його серед своїх підлеглих, колег і вищестоящих керівників, він має управляти реакціями, що виникають при цьому, пов'язаними або з повною підтримкою, або з проявами суперечностей. Це визначається ступенем задоволення потреб і інтересів як керівної, так і керованої систем.

Повна підтримка свідчить або про пасивність підлеглих і великий авторитет керівника, або про їхню некомпетентність. Отже, повна підтримка рішень керівника – це серйозний симптом негараздів в організації.

Найхарактерніша реакція підлеглих – суперечність.

Суперечність – це результат взаємодії сторін з різним ступенем сприйняття й оцінкою того самого явища чи об'єкта, проте перебуває у внутрішній єдності (в рамках однієї системи) і є джерелом розвитку і пізнання.

Перешкоди, що виникають у сфері комунікації, поділяють на перешкоди в комунікації між особами та в організаційній комунікації.

До бар'єрів на шляху міжособової комунікації відносять:

- перешкоди, зумовлені сприйняттям;
- семантичні бар'єри;
- невербальні перешкоди;
- невміння слухати.

Перешкодами в організаційній комунікації є:

- викривлення повідомлень;
- інформаційні перевантаження;
- незадовільна структура організації.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У чому суть зворотного зв'язку?
2. Чому комунікативна поведінка має важливе значення для встановлення зворотного зв'язку?
3. Яке значення для встановлення зворотного зв'язку має знання про основні канали сприйняття інформації?
4. Що таке візуальне сканування?
5. У чому різниця між рефлексивним та нерефлексивним слуханням?
6. Коли варто застосовувати нерефлексивне слухання? Чому?
7. Які прийоми рефлексивного слухання Ви знаєте?
8. З якою метою використовуються прийоми рефлексивного слухання?
9. Сформулюйте основні правила ефективного слухання.
10. Чого не варто робити в процесі слухання?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Підготувати фрагмент уроку на засадах діалогічної взаємодії вчителя з учнями для його демонстрації на конкурсі (час виступу – до 7 хв.). Тема, етап уроку – за вибором здобувача вищої освіти.

2. Тест (про що говорять жести)

До кожного запитання виберіть лише один варіант відповіді.

1. Ви вважаєте, що міміка і жести – це:

- А) вираз душевного стану людини в конкретний момент;
- Б) доповнення до мовлення;
- В) вияви нашої підсвідомості.

2. Чи вважаєте Ви, що у жінок невербальне мовлення (міміка і жести) більш виразне, ніж у чоловіків?

- А) так;
- Б) ні;
- В) не знаю.

3. Як Ви вітаєтеся з близькими друзями?

- А) радісно кричите «Привіт!»;
- Б) сердечним рукостисканням;
- В) цілуєте один одного в щоку.

4. Яка міміка і які жести, на Ваш погляд, у всьому світі означають одне й те саме (виберіть 3 відповіді)?

- А) коли кивають головою;
- Б) коли похитують головою;
- В) коли морщать ніс;
- Г) коли морщать чоло;
- Д) коли підморгують;
- Е) коли посміхаються.

5. Яка частина тіла найвиразніша?

- А) ступні;
- Б) ноги;
- В) руки;
- Г) кисті рук;
- Д) плечі.

6. Яка частина Вашого власного обличчя найвиразніша?

- А) чоло;
- Б) брови;
- В) очі;
- Г) ніс;
- Д) губи;
- Е) куточки рота.

7. Коли Ви проходите повз вітрину магазину, в якій видно Ваше відображення, на що в собі Ви звертаєте увагу в першу чергу?

- А) на те, як на Вас сидить одяг;
- Б) на зачіску;
- В) на ходу;
- Г) на поставу;
- Д) ні на що.

8. Якщо хтось, розмовляючи чи сміючись, часто прикриває рот рукою, на Ваш погляд, це означає, що:

- А) йому є що приховувати;
- Б) у нього негарні зуби;
- В) він чогось соромиться.

9. На що Ви насамперед звертаєте увагу у Вашого співрозмовника?

- А) на очі;
- Б) на рот;
- В) на руки;
- Г) на позу.

10. Якщо Ваш співрозмовник, розмовляючи з Вами, відводить очі, це для Вас ознака:

- А) нечесності;
- Б) невпевненості в собі;
- В) зібраності.

11. Чи можна за зовнішнім виглядом розпізнати типового злочинця?

- А) так;
- Б) ні;
- В) не знаю.

12. Чоловік починає розмову з жінкою. Він це робить першим, тому що:

- А) перший крок роблять саме чоловіки;
- Б) жінка підсвідомо дає зрозуміти, що хотіла би, щоб з нею заговорили;
- В) він досить мужній для того, щоб отримати відсіч.

13. У Вас склалося враження, що слова людини не відповідають її міміці та жестам. Чому Ви більше повірите?

- А) словам;
- Б) міміці та жестам;
- В) він взагалі викликає підозру.

14. Іноді зірки естради спрямовують до публіки сигнали, що мають однозначно еротичний характер. Що, по-Вашому, за цим стоїть?

- А) звичайне фіглярство;
- Б) вони «заводять» публіку;
- В) це вираз їхнього власного настрою.

15. Ви на самоті дивитесь страшну детективну кінострічку. Що з Вами відбувається?

- А) дивитесь абсолютно спокійно;
- Б) реагую на те, що відбувається, кожною клітинкою своєї істоти;
- В) закриваю очі на особливо страшних сценах.

16. Чи можна контролювати міміку?

А) так;

Б) ні;

В) тільки окремі її елементи.

17. Під час інтенсивного флірту Ви висловлюєтесь переважно:

А) очима;

Б) руками;

В) словами.

18. Ви вважаєте, що більшість наших жестів:

А) «підглянуті» у когось і завчені;

Б) передаються від покоління до покоління;

В) закладені в нас від природи.

19. Якщо у людини борода, то це ознака:

А) мужності;

Б) того, що людина хоче приховати риси свого обличчя;

В) того, що людина занадто лінива, щоб голитися.

20. Багато людей стверджують, що права і ліва сторони обличчя у них відрізняються одна від одної. Ви згодні з цим?

А) так;

Б) ні;

В) тільки у людей похилого віку.

Підсумуйте бали, скориставшись табличним дешифратором:

Номер питання	Варіанти відповідей		
	А	Б	В
1	2	4	3
2	1	3	0
3	4	4	3
4	0	0	1
5	1	2	3
6	2	1	3
7	1	3	3
8	3	1	1
9	3	2	1
10	3	2	1
11	0	3	1
12	1	4	2
13	0	4	3
14	4	2	0
15	4	0	0
16	0	2	1
17	3	4	0
18	2	4	0
19	3	2	1
20	4	0	4

Ключ:

11-33 бали. Мова міміки і жестів для Вас – китайська грамота, і це заважає Вам правильно оцінювати людей. Тренуйте свою спостережливість.

34-55 балів. Ви з задоволенням спостерігаєте і непогано інтерпретуєте міміку і жести. Більше покладайтесь на відчуття.

56-77 балів. Ви розумієте інших людей, у Вас є спостережливість і чуття, а слова мають для Вас другорядне значення. Ваші висновки щодо міміки бувають занадто поспішними.

3. Тест (діагностика уміння слухати)

Дайте відповіді на запитання. Варіанти відповідей оцінюються так:

«Майже завжди» – 2 бали

«У більшості випадків» – 4 бали

«Інколи» – 6 балів

«Рідко» – 8 балів

«Майже ніколи» – 10 балів

1. Чи намагаєтесь Ви згорнути бесіду в тих випадках, коли тема (або співбесідник) нецікаві Вам?
2. Чи дратують Вас манери Вашого партнера по спілкуванню?
3. Чи можете Ви змінити тему розмови, якщо вона торкається неприємних для Вас речей?
4. Чи може невдалий вислів Вашого партнера по спілкуванню спровокувати Вас на різкість чи грубість?
5. Чи уникаєте Ви вступати у розмову з невідомою або малознайомою Вам людиною?
6. Ви маєте звичку перебивати співбесідника?
7. Чи робите Ви вигляд, що уважно слухаєте, а насправді думаєте зовсім про інше?
8. Чи змінюєте Ви тон голосу, вираз обличчя в залежності від того, хто Ваш співбесідник?
9. Чи виправляєте Ви людину, якщо в її мовленні зустрічаються невірні вимовлені слова, назви, вульгаризми?
10. Чи буває у Вас поблажливо-менторський тон з відтінком зневаги та іронії по відношенню до того, з ким Ви говорите?

Результат визначити дуже просто: чим більше балів, тим більшою мірою розвинене уміння слухати. Середній рівень – біля 55 балів. Якщо ж Ви набрали більше 62 балів, то Ви слухач «вище середнього рівня».

4. Діалоги

У парах змоделюйте діалоги, які б відображали:

- 1) нерефлексивне слухання;
- 2) рефлексивне слухання:
  - з'ясування;
  - перефразування;
  - відображення почуттів;
  - резюмування.

Тема 3.3. МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕДАГОГА У ПРОВЕДЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БЕСІДИ

1. Індивідуальна педагогічна бесіда, її завдання, умови ефективності.
2. Контакт під час бесіди. Методика контактної взаємодії.
3. Етапи організації індивідуальної бесіди.
4. Чинники, що сприяють або протидіють оптимальній взаємодії в бесіді.
5. Шляхи поліпшення спілкування вчителя з учнями.

1. ІНДИВІДУАЛЬНА ПЕДАГОГІЧНА БЕСІДА, ЇЇ ЗАВДАННЯ, УМОВИ ЕФЕКТИВНОСТІ

Індивідуальна бесіда – це типова форма спілкування вчителя з учнем під час якої вирішується багато завдань: з'ясовуються причини його вчинків, відбувається ознайомлення з інтересами, створюються умови комунікативного забезпечення навчання шляхом встановлення контакту з учителем, надається допомога дитині в усвідомленні сутності проблем і вибору продуктивного рішення.

Індивідуальна бесіда – це взаємодія з учнем (батьками, колегами), спрямована на пошук шляхів співробітництва для стимулювання розвитку учнів. Тобто, педагог в процесі бесіди не повинен лише повідомляти певну інформацію, нав'язувати власну думку, давати іншим вказівки. Його основна мета – надання допомоги, забезпечення спільного аналізу та пошуку ефективних шляхів вирішення проблеми, надання можливості співрозмовнику робити власний вибір та нести за нього відповідальність.

Завдання педагогічної бесіди: ознайомитися з індивідуальністю учня, встановити контакт і створити умови для комунікативного забезпечення освітнього процесу, сприяти усвідомленню сутності поведінки, допомогти знайти продуктивне рішення в ситуації, яка спонукала до розмови.

Ефективно вирішити ці завдання можна, якщо вчитель дотримується умов організації особистісно орієнтованого виховання, забезпечує перехід:

- від соціального контролю до стимулювання розвитку учня;
- від керування до самоврядування;
- від монологу до діалогу;
- від пояснення до взаєморозуміння.

Головне у педагогічній взаємодії – не контролювати й оцінювати учнів, а допомагати їм вирішувати проблеми. Надання допомоги в становленні особистості передбачає створення ситуацій діалогу. Щоб стати для вихованця помічником в усвідомленні сутності його поведінки і спрямувати до вибору продуктивного рішення, вчитель має обрати замість монологічної форми звернення («Ти учень і повинен...») – діалогічну («Давай замислимося, чому...», «Я хочу допомогти»). Саме така установка вчителя на допомогу буде позитивно прийнята учнем, вона активізує його власні зусилля на пошук правильних рішень.

Для того, щоб полегшити вчителю процес спілкування, забезпечити взаєморозуміння під час індивідуальної бесіди, Л. Філоновим було розроблено спеціальну **методику контактної взаємодії**, реалізуючи яку, ініціатор спілкування може досягти ефективної взаємодії навіть всупереч початковому опору співрозмовника.

2. КОНТАКТ ПІД ЧАС БЕСІДИ. МЕТОДИКА КОНТАКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Психологічного контакту людини з іншою людиною як спільності психічного стану важливо досягти вже на першому етапі бесіди, бо інакше використання будь-яких ефектних прийомів впливу під час самої бесіди поза контактом не буде результативним. Прокладання каналів зв'язку між співрозмовниками, коли ніщо не заважає сприйняттю інформації, і є встановленням контакту. **Початковий етап бесіди** часто називають *етапом контакту*, однак про контакт не слід забувати й на всіх інших етапах, а втрапивши спільність, повертатися до поновлення психологічної єдності.

Потрібно враховувати ознаки невербальної поведінки співрозмовника для ситуативного діагностування стану, в якому він перебуває, щоб

визначити його готовність до взаємодії. Почати слід із вирішення просторового питання: наскільки близько чи далеко ми розміщені від співрозмовника. Чи відповідає ця відстань нашому задумові, як реагує співрозмовник на наші спроби змінити цю відстань? Виходимо із загального правила: що інтимнішою є тема обговорення, то меншою має бути дистанція. Психологи радять дискутувати на офіційні й нейтральні теми, розташовуючись на відстані 1,5-2 м, ділитися особистими переживаннями – 0,5-1 м. Фізичний бар'єр можуть також утворювати різні предмети, що відгороджують співрозмовників один від одного (стіл, парта, стільці), тому, налаштовуючись на дружню розмову з учнем, батьками, краще сісти поруч.

Важливим джерелом інформації про стан школяра може бути його поза. Якщо співрозмовник перебуває в закритій позі (схрещені руки й ноги), то це означає, що він не сприймає того, що ми говоримо, ми його не переконали, контакту немає. Треба посилити вплив, щоб поза змінилася (зняти напруження, зацікавити). Якщо учень нахилений в наш бік, це свідчить про його зацікавленість у спілкуванні (звичайно, для ефективного ведення бесіди нам варто з самого початку трохи схилитися в бік співрозмовника). Якщо він сидить прямо, це означає, що нам не вдалося залучити його до розмови, і потрібні додаткові зусилля для створення атмосфери спільності. Іноколи учень починає відхилятися назад – це ознака незгоди з нами, втрати контакту. Зазначмо: важливою є не сама поза, а її динаміка, зміни, які спостерігаємо у відповідь на певні наші дії. Ці зміни здебільшого неусвідомлювані, їх важко підробити. Вчитель мусить бути уважним, щоб помітити сигнали, які сповіщають про внутрішній стан учня.

На особливу увагу заслуговують *руки*. Коли школяр сумнівається, невпевнений або розгублений, він може потирати рукою іншу руку або почісувати голову, ніс, очі, підборіддя, вухо. Важливо – коли він починає це робити. Якщо потирання пов'язане з нашими словами, це означає, що саме ми спричинили такий стан.

Ми навели лише загальну схему невербальних виявів дитини, адже вони індивідуальні, бо каталогу рухів, однакових для всіх, не існує. Завдання вчителя полягає в тому, щоб помітити зміни в міміці й пантоміміці партнера, з яким спілкуєтесь, а не в тому, щоб вивчити, що означає пев-

ний жест. Спостерігаючи за співрозмовником, ми можемо визначити, як він реагує, а отже, наскільки дієвими є засоби, які використовуємо.

Розшифровуючи невербальну поведінку учня, вчитель має подбати про виразність власної невербальної поведінки на цьому етапі. Дивитися в очі співрозмовника (але не безперервно!) доцільно протягом усієї бесіди, бо якщо партнери не дивляться в очі, – це ознака того, що контакт втрачено. Погляд дає учителю можливість привернути увагу до себе й предмета розмови, продемонструвати прихильність (лагідний погляд) і відчуження (холодний погляд), виявити подив (запитання в погляді), іронію (насмішкуватий погляд), осуд (суворий погляд), сповістити співрозмовника про надання йому слова. Якщо очі партнера бігають, якщо в нього важкий, лихий погляд, це насторожує, відштовхує, дратує. Кожна дитина потребує візуального контакту, але погляд, що триває безперервно понад 10 секунд, викликає у співрозмовника почуття дискомфорту.

Отже, невербальна інформація дає нам можливість контролювати рівень встановлення контакту і позицію співрозмовника.

Вербальна частина того, про що ми говоримо, також відіграє неабияку роль. Після встановлення невербального контакту, слід звернутися до співрозмовника. Найефективнішими тут є ритуальні форми привітання й розмова, не пов'язана безпосередньо з метою зустрічі (здоров'я, погода, актуальна подія). Це не гаяння часу, оскільки ці фрази дають нам змогу налаштуватися на співрозмовника, а йому – на нас. Інколи достатньо двох-трьох фраз, а часом – і п'яти – десяти хвилин, щоб відбулося «діагностування» співрозмовника на цей час і залучення його до взаємодії.

На початковому етапі активною є увага вчителя, яка охоплює такі параметри:

- емоційний стан учня (зчитуємо за його мімікою, позою, жестами, інтонацією);
- ставлення учня до ситуації (визначаємо за дистанцією, особливостями зорового контакту, мовлення);
- власна позиція.

Урахування цих параметрів важливо для подальшої організації спілкування.

Техніка встановлення контакту на початку взаємодії має бути зорієнтована на *врахування даних спостереження для приєднання до партнера через синхронізацію поведінки з учнем* (дія закону «спілкування на позитивній основі»). Для цього вчителю доцільно:

- вибрати оптимальну дистанцію для встановлення фізичного контакту;
- приєднатися зовнішнім виглядом – дзеркально відбити позу, поставу, посадку голови партнера, що дасть йому можливість побачити узгодженість і через неї згоду, та зміцнити фізичний контакт;
- синхронізувати темп мовлення: включитися у темп дихання і говоріння, рухів, щоб спочатку приєднатися, а потім повести за собою і зрештою перейти від фізичного до емоційного контакту;
- приєднатися до голосу та емоційного стану (тембр голосу, інтонація), для зміцнення емоційного контакту.

Як бачимо, початковий етап контакту потребує знаходження спільних психологічних знаменників. Цього ми досягнемо, якщо діятимемо в логіці: спостерігаємо психологічну сутність поведінки партнера – приєднуємося – досягаємо спільності.

Для зміцнення контакту в педагогічній бесіді на початку взаємодії слід скористатися такими прийомами:

- подарувати співрозмовникові «три плюси» (посмішку, звернення на ім'я, комплімент);
- виявити надію на взаєморозуміння;
- навіювати співрозмовникові його значущість;
- демонструвати непередбачувану поведінку;
- використати особливий голос (довірчий і переконливий), особливий погляд (прямий і доброзичливий), особливий ритм (збуджує-заспокоює).

Нескінченні низки педагогічних ситуацій потребують певного прийому, певної реакції вчителя й учнів у певних обставинах.

Розроблені спеціальні технології поступового встановлення контактів, які дають змогу подолати опір партнера у спілкуванні та бар'єри, які

він вибудовує. Високу ефективність має так звана методика контактної взаємодії, запропонована Л. Філоновим. Реалізуючи цю методику, ініціатор спілкування досягає ефективної взаємодії всупереч початковому опору співрозмовника.

Головні тези методики Л. Філонова такі:

1. Довірче спілкування не може бути нав'язаним, воно має виникнути як природне бажання іншої сторони.
2. Процес спілкування, встановлення контакту проходить певні етапи (стадії спілкування). Затримка певного етапу або проба проминути його може порушити взаємодію.
3. Процес взаємодії має розвиватися послідовно, а перехід до наступного етапу здійснюватися лише за наявності певних ознак.

3. ЕТАПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ БЕСІДИ.

Побудова бесіди на засадах діалогічної взаємодії передбачає врахування **структурних елементів**, кожен з яких має специфічні завдання й потребує володіння певними техніками. Розгляньмо докладніше елементи **структури індивідуальної бесіди**:

1. *Етап моделювання бесіди.* Усвідомлення проблеми, постановка мети, розроблення змісту.
2. *Початок.* Орієнтація в умовах, встановлення психологічного контакту, привернення уваги співрозмовника.
3. *Головна частина.* Аналіз проблеми, пошук варіантів вирішення.
4. *Завершення.* Прийняття рішення, розподіл відповідальності.

Отже, бесіда складається з **трьох етапів** (*початок, головна частина, завершення*), проте успішність взаємодії закладається вже перед стартом безпосереднього спілкування, на підготовчому етапі, який має назву **моделювання**. Саме на цьому етапі головне навантаження припадає на уяву та мислення вчителя. Щоб усвідомити проблему, визначити мету

взаємодії та окреслити зміст діалогу, педагогові потрібно розвивати в собі здатність до *децентрації* у спілкуванні, що передбачає здатність стати на позицію іншого, відмову від неусвідомлюваного приписування якостей власного «Я» іншій людині, від сприймання своєї думки як єдино можливої. Для здійснення децентрації варто поставити собі такі питання:

- Як я почував би себе, якби вчитель мене запросив до розмови?
- Чи мав би я бажання взяти активну участь у ній? Що для цього варто передбачити?
- У чому може бути спільність наших намірів, інтересів? Що викличе внутрішню згоду зі мною?
- Чи погодився б я з пропозиціями, вимогами вчителя (чи відстоював би свої позиції)? Що слід передбачити педагогові, щоб уникнути конфлікту?

Розробляючи зміст самої розмови, доцільно обміркувати:

- яка мета і надзавдання бесіди;
- які питання слід поставити, які прийоми впливу використати;
- з чого почати розмову, як досягти контакту.

Важливо також визначити місце й час проведення бесіди, а саме:

- де проводити бесіду, щоб звести до мінімуму число контактів з іншими, чи, навпаки, – залучити інших до розмови;
- коли проводити бесіду, щоб пом'якшити чи зменшити кількість конфліктів;
- як розмістити співрозмовника.

Звісно, жодна бесіда не проходить за ідеально розробленою моделлю, проте саме завдяки такій схемі вчитель дістане змогу ефективно спрогнозувати події і це додасть свободи та впевненості у реалізації задуму.

Наведені структурні елементи контактної взаємодії можна розглядати як **етапи організації індивідуальної бесіди**.

1. Накопичення згод. Завдання цього етапу спілкування – нейтралізація настороженості, напруження, тривожності партнера, подолання бар'єрів спілкування. Для цього потрібно обирати для бесіди нейтральний матеріал, уникати спірних тем, ставити запитання, на які співбесід-

ник даватиме лише позитивні відповіді, «прочитувати» стан співрозмовника («Ви, я бачу, стривожені»).

2. Пошук спільних інтересів. На цій стадії важливо виявити погляди, що збігаються, подібність позицій, однакові захоплення, теми для розмови, однаково прийнятні для обох сторін.

3. Прийняття особистих якостей і принципів співрозмовника. Мета цієї стадії: дати можливість партнерам по спілкуванню показати себе у вигідному світлі. Тут важливо, щоб учитель продемонстрував: незалежно від реального стану справ він беззастережно приймає ті позитивні якості, які приписує собі співрозмовник.

4. Виявлення рис, негативних для взаємодії. На цьому етапі педагог може поділитися своїм занепокоєнням з приводу проблемної ситуації, нікого при цьому не засуджуючи, вдатися одночасно до самокритики, саморозкриття, демонструючи приклад характеристики недоліків.

5. Реалізація індивідуального підходу. На цьому етапі психологічне підґрунтя спілкування уже дозволяє підступатися до реалізації основної мети, заради якої проводиться індивідуальна бесіда. Тепер ініціатор спілкування може відверто говорити про те, що необхідно змінити (школяреві у його поведінці чи батькам у ставленні, поводженні з дитиною тощо). При цьому можна використовувати такі прийоми: підкреслення сумісних дій («зараз вирішимо»), попереджувальні засоби («я скажу, але ви не ображайтеся»), критичні зауваження, але з мінімумом повчальності.

6. Узгоджена взаємодія. Мета даного етапу: забезпечення міцного контакту, що є результатом зусиль обох сторін. Для цього можна використати наступні прийоми: звертання за порадою, пропозиція сумісного рішення, передбачення очікуваного.

Отже, щоб індивідуальна бесіда була успішною, вчитель повинен пам'ятати про те, що не можна починати розмову одразу з повідомлення негативних аспектів проблемної ситуації, з приводу якої була ініційована розмова. Бесіду слід розпочинати з нейтральних тем, питань, що цікаві обом співрозмовникам, наголошувати на позитивних моментах у поведінці, особистих якостях школярів тощо. А результатом розмови обов'язково має бути спільне рішення партнерів по спілкуванню, своєрід-

дна угода: що кожен із співрозмовників буде надалі робити, якої лінії поведінки дотримуватися для вирішення існуючої проблеми.

Крім цього, можна звернутися до спеціальної Пам'ятки, створеної на допомогу вчителю (Додаток А). Цікавим і корисним може стати і ознайомлення з Пам'яткою для батьків, яких вчитель запросив на розмову в школу (Додаток Б).

4. ЧИННИКИ, ЩО СПРИЯЮТЬ АБО ПРОТИДІЮТЬ ОПТИМАЛЬНІЙ ВЗАЄМОДІЇ В БЕСІДІ

Дотримуючись нескладних порад і етапів організації спілкування, можна сподіватися, що індивідуальна бесіда пройде вдало, а проблема знайде своє розв'язання. Але іноді буває так, що якесь недоречне слово, вираз чи погляд можуть зіпсувати уже налагоджену систему стосунків. Для того, щоб такі дрібниці (а у взаємодії між двома людьми дрібниць не буває!) не зруйнували бесіду, варто пам'ятати про **чинники, які ускладнюють спілкування**:

- *прогнози* (спричиняють страх, образу, ворожість): «Якщо ти не будеш добре поводитися, тебе виженуть зі школи»; «Якщо Ваш син не виправиться, його поставлять на облік у дитячій кімнаті міліції»;
- *накази, безапеляційні розпорядження* (підкреслення своєї влади над іншими): «Я даю тобі два тижні, щоб ти виправив двійку і став слухняним»;
- *негативна критика*: «Ти недостатньо старанно працюєш»; «Як можна бути таким неорганізованим?»; «Ви погано виховуєте свою дитину»;
- *образи, образливі порівняння, прізвиська*: «Таке питання може поставити лише тупа людина»; «Ти просто роззява, чого ще можна від тебе чекати?»;
- *апелювання до обов'язків*: «Ти повинен поводитися відповідним чином»; «Ти не маєш права так розмовляти»; «Ти мусиш добре вчити»

ся»; «Ви не маєте права так зі мною розмовляти (повчати мене, погрожувати мені)»;

- *репліки-пастки або натяки без розкриття важливої інформації*: «Вихована людина не повинна так розмовляти з дорослим»; «Якщо ти поводитимешся добре, я зможу тобі допомогти» (але не вказується, як саме повинен поводитися співрозмовник);
- *допит*: «Розкажи мені, чим ти займаєшся у вільний час. Чого тебе навчають твої друзі? Про що Ви говорите у цій компанії?»;
- *похвала з докором*: «Ти ж розумна людина, як же можна таке робити?»; «Ви ж освічена людина, як можна було допуститися такої помилки?»;
- *упереджений діагноз мотивів поведінки*: «У тебе немає бажання вчитися»; «Ти безсоромна людина, якщо таке робиш»;
- *ущипливі поради*: «Якби ти взявся за розум, було би краще»; «Залиш цю спортивну секцію, вона заважає тобі вчитися»; «Було би краще, якби Ви більше приділяли уваги Вашій дочці, а не займалися лише своїм бізнесом»;
- *переконання логікою*: «Нічого тут рюмсати, таке покарання цілком зрозуміле. Якщо ти так зробиш, то матимеш великі неприємності»; «Як виховували свою дитину – такий результат і отримали»;
- *відмова від обговорення питання або зміна теми*: «Та хіба це проблема? І ця дрібниця тебе так розхвилювала?»; «Це дуже цікаво. Але поговоримо краще про твої оцінки (про поведінку Вашого сина)»;
- *змагання*: «Та хіба це проблема? От у мене проблема складніша»;
- *заспокоєння запереченням*: «Усе мине, все колись закінчується, тому не слід хвилюватися».

5. ШЛЯХИ ПОЛІПШЕННЯ СПІЛКУВАННЯ ВЧИТЕЛЯ З УЧНЯМИ

На різних етапах проведення бесіди важливо також дотримуватися певних загальних правил поведінки:

1. Слід оволодіти конфліктною ситуацією, зняти взаємну емоційну напруженість. Передусім потрібно зняти напруження м'язів, скутість, подолати недоцільні, або неконгруентні рухи. Міміка, поза, жести мають не лише виражати внутрішній стан, а й впливати на нього позитивно.
2. Своєю поведінкою вчитель має вплинути на партнера, подолати його афективність. Цьому сприятиме доброзичлива посмішка, контакт поглядів, пауза.
3. Потрібно зрозуміти мотиви поведінки співрозмовника. Звернення до аналізу знижує емоційне напруження. Варто відмовитися від оцінок, насамперед негативних, висловити розуміння труднощів партнера, показати йому свій стан і почуття.
4. Слід погодити цілі спілкування. Виявити те, що поєднує із співрозмовником, знайти спільний погляд, продемонструвати можливість синхронізації дій.
5. Доцільно закріпити свою позицію вірою в можливість продуктивного результату взаємодії, висловити надію на продовження контактів.

Якщо Вам вдалося встановити контакт із співрозмовником і його вербальні й невербальні реакції підтверджують це, ми можемо переходити до наступних етапів бесіди, де головне завдання – аналіз проблеми і прийняття рішення. Отже, наступний етап бесіди – **головна частина**.

Найефективнішими техніками в цьому разі будуть «активне слухання» і «Я-висловлювання».

Пошук варіантів рішення зовсім не означає, що педагог сам мусить придумати рішення і запропонувати його дитині. Переважна більшість людей свідомо чи підсвідомо мають уявлення про те, як би вони могли вирішити свою проблему. Але різні перешкоди стоять на заваді прийняттю рішення. Тому завдання вчителя – допомогти учневі самому знайти й сформулювати це рішення.

Для вияву реакції розуміння, яка є найпродуктивнішою в діяльності педагога, важливо опанувати техніку активного слухання.

Активне слухання – це спеціальна техніка, яка дає співрозмовникові можливість усвідомити, як сприймається його стан і поведінка.

Пасивне слухання вчителя гальмує розвиток взаєморозуміння з учнем через використання таких прийомів:

- ігнорування – вчитель не бажаючи слухати, маючи іншу домінанту, демонструє незацікавленість у словах мовця;
- егоцентризм – зовні вчитель демонструє увагу (дивиться на учня, але не чує, думає про свої справи);
- випитування – учитель зацікавлений в інформації, але не враховує інтереси мовця: перебиває, нав'язливо ставить запитання.

Активне слухання здійснюється у двох формах: **рефлексивно і не-рефлексивно**.

Нерефлексивне слухання ще називають піддакуванням. Воно полягає в умінні *уважно мовчати* (не відволікатися, не втручатися в мовлення своїми зауваженнями). Важливо, щоб учень побачив: його слухають. Для цього вчитель використовує візуальний контакт, позу слухання, кивання головою, вербальну підтримку: «угу», «так-так», «розумію», «продовжуй...». Ці слова активізують мовця, дають зрозуміти, що вчитель його приймає.

Рефлексивне слухання – зворотний зв'язок зі співрозмовником, що використовується як контроль точності сприймання почутого. Рефлексивне, тобто відбите як у дзеркалі, точно почуте.

До головних прийомів рефлексивного слухання належать:

з'ясування – прохання повторити сказане, пояснити;

перекладання (парафраз) – вчитель лише повторює слова учня, прагнучи зберегти сприятливий клімат. При цьому варто вставляти фрази: «Як ви сказали...», «Як я зрозумів...», «Я гадаю, що ви говорите про...», «Іншими словами...», «На вашу думку... (Ви можете виправити мене, якщо я помиляюся...)»;

відбиття почуттів (*емпатійне слухання*) – слухати, що говорить співрозмовник і розуміти, що він відчуває («Я розумію Вашу радість...»,

«Мені зрозуміле Ваше роздратування...»). Ця проста реакція розуміння не містить оцінки;

резюмування – поєднання розуміння основних ідей і почуттів («Якщо підсумувати...»). Завдання вчителя зводиться до того, щоб надати матеріал для самостійної роботи, самостійного оцінювання. Цей матеріал передусім в аналізі досвіду учня і на додаток в аналізі ситуацій, запропонованих учителем.

Поряд з активним слуханням ми повинні висловлювати і власну думку щодо подій, вчинків, зберігаючи при цьому взаєморозуміння, діалогізм ситуації. Як це зробити? Відповідь знаходимо в технології побудови *«Я-висловлювання»* як способі заявити про власний погляд, не викликаючи захисної реакції. Це висловлювання того, як вчинок сприймається. Не варто вказувати, як повинна чинити інша людина.

«Я-висловлювання» – мовна конструкція, яка використовується як спосіб відвернення конфлікту у спілкуванні і полягає в повідомленні співрозмовником про власні потреби, почуття або оцінки у формі, що характеризується наявністю власного ставлення і відсутністю прямого осуду, спонукання, нав'язливості.

Цей спосіб допомагає утримувати нашу позицію, не перетворюючи іншу людину на опонента.

«Я-висловлювання» має переваги перед «Ви-висловлюванням» («Ти-висловлюванням»). Розгляньмо ситуацію. Учень не підготувався до уроку. Якщо ми використаємо «Ти-висловлювання» (на зразок «Чому ти дозволяєш собі прийти на урок непідготовленим?»), учень, здебільшого, на свій захист висловлюється так: «Чому я не готовий? Я готувався». Який результат ми маємо? Зауваження відкинуте, сподівання на пробудження почуття сорому не виправдалося. Це тому, що «Ти-висловлювання» містить, хоча й у прихованій формі, елемент звинувачення, яке змусило учня оборонятися, спричинює конфлікт, що починається у зв'язку не з проблемою (треба вчитися), а зі ставленням педагога, формою його висловлювання.

У подібній ситуації доцільна нейтральніша форма – «Я-висловлювання» (наприклад, «Мене розчарувала твоя відповідь...»). Тепер співрозмовник готовий слухати нас, не відчуваючи конфронтації, негативних емоцій.

Сенс «Я-висловлювання» – в повідомленні про власні потреби, а не у звинуваченні. Така конструкція потребує від учителя розмови про те, чого він бажає, про що думає, а не про те, що слід робити учневі. Не можна засуджувати, звинувачувати.

Перша частина «Я-висловлювання» – *опис події*. Починати слід з «Я» («Коли я спостерігаю (зустрічаюся)...», «Коли я чую...», «Ви» – замінювати непрямим об'єктом (наприклад, «Коли зі мною розмовляють підвищеним тоном...»)).

Друга частина – *реакція*. Ми описуємо свої реальні почуття («Я не вдоволена, мені прикро, я роздратована, мені приємно, мене радує...») і даємо пояснення («тому що...»).

Третя частина – *бажаний вихід*. Повідомляємо про те, що хочемо бачити ситуацію іншою («Я хотіла б...», «Я надаю перевагу...»). Причому розподіляємо відповідальність і запрошуємо до спільного розв'язання проблеми («Я була б вдячна, якби ми...», «Я хотіла б, щоб ми спільно вирішили це питання...»).

Уся ця конструкція скерована на те, щоб викликати потрібну для розв'язання проблеми реакцію співрозмовника, а саме: відчуті свою причетність до нашого невдоволення і замислитися, як зберегти добрі стосунки.

Будуючи «Я-висловлювання», треба уникати прямих запитань і звинувачень. Краще їх замінити на стверджувальні звороти:

Ми уникаємо слів: *ти, ви, ти повинен, але*, а замість них вживаємо: *я, я хочу, і*.

Можливий такий варіант схеми «Я-висловлювання»:

Я не задоволена...

тому що...

Я хочу бачити ситуацію іншою, і я хочу, щоб мені допомогли у цьому.

Часом потрібна така *тактика*: «Я справді хочу... Я розумію, що ти хочеш зробити це потім, я хочу, щоб це було зроблено зараз...».

Закінчення розмови з учнем, колегою, батьками має забезпечити сприятливу атмосферу наприкінці бесіди, спонукати співрозмовника до намічених дій, чітко сформулювати основні висновки.

Тактика закінчення розмови:

- відділити завершення бесіди від інших її частин («Давайте підсумуємо...», «Ми підійшли до завершення нашої розмови...»);

- переконати у дружніх намірах;
- вільно звертатися з питаннями про згоду з нашою метою;
- виявляти спокій і впевненість.

Отже, майстерність ведення бесіди ґрунтується на додержанні трьох основних принципів:

- *перший принцип* – привернути увагу;
- *другий принцип* – зацікавити, виявити інтерес до обговорення проблеми;
- *третій принцип* – перетворити інтереси співрозмовника на спільне рішення.

Звичайно, майстерність проведення індивідуальної бесіди не прийде до вчителя в один день, та й на успішність процесу спілкування часто будуть впливати різноманітні об'єктивні та суб'єктивні фактори. Але кожного разу педагог повинен пам'ятати про свою професійну відповідальність за результат. І з ким би ми не спілкувалися – чи з колегою по роботі, чи з учнем – потрібно пам'ятати: перед нами Особистість, що потребує поваги і розуміння.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке індивідуальна бесіда?
2. З ким може проводитися індивідуальна бесіда?
3. Яка мета організації індивідуальної бесіди з батьками учнів?
4. З чого потрібно починати індивідуальну бесіду?
5. Яка мета другої стадії контактної взаємодії?
6. На якому етапі спілкування ініціатор розмови може говорити про проблему, що спонукала до зустрічі?
7. Що повинно стати результатом проведеної розмови?
8. Які поради з Пам'ятки для батьків педагог може використати для власної користі?
9. Від кого, на Ваш погляд, залежить успішність індивідуальної бесіди?
10. Що може ускладнювати спілкування вчителя з учнями чи батьками?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Школа і сім'я у вихованні дитини

На основі аналізу наведених нижче уривків та власного досвіду сформулюйте основні проблеми взаємовідносин школи та сім'ї. Визначте місце індивідуальної бесіди вчителя з батьками учнів у розв'язанні цих проблем.

Для глибоких роздумів про помилки й прорахунки, для відвертої громадянської розмови про виховання в конкретних умовах даної сім'ї є інша форма роботи – індивідуальна бесіда з батьками... Кожна сім'я має щось властиве тільки їй. Тому індивідуальні бесіди з матір'ю і батьком – бесіди без дітей – є органічною складовою частиною роботи нашої педагогічної школи. Я спеціально підкреслив слова – бесіди без дітей. Не треба ні в якому разі відкривати дітям труднощі й прикрощі, удачі й недогляди виховання – це, крім шкоди, нічого не принесе...

...Побувайте в сім'ї свого... вихованця..., відчуйте, що приносить дитині радість: тільки те, що дають їй старші, чи й те, що вона робить власними маленькими силами для інших. Якщо єдиним джерелом її радості є споживання благ, створених батьком і матір'ю, це дуже погано; вихованець Ваш прийде до школи безсердечним. Поговоріть з батьками..., подумайте разом, як відкрити хлопчикові чи дівчинці інші джерела радості: посаджені ними дерево чи кущ троянди в саду..., створені ними акваріум, бібліотечка, куточок краси, в якому б відпочивали мати й батько. Знайте, що турбуючись про це, Ви облагороджуєте дитяче серце, готуєте ґрунт для морального, розумового, естетичного, емоційного виховання в шкільні роки...

Ми повинні турбуватися, щоб у матері й батька було єдине уявлення про те, кого вони разом із школою виховують, а звідси і про єдність їх вимог, передусім – до самих себе. Добитися того, щоб батько і мати як вихователі виступали в єдності – це означає навчити мудрості материнської і батьківської любові, гармонії доброти і суворості, ласки і вимогливості. З великим тактом, не доторкаючись до особистого, часто болісного, ми прагнемо запобігти помилкам батьків у цій найтоншій сфері духовного життя. Там, де немає мудрості батьківської педагогіки, любов матері й батька калічить

дітей. Ми на конкретних прикладах показуємо, яку велику шкоду приносить дітям любов замилювання, любов деспотична, любов відкupu.

(В.О. Сухомлинський)

Кожне слово вихователя повинно нести в собі добро, справедливість, красу – в цьому суть наших повчань. У цій справі немає дрібниць. Одне ваше слово може зруйнувати в дитини віру у вас як вихователя, збентежити дитячу душу.

(В.О. Сухомлинський)

Найкращий учитель для дитини той, хто духовно спілкується з нею, забуває, що він учитель, і бачить у своєму учневі друга, однопумця. Такий учитель знає найпотаємніші куточки серця свого вихованця, і слово в його устах стає могутнім знаряддям впливу на особистість, яка розвивається.

(В.О. Сухомлинський)

Що стосується форми спілкування з дітьми в школі чи сім'ях, то в більшості випадків вона не змінилася: директивність, переконання, що дитина – це «підлеглий», «посудина, яку треба заповнювати». Усе це залишилося навіть у тих родинах, де цікавляться новими підходами. Застосувати на практиці все це складно, адже це вимагає зміни внутрішнього стану. Людям, у яких засіли авторитарні нотки, потрібно докладати багато зусиль, щоб перейти до більш рівних взаємин з дитиною.

(Ш.О. Амонашвілі)

2. Пам'ятка для вчителя

Ознайомтеся із Пам'яткою, створеною на допомогу вчителю (Як поводитися, якщо виникла проблемна ситуація, і Ви зустрілися з батьками для неприємної бесіди?) (Додаток А), при проведенні індивідуальної бесіди з батьками (з ініціативи вчителя (Додаток Б), з Пам'яткою при проведенні індивідуальної бесіди (з ініціативи батьків (Додаток Б), а також ознайомтеся із Правилами педагогічного спілкування у взаємодії з учнями (Додаток В). На їх основі та, враховуючи інформацію про описані вище етапи організації індивідуальної бесіди, створіть власну Пам'ятку для вчителя, що готується до проведення індивідуальної бесіди з батьками.

3. Продовжимо розмову

Об'єднавшись у пари, змоделюйте продовження бесіди вчителя з учнем у даних ситуаціях.

1. Один із п'ятикласників, котрий вчиться погано, знову не виконав домашнього завдання. Учитель докірливо запитує:

Олег, ну як ти допускаєш, щоб тобі весь час ставили двійки?

Хлопчик відповідає:

– А я стану відомим футболістом і буду грати в закордонних клубах. Мені там будуть платити великі гроші і без Вашої алгебри.

2. Відмінниця Олена отримала трійку з англійської мови. І письмову роботу теж виконала посередньо. Це насторожило її класного керівника:

– Як так сталося?

– Та, – махнула Оленка рукою, – Наталя Василівна прискіпується до мене.

3. Петрик не встигав з української мови. Вчителька запропонувала йому позайматися додатково.

– Не турбуйтеся даремно. Не витрачайте часу. Мені ніщо не допоможе. Я ж нездібний.

4. На класних зборах. Класний керівник:

– Додам, що Іванов не хоче вчитися. Сьогодні я поставив йому чергову двійку.

Іванов піднімає голову і досить різко заявляє:

– Ви поставили двійку не лише мені, а половині класу. А називаєте тільки мене.

4. Бесіда з батьками

Утворивши пари, змоделюйте індивідуальну бесіду з батьком чи матір'ю учня, виходячи із запропонованих ситуацій.

1. Класний керівник шукає відповідь на запитання: чому здібний хлопчик вчиться досить посередньо? Виявляється, батьки його жаліють, балують, ні до чого не примушують, вважаючи, що він і так втомлюється в школі.

2. Мати купила своїй доньці модну сукню і попередила: будуть з усіх предметів до кінця семестру оцінки, не нижче «8», – одягай сукню. Буде хоч одна «сімка» – не доторкайся до обновки.

3. Ви попросили кількох учнів затриматися після уроків, щоб допомогти в оформленні кабінету. Одна дівчинка рішуче відмовилася: «Мені ніколи, Ви ж знаєте, я англійською займаюся. А якщо я залишуся, то Ви будете мати справу з моїми батьками».

4. Ви дізналися, що учениця Вашого класу потрапила в погану компанію. Ви як класний керівник вирішили порозмовляти з кимсь із батьків дівчинки.

5. До Вас у школу прийшла мати хорошого учня з образою, що її сина посадили з хлопчиком, який заважає слухати вчителя. Прохання матері – посадити її сина знову з відмінницею.

6. Після батьківських зборів до Вас підійшла мати одного з учнів і у розпачі заявила: «Не знаю, що мені з ним робити. Нікого не слухає, уроки вчити не примусиш, тільки б гуляти...»

7. Дитину в сім'ї виховують мати і вітчим. Матеріально хлопчик забезпечений добре. Але стосунки в родині ускладнюються тим, що рідний батько часто дарує синові дорогі речі, гроші, обіцяє влаштувати поїздку за кордон. Хлопчик чутливо реагує на підтримку й стає зовсім неслухняним удома та в школі. Ви як класний керівник вирішили порозмовляти з батьком.

5. Моделювання педагогічної ситуації.

Розробити початковий етап індивідуальної бесіди для встановлення емоційного контакту зі співрозмовником, обміркувати програму дій із подолання бар'єрів у спілкуванні, підготуватися до моделювання фрагмента індивідуальної бесіди з учнем на тему «Причини низької успішності навчання школяра».

Розробити варіанти бесіди для учнів з низьким та високим рівнями успішності в навчанні. Підготувати коментар для кожного варіанта бесіди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. 232 с.
2. Бар'єри спілкування URL: <https://studall.org/all-82890.html> (дата звернення 01.12.2020).
3. Бутенко Н.Ю. Комунікативна майстерність викладача: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2005. С. 6-29.
4. Гах Й.М. Етика ділового спілкування: навч. посібник. Київ: Центр навч. літератури, 2005. 160 с.
5. Етапи педагогічного спілкування URL: <https://lektsii.org/3-75185.html> (дата звернення 02.12.2020).
6. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. Київ: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997. 302 с.
7. Кондратович О. Якщо вас викликали до вчителя (поради психолога). 2000. 2004. №50.
8. Кучерявець В.Г. Основи педагогічної майстерності. Практикум: навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету заочної форми навчання. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. 55 с.
9. Комунікаційні бар'єри і шляхи їх подолання URL: https://pidruchniki.com/16070314/menedzhment/komunikatsiyi_baryeri_shlyahi_podolannya (дата звернення 01.12.2020).
10. Комунікативні вміння вчителя. Педагогічна етика URL: https://kuleshovatanya.ucoz.ua/index/komunikativni_vmynnja_vchitelja_pedagogichna_etika/0-12 (дата звернення 02.12.2020).
11. Мільто Л.О. Методика розв'язання педагогічних задач: навч. посібник. Харків: Ранок-НТ, 2004.
12. Федорчук В.В. Освітні технології: навчально-методичний посібник Кам'янець-Подільський, 2014. 164 с.
13. Федорчук В.В. Основи педагогічної майстерності. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д., 2008. С. 52-58.
14. Федорчук В.В. Педагогічні технології в початковій школі. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко, 2014. 268 с.
15. Федорчук В.В. Сучасні технології навчання у підготовці педагогів: навчально-методичний посібник 2021. 164 с. URL: <https://ru.calameo.com/read/005652160fef03533f43e>
16. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривоноста ін.; за ред. І.А. Зязюна. Київ: Вища шк., 1997. 349 с.

17. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; за ред. І.А. Зязюна. Київ: Вища шк., 2004. 422 с.
18. Педагогічна майстерність: Хрестоматія: навч. посіб. / упоряд.: І.А. Зязюн, Н.Г. Базилевич, Т.Г. Дмитренко та ін.; за ред. І.А. Зязюна. Київ: Вища школа, 2006.
19. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям. *Вибрані твори*: в 5 т. Київ, 1976. Т. 2. С. 419-654.
20. Стилi педагогiчного спiлкування URL: <https://studall.org/all-82891.html> (дата звернення 02.12.2020).
21. Томан І. Мистецтво говорити. Київ, 1986.

Розділ IV

ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ПЕДАГОГА

Тема 4.1. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ЯК ВИЩИЙ ПРОЯВ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ВЧИТЕЛЯ

1. Основи дидактичної майстерності.
2. Шляхи формування і розвиток дидактичної майстерності.

Сучасна система освіти орієнтована на гуманістичне бачення педагогічного процесу, на ставлення до дитини, як до головної цінності, на педагогічну творчість; передбачає готовність педагога до самостійного осмислення умов, що сприяють розвитку його професіоналізму.

Професійна майстерність приходить до того вчителя, який спирається у своїй діяльності на наукову теорію. Природно, що при цьому він зустрічається з рядом труднощів. По-перше, наукова теорія – це впорядкована сукупність загальних законів, принципів і правил, а практика завжди конкретна і ситуативна. Застосування теорії на практиці вимагає вже деяких навичок теоретичного мислення, якими вчитель нерідко не володіє. По-друге, педагогічна діяльність – це цілісний процес, що спирається на синтез знань (з філософії, педагогіки, психології, методики та ін.), тоді як знання вчителя часто як би розкладені «по полицях», тобто не доведені до рівня узагальнених умінь, необхідних для управління педагогічним процесом. Це призводить до того, що вчителі часто опановують педагогічними вміннями не під впливом теорії, а незалежно від неї, на основі життєвих донаукових, буденних уявлень про педагогічну діяльність.

1. ОСНОВИ ДИДАКТИЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Щоб працювати успішно, кожен учитель повинен володіти дидактичною майстерністю, оскільки тільки майстерність може забезпечити ефективні результати праці педагога.

Слово «майстерність» в значенні «майстер» – «кращий за професією» раніше було пов'язано в основному з діяльністю ремісників, наприклад: майстерність кухаря, ювеліра, шевця, кравця і т. п. з початку ХХ століття поняття «майстерність» все більше стало зв'язуватися з творчими професіями, наприклад: майстер рими – поет, майстер пензля – художник, майстер сцени – актор і т. д.

Дидактична майстерність розглядається як сутність професійних якостей учителя, «інтегрований показник ступеня готовності конкретної людини до виконання професійних обов'язків учителя і вихователя», як поєднання «психологічної ерудиції, професійних здібностей і педагогічної техніки». Дидактична майстерність є таким високим рівнем професійно-педагогічної діяльності, на якому досягається єдність відшліфованих умінь і навичок застосування психолого-педагогічної теорії на практиці і сформованих особистісних властивостей вчителя, що обумовлюють ефективність педагогічного процесу.

Дидактична майстерність містить наступні компоненти:

- I. Професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя.
- II. Професійно значущі знання.
- III. Професійно необхідні здібності, вміння та навички.
- IV. Професійна творчість.

I. Професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя.

Професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя – інтерес до педагогічної діяльності і здатність нею займатися та емоційне ставлення до діяльності (любов, задоволення, інші потреби).

Спрямований на дитину вчитель, завжди визнає унікальну неповторність кожного учня, дбає про розвиток його індивідуальних здібностей. Відсутність цієї професійно-значущої якості особистості у вчителя призводить до знеосібнення індивідуально-психологічного змісту дитини.

Професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя характеризується інтересами, нахилами, переконаннями, ідеалами. На підставі їхнього аналізу можна зробити висновок, наскільки значущі для нього педагогічна діяльність та її об'єкт, як глибоко він усвідомлює можливість правильного розв'язання педагогічних задач; як пов'язана педагогічна спрямованість з іншими видами спрямованості (наука, мистецтво, громадсько-корисна діяльність); наскільки вчитель задоволений своєю діяльністю; які труднощі трапляються в його діяльності і як він їх долає; як співвідносяться педагогічна спрямованість із самооцінкою особистості, рівнем домагань, здібностями, характером тощо.

Професійно-педагогічна спрямованість – суттєва ознака та передумова справжнього авторитету вчителя, один із найважливіших суб'єктивних факторів досягнення успіхів у професійно-педагогічній діяльності. Вона може бути *справжньою педагогічною, формальною педагогічною та оманливою педагогічною*. Справжня педагогічна спрямованість полягає у стійкій мотивації на формування особистості учня засобами предмета, який він викладає, на переструктурування цього предмета з урахуванням вікових та індивідуальних можливостей, на формування потреби учня у знанні, носієм якого є педагог.

Формальна педагогічна спрямованість виявляється у відсутності адекватної мотивації міжособистісної взаємодії, переживань за результати своєї діяльності, неврахуванні нових та індивідуальних особливостей школярів. Учитель формально виконує свою професійну роль.

Оманлива педагогічна спрямованість особистості вчителя характеризується відсутністю потреби у міжособистісних контактах, байдужим ставленням до учнів, незацікавленістю у результатах їхнього навчання, виховання і розвитку. Педагог не займає професійну позицію у своїй діяльності, його основні інтереси знаходяться поза сферою педагогічної діяльності.

Спрямованість особистості педагога зумовлює результат і активність у професійній діяльності. Основним мотивом адекватної педагогічної спрямованості є інтерес до змісту педагогічної діяльності, усвідомлення свого покликання, відчуття потреби в обраній діяльності.

У свою чергу, позитивне ставлення переростає в інтерес до професії, викликає відповідальність за результати праці і спонукає педагога вдос-

коналювати свої особисті якості. Основними з них є: висока моральність, переконаність, свідомість громадянського обов'язку, громадська активність, патріотизм, повага до інших націй, працьовитість, скромність, любов і доброта до дітей, милосердя, гуманізм та ін.

II. Професійно значущі знання. Ядро професійно значущих знань становлять фундаментальні знання у галузі педагогіки та психології, світоглядні та методологічні знання, технологічні знання. Якість знань визначається тим, наскільки вони широко включаються до різних видів діяльності.

Специфіка педагогічних знань у тому, що вони збагачені особистісним ставленням до них вчителя, припущені його світосприйняття, його досвід, специфіку його мислення.

Знання закладають міцні основи для розвитку та формування педагогічних умінь та навичок, без яких неможлива динаміка та ефективність педагогічної діяльності.

Тому, щоб стати висококваліфікованим педагогом, людина повинна оволодіти професійно-необхідними знаннями. Наприклад, учитель початкових класів проводить уроки не по одному, а з кількох предметів: рідної мови, читання, математики, праці, природознавства, образотворчого мистецтва та ін. Таким чином, його спеціальна підготовка включає в себе оволодіння знаннями з усіх вищеназваних предметів. Разом з цим вчителю початкової школи необхідні знання і за приватними методиками, які допоможуть йому в доступній формі донести свої знання з цих предметів до кожного учня.

Сучасний учитель повинен вільно мислити, мати наукове уявлення про світ, володіти широким кругозором – для цього він зобов'язаний оволодіти політичними, економічними, правовими та іншими суспільними знаннями. Наукова грамотність, інтелектуальний пошук, прагнення до оновлення і розширення своїх педагогічних знань також є необхідними якостями сучасного педагога. Уміння користуватися досягненнями сучасної науки і техніки, здатність проводити дослідження також є необхідними для сучасного педагога, тому йому необхідно також оволодіти навичками дослідницької роботи. У процесі дослідження педагог збирає фактичний матеріал, аналізує його і робить висновки – це допомагає йому порівняти свій досвід з досвідом інших педагогів, а також перевірити на практиці ті чи інші наукові теорії.

III. Професійно необхідні здібності, вміння та навички. Щоб стати майстром, педагог повинен мати ряд здібностей, які допоможуть йому більш успішно виконувати свої професійні функції.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують успіх у діяльності, швидкість і легкість оволодіння діяльністю. Здібності не можуть бути зведені до знань, умінь і навичок, що є у людини, але здібності забезпечують їх швидке придбання, фіксацію й ефективне практичне застосування.

У число цих здібностей входять наступні:

- а) організаторські здібності – здатність організувати і розвивати колектив учнів, направляти його на вирішення важливих завдань; здатність організувати свою працю і спільну діяльність з учнями;
- б) комунікативні здібності – здатність керувати процесом свого спілкування з учнями, їх батьками, колегами, попереджати і своєчасно усувати конфлікти;
- в) дидактичні здібності – здатність передати свої знання в доступній формі і роз'яснити їх учням; здатність самостійно добувати новітні знання, стежити за розвитком науки і застосовувати наукові досягнення у своїй практиці; вчити школярів самостійно мислити, висловлювати свою думку і захищати його;
- г) спостерегацькі здібності – вміння вивчати і розуміти внутрішній світ кожного учня, розкрити особливості його поведінки і характеру, «секрети» його духовного світу і направляти розвиток особистості кожного вихованця;
- д) мовні здібності – вміння точно і змістовно висловити за допомогою усного та писемного мовлення свої думки і почуття, викласти навчальний матеріал, методичні вказівки, оцінити знання, вміння і поведінку учнів; здатність вчителя говорити і писати точно, просто (доступно), виразно, емоційно, змістовно, образно, без стилістичних і граматичних помилок;
- е) гностичні здібності – здатність передбачати перспективи розвитку особистості, тобто, на основі матеріалів вивчення своїх учнів вміння визначити хід і результати їх пізнавальної діяльності, розвитку осо-

бистісних якостей. Ці здібності засновані на оптимізмі, на вірі вчителя в своїх учнів;

ж) здатність керувати увагою учнів – вміння педагога зацікавити учнів, зосередити їх увагу на конкретному питанні, проблемі, завданні. Ця здатність допомагає вчителю "бачити" всіх учнів одночасно, виділяти з них більш здатних, направляти їх діяльність (навчальну, трудову, громадську) в потрібне русло.

Всі вищеназвані здібності в сукупності забезпечують більш успішну діяльність педагога, сприяють створенню його власного досвіду, власного стилю роботи і авторитету. Однак, це неможливо без наявності у нього таких особистісних якостей, як працьовитість, терплячість, вимогливість, наполегливість, творчий підхід до роботи, відповідальність за її результати та ін. Учні поважають тих вчителів, які однаково справедливо ставляться до всіх, не грублять, не ображають їх, але вони не терплять безвольних, грубих, дратівливих педагогів.

Таким чином, *професійно необхідні здібності* – це індивідуально-психологічні особливості людини, які проявляються в діяльності і є умовою успішності її виконання. Від здібностей залежать швидкість, глибина, легкість і міцність процесу оволодіння знаннями, вміннями та навичками, але самі здібності не зводяться до знань і вмінь.

Уміння та навички – це способи застосування знань на практиці, їхня представленість у модулі об'єктивно-необхідних якостей педагога очевидна. Вчитель настільки професійний, наскільки ефективно може застосувати загальнонаукові, предметні, психолого-педагогічні та загальнокультурні знання у своїй практичній діяльності. Спектр професійно-педагогічних умінь та навичок різноманітний. Так, у професійно-педагогічній діяльності актуалізуються понад дві тисячі умінь. В основі всіх різноманітних умінь лежать загальнотрудові вміння: уміння усвідомлювати цілі діяльності, планувати майбутню діяльність, здійснювати самоконтроль її протікання. До пізнавальних умінь, необхідних у будь-якому виді діяльності відносять уміння запам'ятовувати, порівнювати, аналізувати, прогнозувати, передбачати.

До блоку базових педагогічних умінь вчителя входять такі типи умінь: діагностичні, конструктивні, комунікативні, аналітичні.

IV. Професійна творчість. Проблема професійної творчості розглядається як актуалізація потенційних професійних можливостей особистості та їх розвиток до рівня зрілості; як якісний показник саморегуляції особистості; як «інтегроване системою властивостей і відносин утворення особистості, що характеризує її вибірково прогнозуючу активність при підготовці та включенні до діяльності»; як потреба і здатність вчителя реалізовувати свої сили і можливості в інтересах виховання творчої особистості учня та особистісної самореалізації.

Як відомо з психології, своє ставлення до обраної професії людина може висловити по-різному. Це стосується і педагога.

2. ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ДИДАКТИЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Постійне оновлення педагогічного процесу вимагає від педагога постійного розвитку своєї майстерності.

З огляду на складність, багатогранність і тривалість процесу формування і розвитку дидактичної майстерності, в ньому умовно можна виділити наступні етапи:

I етап: – професійна освіта;

II етап – профвідбір та профпідготовка;

III етап: – професійна адаптація;

IV етап – професійне зростання.

I етап пов'язаний з навчанням в старших класах школи, гімназії, ліцею або коледжу. На цьому етапі формується позитивне ставлення дівчат і юнаків до тієї чи іншої професії. Вони отримують від вчителів, батьків, знайомих, із засобів масової інформації відомості про професії, що їх цікавлять, і готуються до вступу до відповідних навчальних закладів.

II етап пов'язаний з навчанням в середніх і вищих спеціальних навчальних закладах, де студенти опановують професійно необхідними знаннями, вміннями, навичками.

III етап пов'язаний з педагогічною практикою студентів, в ході якої вони перевіряють вірність теоретичних положень на практиці і зміцнюють свої знання, вміння і навички, тобто, відбувається своєрідна «Примірка» обраної професії до себе з боку студентів, в результаті якої вони роблять висновок про вірність або невірність свого вибору.

IV етап пов'язаний з самостійною діяльністю молодих фахівців. В ході своєї самостійної професійної роботи вони застосовують отримані раніше знання, вміння і навички, поступово розвиваючи свою педагогічну майстерність. Цей етап тривалий, його успішність залежить від безлічі факторів.

Основний шлях розвитку дидактичної майстерності – це, звичайно, здійснення педагогічної діяльності, реальне навчання і виховання школярів. Але є ще й допоміжні шляхи: опанування психолого-педагогічними знаннями, аналіз педагогічних ситуацій, розвиток педагогічних здібностей при виконанні практичних вправ, а також у громадсько-педагогічній роботі, формування гуманістичної спрямованості особистості, озброєння технікою педагогічної взаємодії.

В оволодінні майстерністю можна виокремити кілька рівнів, спираючись на такі критерії оцінювання, як доцільність, продуктивність, діалогічність, оптимальність у виборі засобів, творчість:

- елементарний – наявність окремих якостей педагогічної діяльності (психолого-педагогічних знань, знань предмета викладання);
- базовий – володіння основами побудови гуманістично орієнтованих стосунків з учнями, глибинного знання предмета і методики його викладання;
- досконалий – розвинене уміння планувати й організовувати педагогічну діяльність, спрямування її на розвиток особистості учня;
- творчий – здатність до здійснення педагогічної діяльності на рефлексивній основі, до виявлення творчості при її організації.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що ви розумієте під «професійною майстерністю»? Яка її відмінність від дидактичної майстерності?
2. Назвіть труднощі, які виникають в ході набуття майстерності.
3. Назвіть основні компоненти дидактичної майстерності.
4. Роз'ясніть зміст професійно-педагогічної спрямованості особистості вчителя.
5. Що становить основу (ядро) професійно-значущих знань?
6. Назвіть ознаки (особливості) професійно-необхідних здібностей.
7. Що ви розумієте під професійною творчістю?
8. Назвіть етапи процесу формування і розвитку дидактичної майстерності.
9. Назвіть основний шлях розвитку дидактичної майстерності.
10. Які рівні оволодіння майстерністю ви знаєте?
11. Назвіть критерії оцінювання майстерності.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Тести

Варіант I

1. Дидактична майстерність це:

А) «кращий за професією»;

Б) «інтегрований показник ступеня готовності конкретної людини до виконання професійних обов'язків учителя і виховател»

В) поєднання психологічної ерудиції, професійних здібностей, педагогічні техніки;

Г) цілісний процес, що спирається на синтез знань.

2. Дидактична майстерність включає в себе наступні компоненти:

- А) професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя;
- Б) професійно-значущі знання;
- В) професійно-необхідні здібності, вміння та навички;
- Г) професійна творчість.

3. Професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя характеризується:

- А) інтересами та нахилом;
- Б) професійною компетентністю;
- В) переконаннями та ідеями;
- Г) навичками теоретичного мислення.

4. Професійно-педагогічна спрямованість може бути:

- А) справжньою педагогічною;
- Б) громадсько-корисною;
- В) формальною педагогічних;
- Г) оманливою педагогічною.

5. Ядро професійно-значущих знань з прямо становлять:

А) висока моральність, переконаність, свідомість громадянського обов'язку;

Б) громадянська активність, патріотизм, повага до людей;

В) фундаментальні знання у галузі педагогіки та психології, світоглядні та ти методологічні знання, технологічні знання;

Г) працьовитість, любов і доброта до дітей, гуманізм.

6. Сучасний учитель повинен:

А) вільно мислити;

Б) мати наукове уявлення про світ;

В) володіти широким кругозором;

Г) мислити економічними категоріями.

7. Здібності це:

А) володіння певними комплексним знань;

Б) природний талант до чогось;

В) індивідуально-психологічні особливості, що забезпечують успіх діяльності, швидкість і легкість оволодіння діяльністю;

Г) всі варіанти вірні.

8. У число здібностей входять наступні:

А) організаторські здібності;

Б) комунікативні здібності;

В) дидактичні та гностичні здібності;

Г) спостерігацькі та мовні здібності.

9. Професійно необхідність здібності це:

А) творчий підхід до роботи;

Б) стиль викладання (ведення уроку);

В) індивідуально-психологічні особливості людини, які проявляються в діяльності і є умовою успішності її виконання;

Г) здатність об'єктивно оцінювати результати своєї роботи.

10. Уміння та навички це:

А) способи застосування знань на практиці;

Б) здатність керувати роботою учнів;

В) здатність передбачати перспективи розвитку особистості;

Г) вміння вивчати і розуміти внутрішній світ кожного учня.

Варіант II.

1. Проблема професійної творчості розглядається:

А) як актуалізація потенційних професійних можливостей особистості та їх розвиток до рівня зрілості;

Б) як якісний показник саморегуляції особистості;

В) як інтегроване системою властивостей і відносин утворення особистості;

Г) як потреба і здатність вчителя реалізувати всі сили і можливості в інтересах виховання творчої особистості учня.

2. Етапи процесу формування і розвитку дидактичної майстерності:

- А) професійна освіта;
- Б) підбір та профпідготовка;
- В) профадаптація;
- Г) професійне зростання.

3. Основний шлях розвитку дидактичної майстерності:

- А) формування позитивного ставлення учнівської молоді до тієї чи іншої професії;
- Б) здійснення педагогічної діяльності, реальне навчання і виховання школярів;
- В) застосування отриманих раніше знань, вмінь, навичок;
- Г) всі варіанти вірні.

4. В оволодінні майстерністю виокремлюють наступні рівні:

- А) елементарний;
- Б) базовий;
- В) досконалий;
- Г) творчий.

5. До блоку базових педагогічних умінь вчителя входять такі типи умінь:

- А) діагностичні та конструктивні;
- Б) комунікативні та аналітичні;
- В) уміння усвідомлювати цілі діяльності;
- Г) уміння аналізувати, прогнозувати, передбачати.

6. В основі різноманітних вмінь лежать:

- А) загально трудові вміння;
- Б) психологічний та професійний аналіз;
- В) легкість і міцність процесу оволодіння знаннями;
- Г) всі варіанти вірні.

7. Мовні здібності це:

А) вміння вчити школярів самостійно мислити;

Б) вміння точно і змістовно висловлювати за допомогою усного та писемного мовлення свої думки та почуття;

В) здатність вчителя говорити і писати точно, доступно, виразно тощо;

Г) всі варіанти вірні.

8. Спрямованість особистості педагога зумовлює:

А) результат і активність у професійній діяльності;

Б) підвищення рівня знань учнівської молоді;

В) зростання міжособистісних контактів;

Г) всі варіанти вірні.

9. Оманлива педагогічна спрямованість виявляється у відсутності:

А) адекватної мотивації міжособистісної взаємодії;

Б) переживань за результати своєї діяльності; неврахуванні нових та індивідуальних особливостей школярів;

В) можливості правильного розв'язання педагогічних задач.

10. Основним мотивом адекватної спрямованості є:

А) інтерес до змісту педагогічної діяльності;

Б) наскільки вчитель задоволений своєю діяльністю;

В) усвідомлення свого покликання;

Г) відчуття потреби в обрані діяльності.

Тема 4.2. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ

1. Урок як навчальний діалог учителя з учнями.
2. Побудова діалогічної взаємодії на різних етапах уроку.
  - 2.1. Психологічне налаштування учнів на урок.
  - 2.2. Діалогічна взаємодія у процесі викладу нового.
  - 2.3. Бесіда як форма діалогічної взаємодії на уроці (між вчителем та учнем).
  - 2.4. Організацій взаємодії між учнями під час групової роботи на уроці.
  - 2.5. Взаємодія вчителя з учнями під час перевірки знань.
  - 2.6. Майстерність учителя в організації завершального етапу уроку.

Правильно організований навчальний процес допомагає розвитку у дітей свідомого ставлення до навчання, сприяє їх всебічному розвитку: розумовому, моральному, естетичному, духовному та ін.

Ланцюжок «учитель – педагогічний процес – учень» відображає сутність системи навчання.

У процесі діяльності вчитель виконує наступні завдання:

- формує у школярів вміння та навички навчання;
- формує них науковий світогляд, мислення і розвиває їх розумові здібності;
- виховує в них допитливість, культуру розумової праці, потребу стати грамотними людьми.

Навчання-двосторонній процес взаємодії вчителя і учня, який вимагає від обох сторін активності і творчості.

Діяльність вчителя складається з викладу навчального матеріалу, організації пізнавальної діяльності учнів на уроці і вдома, оцінки її результатів і ступеня засвоєння ними державних освітніх стандартів.

У зв'язку з цим, сучасний учитель, щоб стати майстром, повинен володіти певними здібностями і навичками.

По-перше, він повинен чітко уявляти собі цілі уроку, типи і етапи уроку, найбільш ефективні методи і засоби досягнення мети. Як відомо, саме мета і завдання уроку визначають його структуру і зміст.

По-друге, жоден поважуючий себе вчитель не прийде на урок без підготовки, яка включає в себе попередню працю самого вчителя і його учнів, так як успіх будь-якого уроку визначається їх співпрацею.

Щоб сформувати в учнів потребу в придбанні знань, учитель повинен вміти зацікавити їх темою, поставити перед ними проблемне питання, пов'язати його з життям. Сучасний учитель повинен бути шукає, творчим, дієвим, і тоді його учні, без сумніву, будуть намагатися більше знати і вміти. Учитель повинен вміти співпрацювати і з колегами, і з батьками учнів.

Щоб успішно працювати вчитель повинен добре знати мету і завдання своєї діяльності, основні її напрямки, методи і прийоми, засоби і форми організації навчальної роботи. Звідси видно, що бути вчителем-майстром нелегко, це дуже важка праця.

Майстерність вчителя складається з наступних компонентів:

1. Майстерність навчання (формування основ наук).
2. Майстерність підготовки та проведення уроку.
3. Майстерність індивідуальної роботи з учнями.
4. Майстерність спостереження і аналізу уроку, передачі накопиченого досвіду іншим вчителям.

Всі ці елементи взаємопов'язані і складають єдине. Розглянемо кожне з них більш детально.

З досвіду роботи передових вчителів.

Кожен вчитель-майстер використовує свій стиль викладання. Наприклад, відомий педагог А.В. Сухомлинський майже всі свої уроки проводив на природі. Академік Ш.А. Амонашвілі намагався знайти індивідуальний підхід до кожного учня, спираючись на його здібності і можливості. Вчителька початкових класів С.М. Лисенкова використовувала такі новинки, як випереджаюче навчання, коментований диктант, взаємодія учнів на уроці та інші. Учитель-новатор В. Шаталов в процесі навчання часто використовував опорні блоки і схеми.

Можна зробити висновок, що у кожного високо кваліфікованого вчителя свій стиль навчання, розвитку і заохочення учнів, тому, вивчаючи їх досвід необхідно перш за все вивчити особливості їх стилю роботи.

1. УРОК ЯК НАВЧАЛЬНИЙ ДІАЛОГ УЧИТЕЛЯ З УЧНЯМИ

Діяльність учителя на уроці ми звикли називати словом «викладання», нерідко можна почути: вчитель передає знання. Декому здається, що досить учителеві зрозуміло і доступно викласти повну інформацію щодо певної теми і все – учні будуть знати і вміти. Але ж урок – це не тільки діяльність учителя, а й діяльність учня. І завдання вчителя – створити умови для спільної пізнавальної діяльності. Сучасний погляд на урок великою мірою сформувався завдяки внеску передових, творчо працюючих учителів, перш за все, вчителів-новаторів: Ш.А. Амонашвілі, Є.І. Ільїна, В.Ф. Шаталова та інших. Їхні ідеї педагогіки співробітництва лягли в основу нової моделі уроку: уроку-діалогу. Урок сприймається ними як можливість духовного спілкування з учнями.

Ще В.О. Сухомлинський у своїй книзі «Сто порад учителеві» звертав увагу на те, що шкільний урок має бути уроком духовної спільності, взаємної довіри, доброзичливості, а не просто академічним часом, що відведений для викладу нового матеріалу та оцінки знань. Сучасна гуманістична педагогіка орієнтує вчителя на діалог з учнями.

Діалог – це специфічна форма спілкування, коли людина сприймається як партнер із правом на власну позицію, на свій індивідуальний спосіб сприйняття світу.

Діалог учителя й учнів на уроці – не просто ситуація «запитання (вчителя)-відповідь (учня)». Тут ідеться про активізацію пізнавальної діяльності учнів, перетворення учня на активного суб'єкта процесу навчання, збудження позитивних мотивів учіння.

Ситуація діалогу може створюватись навіть при монологічному викладі матеріалу вчителем, якщо учні будуть не пасивними слухачами, а разом з учителем розмірковуватимуть над проблемою, шукатимуть шляхи її розв'язання, радітимуть при отриманні позитивного результату, співпереживатимуть при виникненні затруднення. Такий діалог, при якому виникає співроздум і співпереживання, називають внутрішнім діалогом учителя й учнів. Він стимулює діалог учня з самим собою, коли той намагається самостійно осмислити почуте від учителя.

З іншого боку, може бути урок у формі бесіди, коли вчитель формально ставить запитання, а учні байдуже відповідають. Але спільного пошуку, співпереживання немає, і діалог не виникає.

У чому важливість діалогу з учителем для учня? Перш за все, діалог дає змогу кожному учневі реалізувати себе, самоствердитися, виявити свою активність. По-друге, діалог зближує вчителя й учнів, посилює взаємну довіру, робить педагогічне спілкування особистісно орієнтованим. І, насамкінець, діалог дозволяє задовольнити потребу школяра відчувати себе рівноправним партнером спілкування, суб'єктом навчання.

За таких умов навчання стає не відсиджуванням уроків, а формою спільної життєдіяльності вчителя й учнів. Учні не готуються до майбутнього життя, а живуть: спілкуються, радіють, сумують, розвиваються. У Ш. Амонашвілі в книзі «Єдність мети» є епізод, коли учениця називає завдання, підготовлені вчителем для уроку, «життям на дошці». І це дає підставу відомому новатору вважати дошку «екраном, на якому проектується спільне з учнями пізнавальне життя на уроці».

Викладені міркування дають можливість визначити характеристики уроку, який будується на ґрунті діалогічної взаємодії вчителя з учнями (в подальшому називатимемо його «урок-діалог»):

- а) рівність особистісних позицій учителя й учнів у процесі навчання полягає в тому, що вчитель сприймає учня як особистість і реагує на нього як на особистість, в особистісному включенні вчителя і учнів у розв'язання дидактичних завдань уроку;
- б) наявність контакту, емоційно-інтелектуальної спільності між учителем та учнями – відчуття учнями у спілкуванні з учителем своєї психологічної захищеності; доброзичлива, творча атмосфера уроку;
- в) високий рівень мотивації навчання учнів – активність у пізнавальній діяльності; свідомий характер навчання; забезпечення успіху у навчанні;
- г) оптимальне співвідношення між свободою учня у виборі змісту, методів навчання і педагогічним керівництвом його діяльністю; збільшення числа елементів навчальної самодіяльності в роботі учнів;

д) творче самопочуття вчителя і учнів під час роботи на уроці, відчуття ними задоволення від спільної праці; реалізація потреби учнів у персоналізації, в суспільному визнанні.

Саме таке навчання і є особистісно орієнтованим. Для вчителя головним стає не зазубрена сума знань, а особистість учня, здатність його до взаєморозуміння, взаємоповаги, Якщо учень знаходить спільну мову з учителем, довіряє йому, то знижується рівень його тривожності, зростає впевненість у собі, успішність, Якщо потреба учня в самоствердженні буде реалізована на уроці, то йому не доведеться робити це деінде (скажімо, в сумнівних компаніях).

Технологія підготовки уроку діалогу. Визначення предмета діалогічного спілкування, яку конкретну проблему можна запропонувати учням для обговорення; що може зацікавити учнів, послужити «манком» (К. Станіславський) для спільних роздумів.

Передбачення особистісного розвитку учнів: наскільки збагатиться їхній інтелект, поглибляться уявлення, які власні позиції можуть у них сформуватися.

Визначення надзавдання уроку: спонукати учнів до активної самостійної пізнавальної діяльності, формувати в них установку на самовдосконалення на підставі здобутих знань.

Вибір прийомів і методів, технологій і технік, форм їх реалізації, які б забезпечували можливість найповнішого вираження особистісного творчого потенціалу учнів.

Розробка комунікативного забезпечення уроку (В. Кан-Калік), необхідного для реалізації його мети і завдань: вибір учителем оптимальної комунікативної поведінки, моделей спілкування з учнями, визначення бажаного тону, психологічної атмосфери уроку.

Отже, підготовка (за думкою за Ю. Львовою) уроку-діалогу – це створення уявної моделі уроку, успішного для дітей, і як наслідок, для вчителя.

Відмінності в організації уроку за моделями «урок-діалог» і «урок-монолог» можна прослідкувати ознайомившись з таблицею:

Елементи технології побудови уроку	Модель «урок-діалог»	Модель «урок-монолог»
Мета уроку, її спрямування	Розвиток інтелектуального, творчого потенціалу учнів засобами вивчення основ наук. Збагачення учнів знаннями, розвиток умінь, навичок, формування ставлення до знань як передумови їхнього особистісного розвитку і ставлення.	Інформаційне насичення учнів, виклад готових знань і перевірка їх засвоєння відповідно до вимог шкільної програми. Зорієнтованість кінцевої мети навчання на оцінку знань, умінь і навичок учнів; вивчення предмета сприймається лише як засіб підвищення освітнього рівня учнів.
Завдання, професійна позиція	Створення умов для активного навчання учнів, реалізації ними власного творчого потенціалу, потреб особистісного розвитку. Особистісна позиція у спілкуванні з учнями, орієнтації їх на співпрацю, довіра до учнів; зосередженість на учнях, вияв щирої зацікавленості в їхньому зростанні.	Виклад учням навчальної інформації, без залучення їх до активної самостійної діяльності; перевірка знань; і контроль за дотриманням обов'язків і правил поведінки. Домінування функціонально-рольової позиції та перевага адміністративних методів впливу, дистанціювання від учнів у спілкуванні як демонстрування своєї влади над ним. Зосередженість на власних завданнях уроку.
Головний механізм педагогічного керівництва навчанням	Орієнтація на контактну взаємодію з учнями, опертя на їхні інтереси, досвід, потреби; рефлексивне керування пізнавальною діяльністю учнів, що будується на відтворенні вчителем поведінки, стану, характеру діяльності учнів на уроці з наступним корегуванням навчального процесу на підставі врахування оптимальної інформації.	Прямий вплив на учнів; урахування їхніх потреб та інтересів; керування пізнавальною діяльністю учнів (засобами примусу, дисциплінарного впливу, вимоги, безумовного підкорення настановам учителя).

Характер пізнавальної діяльності, позиція учня	Активна пізнавальна діяльність, готовність до самостійної роботи, вияву ініціативи, творчості; можливість бути рівноправним суб'єктом навчання, впливати на характер власної пізнавальної діяльності. Відчувати відповідальність перед собою за її результати, особистісний характер пізнавальної діяльності. Вияв свого ставлення до набутих знань, використання їх як інструменту розв'язання практичних завдань; співпраця з учителем	Надання переваги репродуктивній діяльності учня: механічне, несвідоме засвоєння знань та їх виклад; брак ініціативи, творчості, власної думки учнів щодо матеріалу, який вивчається. Учень працює тільки під безпосереднім керівництвом учителя; він – об'єкт діяльності вчителя, споживач знань; знеособлення сприймання учнем навчальної інформації (відповідь переважно за підручником); позиція пасивного споглядача або виконавця.
Оцінювання навчання	Формування оцінки рівня знань і вмінь учнів з урахуванням докладених ним зусиль, індивідуальних особливостей, рівня особистісного зростання; мета оцінювання не тільки контроль, а й заохочення учнів до самопізнання, самонавчання	Оцінка – формальний показник результату навчання учнів – не враховує реального рівня їхнього) розвитку, не допомагає їм орієнтуватися в процесі навчання: може бути формою персоналізації учня для вчителя; оцінка пізнавальної діяльності учня підмінюється оцінкою його особистості взагалі.

Аналізуючи урок з позицій діалогічної взаємодії, варто пам'ятати про **основні критерії його оцінювання**.

- чи цікаво було учням у спільній діяльності, чи став урок елементом спільного життя вчителя і учня;
- чи спокійно реагували учні на вимоги вчителя, чи поважають його, довіряють йому;
- яким був рівень пізнавальної активності учнів, чи вільно вони почувалися під час розв'язання завдань, чи не боялися помилитися;
- наскільки задоволені вчитель і учні спільною діяльністю на уроці, чи відчували вони свою духовну спільність.

Після проведення відкритого уроку для вчителів міста і області, після його обговорення, вчителька наодинці аналізує зроблене. Відчуває задоволення від добрих відгуків колег, від повністю реалізованого плану уроку, чіткості виконання поставлених завдань, і раптом ловить себе на думці, що не знає, як сприймали урок деякі учні, чи всі її зрозуміли, що втратила відчуття стану учнів, що готувала урок з думкою про них і їх не бачила. Вчителька вболіває за те, що урок не став моментом духовного спілкування. Вона зрозуміла, що намагаючись добре виконати свої функціональні обов'язки, випустила з поля зору учнів. Вона зосередилась на собі, на власних завданнях уроку. Внутрішнього діалогу між нею і учнями не відбулось, оскільки вона перейшла з гуманістичної на функціонально-рольову позицію.

2. ПОБУДОВА ДІАЛОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ УРОКУ

2.1. Психологічне налаштування учнів на урок

Успіх уроку значною мірою залежить від його початку. Від того, як почнеться спілкування вчителя з учнями, яку спрямованість матиме це спілкування, залежить розв'язання дидактичних завдань уроку. Тривожність виникає в учнів внаслідок невизначеності дій учителя, невпевненості у собі, у своїх знаннях. Учні не вміють швидко зосередитись після шумної перерви, після попереднього напруженого уроку. Тому найважливішим для вчителя на початку уроку є:

- подолання негативної емоційної реакції, створення умов для позитивного настрою;
- встановлення особистісного контакту з учнями, орієнтація їх на діалог з учителем;
- зосередження їхньої уваги, збудження інтересу до теми;
- налаштування на пізнавальну діяльність.

Основною умовою для створення позитивного настрою є встановлення особистісного контакту між учителем і учнем.

Прийоми, що допомагають за певних умов встановити такий контакт: щира посмішка, контакт очей як засіб передачі учням позитивних емоцій, виразний жест, емоційно забарвлене вітання («я радий знову вас

бачити»), використання персоніфікацій, незалежність звернення, гумор тощо. Звичайно, головне – гуманістична спрямованість особистості вчителя, його особистісно орієнтована позиція в спілкуванні, а прийоми – це вже техніка її реалізації.

Спробуємо проаналізувати такий початок уроку.

– Доброго дня, діти! Мене звуть Ганна Михайлівна. Я вчитиму вас математики. Сьогодні у нас з вами перша зустріч. Я чекала на неї і дуже хотіла дізнатися: які ви? Впевнена, що й ви чекали на мене: бачу усмішки на ваших обличчях і зацікавленість в очах. Мені дуже хочеться, щоб ми стали друзями. Проте для цього нам треба докласти зусиль. Сподіваюся на вашу допомогу – старанність, ретельність в роботі, серйозне ставлення до цариці наук – математики. Зі свого боку, обіцяю зробити наші зустрічі цікавими і корисними, Бачу, є згода в товаристві. Отже, продовжимо урок.

В якій ситуації такий початок буде доцільним?

Важливим завданням першого етапу уроку є зосередження уваги школярів. Увага, за образним висловом К. Ушинського, – це «єдині двері», через які знання потрапляють до учнів.

Завдання вчителя на початку уроку – перенести увагу з попереднього етапу життя на нову діяльність, привернути увагу до теми уроку, збудити їхню пізнавальну активність. Тут можна використати цікавий факт, запросити до спільного розв'язання проблем, продемонструвати новий дослід, використати незвичні елементи поведінки тощо.

Таким чином, конструюючи початок уроку як діалогу, вчителю необхідно:

- передбачити можливі бар'єри спілкування і способи їх усунення;
- вибрати модель спілкування і комунікативної поведінки;
- визначити бажану психологічну атмосферу;
- організувати учнів і визначити місце свого розташування в просторі класу;
- визначити темпоритм початку уроку.

2.2. Діалогічна взаємодія у процесі викладу нового матеріалу вчителем

У процесі сприймання нового матеріалу в учнів виникає низка труднощів:

- навантаження припадає переважно на слуховий аналізатор, а зір залишається пасивним; це приводить до швидкого стомлювання, розпорошення уваги, руйнування цілісності сприймання матеріалу;
- темп викладу і темп сприймання можуть не співпадати, учні не встигатимуть зрозуміти почути;
- нечіткість дикції вчителя може привести до нерозуміння учнями окремих слів чи виразів;
- неможливість для окремого учня повернутися до попереднього матеріалу, зупинитися, щоб не відстати.

Тому вчителеві при монологічному викладі матеріалу треба стимулювати внутрішній діалог між ним і учнями:

- здійснювати зворотний зв'язок;
- слідкувати за чіткістю дикції, підтримувати оптимальний темп мовлення, робити паузи, повторювати основні висновки;
- записувати на дошці нові слова, дати, прізвища і т.п.;
- у кінці пояснення коротко показати вузлові моменти, користуючись дошкою як опорним конспектом.

Трансформація монологу в діалог (внутрішній прихований) сприяє активізації пізнавальної діяльності школярів. Активізація навчання – це процес спрямований на поглиблену спільну навчально пізнавальну діяльність вчителя та учня, на спонукання до її енергійного, цілеспрямованого здійснення, на подолання інерції, пасивних і стереотипних форм викладання і учіння. Важливою умовою активізації є створення ситуацій співроздумів, співпереживання та діалогізація, тобто введення в монолог елементів діалогу.

Як розробити діалогізований монолог?

1. Виробити установку на діалогічне спілкування з класом. Обміркувати шляхи співвіднесення інтересів учнів зі змістом уроку, способи

„передачі” мети вивчення теми. Ввести у монолог звернення до аудиторії, спираючись на зчитування її станів, демонструвати спільність («ми», «поміркуймо»).

2. З'ясувати головні тези, над якими повинні думати учні. Розподіляти інформацію на блоки, орієнтуючись на надзавдання. Виробити систему запитань різного рівня до кожного блоку для організації роздумів над проблемою. Ввести різні види діалогу (прямий, непрямий, внутрішній, риторичний).
3. Обміркувати, які уявлення доцільно викликати в учнів стосовно конкретної теми. Визначити прийоми організації' співпереживання: введення словесних картин, тропів, укрупнення деталей тощо.
4. Забезпечити взаємодію педагогічною технікою (мовленням і невербальними засобами). Особливого значення потрібно надати діалогізації повідомлення: модальності мовлення, персоніфікації, установці на відповідь.
5. Модальність мовлення – вияв суб'єктно-особистісного ставлення педагога та учнів до інформації (за Г. Марковою).
6. Персоніфікація – виклад інформації від першої особи, звернення педагога до особистого досвіду, що пов'язаний із предметом повідомлення (за А. Харашем).
7. Установка на відповідь – використання педагогом системи засобів (вербальної пропозиції, інтонації, рухів очей тощо), щоб спонукати учнів обмірковувати відповідь на питання, дати оцінку фактам (за І. Васильєвою).

2.3. Бесіда як форма діалогічної взаємодії на уроці (між вчителем та учнем)

Бесіда – метод навчання, який передбачає з'ясування певних питань шляхом організації вчителем відповідей учнів на продуману систему запитань.

Бесіда має більше можливостей для активізації пізнавальної діяльності школярів, ніж монологічні методи викладу матеріалу. У педагогіці розрізняють бесіди репродуктивну і евристичну. У процесі вивчення нового матеріалу доцільною є *евристична (пошукова) бесіда – метод навчання, коли вчитель не повідомляє учням готових знань, а логічно пов'язаними запитаннями залучає їх до розв'язання проблеми на ґрунті здобуття ними знань, власних спостережень, життєвого досвіду.* Запитання мають бути проблемними, вчитель не повинен повідомляти висновків, а підводити думку учнів до самостійного їх формування. Результатом навчання буде розумовий розвиток учнів, емоційний фон уроку і творче самопочуття вчителя.

Технологія побудови евристичної бесіди

1. Визначити обсяг інформації, який учні мають здобути.
2. Обдумати, на які вже засвоєні раніше знання дітей можна спертися.
3. Уявити, до яких висновків мають дійти школярі.
4. Сформулювати перше питання проблемно- пошукового характеру, яке має зацікавити учнів і змусити їх замислитися, і навідні питання, які спрямовуватимуть думку школярів.
5. Створити проблемну ситуацію і спонукати учнів висловлювати припущення щодо вирішення проблеми.
6. Слідкувати за думками і аргументами школярів і реалізувати підготовлену систему запитань залежно від логіки матеріалу і відповідей учнів, спрямовуючи їх до мети пошуку.
7. Організувати узагальнення й систематизацію опрацьованого, підкреслити головні висновки.

При обговоренні проблеми в режимі діалогу для вчителя важливо:

- уважно вислуховувати учнів, застосовуючи нереклексивне і рефлексивне слухання;

- залучати до обговорення всіх учнів;
- намагатися не давати оцінок, а зосереджувати увагу на слухних відповідях;
- передавати свої емоції жестами, мімікою, інтонаціями.

Варто пам'ятати, що той урок можна вважати успішним, коли учням цікаво, вони активні, навчальна мета сприймається ними як особистісно значуща, учні відчують своє особистісне зростання.

2.4. Організацій взаємодії між учнями під час групової роботи на уроці

Групова робота на уроці – це форма організації навчання в малих групах на основі співробітництва з чітко розподіленими ролями.

Її організація вимагає дотримання низки **принципів**, як загальнодидактичних, так і специфічних:

- принцип колективізму (забезпечує формування в учнів взаєморозуміння, взаємодопомоги, дружби, товариськості тощо);
- принцип взаємного збагачення;
- принцип однакових можливостей для кожного учня в досягненні успіху;
- принцип відповідальності (оцінка роботи групи залежить від вкладу в спільну роботу кожного);
- принцип рольової участі (розподіл обов'язків усередині групи).

Е. Полат пропонує таку **класифікацію варіантів організації групової роботи**:

- навчання в співробітництві – передбачає роботу групами з чотирьох осіб різного рівня підготовленості;
- командно-ігрова діяльність – турніри між командами.

О.І. Пометун, Л.В. Пироженко серед технологій **кооперативного навчання** (навчання в малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою) виділяють такі:

- робота в парах;
- ротаційні трійки;
- два – чотири – всі разом;
- карусель;
- робота в малих групах (діалог, синтез думок, спільний проект, коло ідей);
- акваріум.

До технологій *колективно-групового навчання* (передбачають одночасну спільну роботу всього класу) відносять:

- мозковий штурм;
- навчаючи – учусь (кожен учить кожного);
- ажурна пилка (обмін інформацією в малих групах через зустрічі експертів);
- кейс-метод (аналіз ситуацій).

Усі вищеназвані технології належать до технологій **інтерактивного навчання**, яке передбачає взаємодію учнів між собою в процесі навчання. З учителем прямого контакту майже немає. Головне його завдання тут – бути помічником, консультантом, методистом.

Технологічний ланцюжок процесу групової роботи складається з таких ланок:

1. Підготовка до виконання групового завдання:

- а) відокремлення пізнавального завдання (створення проблемної ситуації).
- б) інструктування щодо послідовності роботи.
- в) Розподіл дидактичного матеріалу по групах.

2. Групова робота:

- а) ознайомлення з матеріалом, планування роботи в групах;
- б) розподіл завдань усередині групи;
- в) індивідуальне виконання завдань;
- г) обговорення індивідуальних результатів роботи в групах;

- е) обговорення спільного завдання у великій групі (зауваження, доповнення, уточнення, узагальнення);
- ф) підведення підсумків виконання групового завдання.

3. *Заклучна частина:*

- а) повідомлення про результати роботи в групах;
- б) аналіз пізнавального завдання, рефлексія;
- с) загальний висновок про групову роботу й виконання поставленого завдання. Додаткова інформація вчителя.

Обов'язковою умовою групової роботи на уроці є **взаємодія** того, хто навчає, і того, хто вчиться. Роль вчителя виконує то один, то інший учень, що впливає на його пізнавальний і соціальний розвиток. Як зауважує відомий педагог В.К. Дяченко, *«коли кожен школяр – викладач, коли він зобов'язаний усього, що вивчає, навчати інших, то мотивація в його діяльності круто змінюється. Навчати інших – це вже справа громадська, вона стосується всіх, у цьому зацікавлені всі»*. Тому під час групового навчання педагог зазнає менше труднощів стосовно вироблення мотивації учіння, ніж під час інших форм навчання.

Важливо дотримуватися **умов**, які поліпшують взаємодію школярів, роблять її об'єктивно необхідною:

- необхідність досягнення групою єдиного результату;
- володіння кожним членом групи лише своєю частиною інформації, якою він має поділитися з іншими;
- спільне заохочення.

2.5. Взаємодія вчителя з учнями під час перевірки знань

Педагогічна майстерність ведення діалогу найяскравіше проявляється на етапі перевірки знань учнів. Якщо під час викладу нового матеріалу ініціатором взаємодії є вчитель, то на етапі перевірки знань головною дійовою особою стає учень.

Учень викладає свої думки, демонструє ораторські уміння і комунікативну поведінку. Звичайно, для учня це складає певні труднощі через:

- недостатність досвіду публічної взаємодії;
- наявність психологічних особливостей, які заважають відкритому спілкуванню (замкненість, повільність, ригідність тощо).

Тому перед учителем на цьому етапі постає завдання не тільки з'ясувати рівень підготовленості учнів, не тільки узагальнення і систематизація знань, а й психологічна підтримка учнів, створення умов для їхньої самоактуалізації. На допомогу вчителеві тут прийде вміння ставити запитання і слухати учня.

Успішність процесу перевірки знань великою мірою залежить від уміння вчителя ставити запитання:

- закриті, які передбачають відповідь «так» або «ні»; їх рекомендують використовувати під час фронтального опитування для отримання згоди чи заперечення якогось факту;
- відкриті (хто, що, де, чому та ін.), які потребують розгорнутого пояснення і дають учням змогу висловити своє ставлення до інформації чи конкретних фактів;
- запитання на обдумування, які використовуються для того, щоб спонукати учня до усвідомлення помилки, якої він припустився, до пошуку правильного варіанта відповіді (наприклад: «чи правильно я зрозумів, що...?»);
- переломні запитання, які ставляться в ситуаціях, коли треба спрямувати розмову в потрібному для педагога напрямі;
- риторичні запитання (вони частіше властиві етапу викладу матеріалу вчителем), які забезпечують емоційну підтримку того, хто говорить.

Правильно обрана вчителем тактика формулювання запитань сприяє створенню позитивного психологічного клімату взаємодії вчителя з учнями, розкриттю творчого потенціалу школярів при з'ясуванні ступеня засвоєння ними навчальної інформації.

У процесі слухання відповіді на запитання викладач має вміло використовувати як рефлексивне, так і нерефлексивне слухання. Нерефлексивне слухання потребує вміння підтримувати власну увагу та використовувати елементи невербального спілкування для немовної підтримки учня. З'ясування – реплік і запитань для уточнення. При перефразуванні слід відбирати лише головні, істотні моменти повідомлення учня для демонстрації точності його сприйняття. Під час відображення почуттів учитель демонструє розуміння установок та емоційного стану учня, чим забезпечує психологічну підтримку його особистості, зміцнює контакт із ним. Завершивши опитування, вчитель резюмує основні положення повтореного матеріалу для кращого узагальнення знань.

Щоб процес спілкування вчителя з учнями під час опитування носив діалогічний характер, необхідно пам'ятати про деякі деталі.

1. Коли ставите запитання, потрібно дивитися на учнів, до яких звертаєтесь (а не в зошит чи підручник). Ви побачите першу реакцію учнів на запитання і врахуєте її під час їхньої відповіді. Для учнів також важливо побачити, як ви ставите запитання. Тут важливе все: тон, інтонація, мімічна реакція вчителя, емоційна забарвленість його голосу, виразність погляду, мікроміміки (рухів брів, куточків губ). Учні повинні не тільки почути запитання, а й побачити вчителя, якому цікаво його ставити та почути на нього відповідь.
2. Дуже важливо, щоб учні під час відповіді бачили вчителя уважним, а не байдужим. Тому зосередьте свою увагу не на наступному запитанні, а на учневі, який відповідає. Стежте за перебігом його думки, намагайтесь побачити раціональні моменти в його відповіді та помилки, починайте внутрішній діалог з ним, результатом якого буде ваша реакція на почуте.
3. Намагайтесь використовувати різні форми власних реакцій на відповіді учнів (заохочення, схвалення, уточнення, вияв незадоволення тощо).

Під час перевірки знань учнів слід звернути увагу і на їхню активність і самостійність. Так, П. Підкасистий виділяє три рівні активності школярів за ступенем їхньої самостійності:

- репродуктивна активність – відтворення учнем матеріалу з опорою на свою пам'ять;
- пошукова активність – уміння перефразувати інформацію, виділити головне, навести власні приклади;
- творча активність – висловлення власних суджень, пошук нових способів розв'язання навчальних завдань.

Для кожного з рівнів активності учнів існують прийоми активізації їх пізнавальної діяльності, які допоможуть учителеві забезпечити взаємодію, продемонструвати зацікавленість і доброзичливе ставлення до учнів.

Ці прийоми поділяються на три основні групи.

До першої групи належать прийоми, спрямовані на формування мотивів діяльності та стійких пізнавальних інтересів:

- використання наочності, технічних засобів навчання;
- організація пізнавальних ігор, інсценізацій;
- демонстрація важливості матеріалу, що вивчається, для практичної діяльності;
- використання цікавих фактів (розповідь, історичний факт, парадокс).

Прийоми активізації, що належать до другої групи, сприяють формуванню системи знань, інтелектуальних умінь школярів:

- знаходження головного в матеріалі, що вивчається;
- узагальнення, пошук аналогій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків;
- завдання на формування критичного й самостійного мислення (доповнення матеріалу елементами, яких: бракує, вилучення зайвого, пошук помилок).

До третьої групи прийомів активізації можна віднести прийоми, спрямовані на залучення кожного учня до навчальної діяльності з урахуванням його психологічних і пізнавальних можливостей:

- спонукання учнів до самостійної постановки запитань, доповнення відповідей інших учнів;
- індивідуальні завдання для пошуку різних розв'язань однієї задачі;
- поєднання індивідуальних, групових і колективних форм перевірки знань та вмінь, формування навичок самоконтролю й взаємоконтролю.

2.6. Майстерність учителя в організації завершального етапу уроку

На завершальному етапі уроку маємо дві основні проблеми: зворотний зв'язок як інформація про наслідки власних дій і психологічне налаштування на майбутню взаємодію.

Що дає зворотний зв'язок учителеві?

Змістовий компонент зв'язку:

- рівень засвоєння навчального матеріалу;
- готовність учня до сприймання нового матеріалу.

Емоційний компонент зв'язку:

- розуміння атмосфери уроку, настрою дітей, класу в цілому;
- готовність до співробітництва.

Способи здійснення вчителем зворотного зв'язку: спостереження, порівняння з попереднім спостереженням (пошук спільного знаменника), порівняльний аналіз своєї роботи з роботою колег.

Що дає зворотний зв'язок учневі?

Змістовий компонент зв'язку:

- знання про результат своїх дій;
- усвідомлення своєї проблеми, щоб краще впоратися з нею наступного разу.

Емоційний компонент зв'язку:

- вияв ставлення вчителя, товаришів як підкріплення позиції учня;
- заохочення зусиль учня.

Форми зворотного зв'язку для учня; увага вчителя, активне слухання відповідей дитини, схвалення, заохочення, покарання, констатація, побажання.

Підведення підсумків на завершальному етапі уроку має охопити три елементи: предметний (що засвоїли), операційний (яких умінь набули?), емоційно-ціннісний (ставлення учнів до роботи, внесок у спільну працю окремих дітей: цікаві думки, висловлені учнями на уроці).

Форма підведення підсумків: учитель сам резюмує, спільна робота вчителя та учнів.

Система прийомів завершення уроку:

- резюмування (стислий висновок) – для систематизації знань;
- формування завдань і визначення перспектив – для активізації самостійної роботи учнів;
- ілюстративна кінцівка (вислів, поезія, жарт, метафора) – для філософського осмислення, емоційного наснаження;
- рефлексія (що зрозуміли, яка думка учнів допомогла з'ясувати проблему, які є побажання) – для формування позиції особистісної залученості учнів, їхньої персоналізації;
- побажання – для стимулювання розвитку особистості, створення мажорної атмосфери навчання.

Розповідь про урок як діалог учителя з учнями ми розпочинали зверненням до досвіду В.О. Сухомлинського, його ж роздумами ми й завершимо розмову.

«Без постійного духовного спілкування вчителя й дитини, без взаємного проникнення у світ думок, почуттів, переживань немислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної... Віра маленького школяра в учителя, взаємна довіра між вихователем і вихованцем, ідеал людяності, який бачить дитина в своєму вихователі, – елементарні й разом з тим найскладніші, наймудріші правила виховання, зрозумівши які вчитель стає справжнім духовним наставником».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть завдання, які виконує вчитель у процесі діяльності.
2. Якими здібностями повинен володіти вчитель?
3. З яких компонентів складається майстерність вчителя?
4. Охарактеризуйте діалог учителя і учнів на уроці.
5. У чому полягає важливість і діалогу вчителя й учні?
6. Назвіть характеристики уроку, який будується на ґрунті діалогічної взаємодії вчителя і учня.
7. Охарактеризуйте технології підготовки уроку діалогу.
8. Назвіть основні критерії оцінювання уроку.
9. Назвіть основні особливості психологічного налаштуванні учнів на урок.
10. З якими труднощами стикаються учні у процесі прийняття нового матеріалу?
11. Опишіть порядок розробки діалогізованого монологу між вчителем і учнями.
12. Як може відбуватися діалог у процесі бесіди?
13. Охарактеризуйте технологію побудови евристичної бесіди.
14. Назвіть принципи організації взаємодії між учнями під час групової роботи на уроці.
15. Назвіть ланки технологічного ланцюжка процесу групової роботи.
16. Охарактеризуйте процес взаємодії вчителя з учнями під час перевірки знань.
17. Назвіть і охарактеризуйте основні групи прийомів активізації знань учнів.
18. Охарактеризуйте сутність майстерності вчителя в організації завершального етапу уроку.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Тести

Варіант I.

1. Правильно організований навчальний процес сприяє розвитку дітей:

- А) розумовому;
- Б) моральному;
- В) естетичному;
- Г) духовному.

2. У процесі діяльності вчитель виконує наступні завдання:

- А) займається перевиховання;
- Б) формує у дітей науковий світогляд, мислення і розвиває їх розумові здібності;
- В) формує у школярів вміння та навички навчання;
- Г) виховує у школярів допитливість, культури розумової праці, потребу стати грамотними людьми.

3. Діяльність вчителя складається:

- А) з використання громадянських обов'язків;
- Б) з викладу навчального матеріалу;
- В) організації пізнавальної діяльності учнів на уроці і вдома, оцінки її результатів;
- Г) засвоєння учнями державних освітніх стандартів.

4. Щоб стати висококваліфікованими фахівцем своєї справи учитель повинен володіти наступними здібностями:

- А) чітко уявляти цілі уроку, типи і етапи уроку, найбільш ефективні методи і засоби досягнення мети;
- Б) бути компетентним у всіх питаннях діяльності навчального закладу;
- В) вміти тісно співпрацювати з учнями, постійно готуватись до проведення уроків;
- Г) всі варіанти правильні.

5. Майстерність вчителя складається з таких компонентів:

- А) майстерності навчання (формування основ наук);
- Б) майстерності підготовки та проведення уроку;
- В) майстерності індивідуальні роботи з учнями;
- Г) майстерності спостереження і аналізу уроку, передачі накопиченого досвіду іншим вчителям.

6. Діалог учителя й учнів на уроці:

- А) це просто ситуація «запитання (вчителя) – відповідь учня»;
- Б) визначення рівня підготовки учнів до уроку;
- В) активізації пізнавальної діяльності учнів, перетворення учня на активного суб'єкта навчання, збудження позитивних мотивів навчання;
- Г) всі варіанти правильні.

7. Важливість діалогу учителя з учнем полягає в наступному:

- А) діалог дає змогу кожному учневі реалізувати себе, самоствердитися, виявити свою активність;
- Б) проявити рівень своєї ерудиції;
- В) зближує вчителя й учнів, посилює взаємну довіру;
- Г) дозволяє задовольнити потреби школяра, відчувати себе рівноправним партнером спілкування, об'єктом навчання.

8. Урок на основі діалогічної взаємодії вчителя з учнем («урок-діалог») це:

- А) рівність особистісних позицій учителів учнів у процесі навчання;
- Б) наявність контакту, емоційно-інтелектуальної спільності між учителем і учнем;
- В) високий рівень мотивації навчання учнів;
- Г) оптимальне співвідношення між свободою учнів у виборі змісту, методів навчання і педагогічним керівництвом його діяльністю.

9. Технологія підготовки уроку-діалогу включає:

- А) визначення предмета діалогічного спілкування;
- Б) передбачення особистісного розвитку учня;

В) визначення надзавдання уроку (спонукати учнів до активної самостійної пізнавальної діяльності, до самовдосконалення);

Г) вибір прийомів і методів, технологій і технік, форм їх реалізації.

10. Підготовка уроку-діалогу за Ю. Львовою – це:

А) вибір учителем оптимальної комунікативної поведінки;

Б) вибір моделей спілкування з учнями;

В) створення уявної моделі уроку, успішного для дітей, і як наслідок, для вчителя;

Г) визначення бажаного тону, психологічної атмосфери уроку.

Варіант II.

1. Технологія побудови уроку включає наступні елементи:

А) визначення мети уроку, її спрямування;

Б) визначення завдання, професійні позиції;

В) встановлення головного механізму педагогічного керівництва навчанням;

Г) встановлення характеру пізнавальної діяльності, позиції учня, оцінювання навчання.

2. Основними критеріями оцінювання уроку є:

А) чи цікаво було учням у спільній діяльності;

Б) чи спокійно реагували учні на вимоги вчителя, чи поважають його, чи довіряють йому;

В) яким був рівень пізнавальної активності учнів;

Г) наскільки задоволені вчителі учні спільної діяльності на уроці.

3. Найважливішим для вчителя на початку уроку є:

А) подолання негативної емоційної реакції, створення умов для позитивного настрою;

Б) встановлення особистісного контакту з учнями, орієнтація їх на діалог з учителем;

В) зосередження уваги учнів, збудження інтересу до теми;

Г) налаштування на пізнавальну діяльність.

4. Конструюючи початок уроку як діалогу, вчителю необхідно:

- А) передбачити можливі бар'єри спілкування і способи їх усунення;
- Б) вибрати модель спілкування і комунікативної поведінки;
- В) визначити бажану психологічну атмосферу;
- Г) провести підготовчу бесіду з учнями.

5. У процесі сприймання нового матеріалу в учнів виникають наступні труднощі:

- А) навантаження припадає переважно на слуховий аналізатор, а зір залишається пасивним;
- Б) складно визначити місце свого розташування в просторі класу;
- В) важко визначити темпоритм ти початку уроку;
- Г) темп викладу і темп сприйняття можуть не співпадати, учні не встигатимуть зрозуміти почути.

6. При монологічному викладі матеріалу потрібно:

- А) здійснювати зворотній зв'язок;
- Б) слідкувати за чіткістю дикції, підтримувати оптимальний темп мовлення, робити паузи, повторювати основні висновки;
- В) записувати на дошці нові слова, дати, прізвища і т.п.;
- Г) у кінці пояснення коротко пригадати вузлові моменти, користуючись дошкою як опорним конспектом.

7. Як розробити діалогізований монолог:

- А) виробити установку на діалогічне спілкування з класом;
- Б) обміркувати шляхи співвіднесення інтересів учнів зі змістом уроку;
- В) цілеспрямовано здійснювати подолання інерції, пасивних і стереотипних форм викладання і уміння;
- Г) ввести у монолог звернення до аудиторії, спираючись на зчитування її етапів, демонструвати спільність.

8. У педагогіці розрізняють бесіди:

- А) евристичну;
- Б) репродуктивну;

В) монологічного;

Г) всі варіанти правильні.

9. При обговоренні проблеми в режимі діалогу для вчителя важливо:

А) уважно вислуховувати учнів, застосовуючи нерелективне та рефлективне слухання;

Б) залучати до обговорення всіх учнів;

В) намагатися не давати оцінок, а зосереджувати увагу на слушних відповідях;

Г) передавати свої емоції жестами, мімікою, інтонацією.

10. Групова робота на уроці вимагає дотримання таких принципів:

А) принцип колективізму;

Б) принцип взаємного збагачення;

В) принцип однакових можливостей для кожного учня в досягненні успіху;

Г) принцип відповідальності.

Варіант III.

1. Класифікація варіантів організації групової роботи, згідно з Е. Полат, передбачає:

А) принцип рольової участі;

Б) навчання в співробітництві;

В) командно-ігрову діяльність;

Г) всі варіанти правильні.

2. Технологічний ланцюжок процесу групової роботи складається з таких ланок:

А) підготовка до виконання групового завдання;

Б) обмін інформацією в малих групах через зустрічі експертів;

В) групова робота;

Г) заключна частина.

3. Умови, які поліпшують взаємодію школярів:

А) необхідність досягнення групою єдиного результату;

Б) володіння кожним членом групи лише своєю частиною інформації, якою він має поділитися з іншими;

В) спільне заохочення;

Г) індивідуальне виконання завдань.

4. Педагогічна майстерність ведення діалогу найяскравіше проявляється:

А) на етапі перевірки знань учнів;

Б) на етапі систематизація знань;

В) на етапі оцінювання знань;

Г) всі варіанти правильні.

5. Щоб процес спілкування вчителя з учнями носив діалогічний характер, необхідно пам'ятати наступні деталі:

А) коли ставите запитання, потрібно дивитись на учнів, до яких звертаєтесь;

Б) важливо, щоб всі учні під час відповіді бачили вчителя уважним, а не байдужим;

В) слід використовувати різні формули власних реакцій на відповіді учнів;

Г) слід звертати увагу на активність і самостійність учнів.

6. Рівні активності школярів за ступенем їхньої самостійності:

А) репродуктивна активність;

Б) пошукова активність;

В) творча активність;

Г) психологічна активність.

7. Прийоми, які спрямовані на формування мотивів діяльності та стійких пізнавальних інтересів в учнів:

А) використання наочності, технічних засобів навчання;

Б) організація пізнавальних ігор, інсценізацій;

В) демонстрація важливості матеріалу, що вивчається для практичної діяльності;

Г) використання цікавих фактів.

8. Прийоми, які сприяють формування системи знань, інтелектуальних умінь школярів:

А) знаходження головного в матеріалі, що вивчається;

Б) узагальнення, пошук аналогій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків;

В) завдання на формування критичного й самостійного мислення;

Г) демонстрація розуміння установок та емоційного стану учня.

9. Що дає зворотний зв'язок учителеві:

А) рівень засвоєння навчального матеріалу;

Б) готовність учня до сприймання нового матеріалу;

В) розуміння настрою дітей, атмосфери уроку;

Г) готовність до співробітництва.

10. Що дає зворотний зв'язок учневі:

А) знання про результат своїх дій;

Б) усвідомлення своєї проблеми, щоб краще впоратися з нею наступного разу;

В) вияв ставлення вчителя, товаришів як підкріплення позиції учня;

Г) заохочення зусиль учня.

Варіант IV

1. Прийоми, що сприяють формуванню системи знань, інтелектуальних умінь школярів:

А) знаходження головного в матеріалі, що вивчається;

Б) узагальнення, пошук аналогій, встановлення причинно-наслідкових зв'язків;

В) завдання на формування критичного й самостійного мислення;

Г) використання технічних засобів навчання.

2. Підведення підсумків на завершальному етапі уроку має охопити:

А) предметний елемент (що засвоїли);

Б) операціональний елемент (яких умінь набули);

В) підкріплення позицій учня;

Г) емоційно-ціннісний елемент (ставлення учнів до роботи тощо).

3. Прийоми, які спрямовані на залучення кожного учня до навчальної діяльності:

А) спонукання учнів до самостійної постановки запитань;

Б) індивідуальні завдання для пошуку різних розв'язань однієї задачі;

В) поєднання індивідуальних, групових і колективних форм перевірки знань та вмінь;

Г) формування навичок самоконтролю й взаємоконтролю.

4. Система прийомів завершення уроку:

А) резюмування (системний висновок);

Б) формування завдань і визначення перспектив;

В) ілюстративна кінцівка;

Г) побажання.

5. Обов'язковою умовою групової роботи на уроці є:

А) взаємодія того, хто навчає і того, хто вчиться;

Б) групова взаємодія;

В) взаємодія усього класу;

Г) всі варіанти правильні.

6. Умови, які поліпшують взаємодію школярів:

А) необхідність досягнення групою єдиного результату;

Б) володіння кожним членом групи лише своєю частиною інформації, якою він має поділитися з іншими;

В) спільне заохочення;

Г) соціальне й матеріальне забезпечення.

7. До технологій колективного групового навчання відносять:

А) мозковий штурм;

Б) навчаючи-учусь (кожен учить кожного);

В) ажурна пилка (обмін інформацією в малих групах через зустрічі експертів);

Г) кейс-метод (аналіз ситуацій).

8. Серед технологій кооперативного навчання виділяють такі:

А) робота в парах;

Б) ротаційні трійки;

В) два – чотири – всі разом;

Г) робота в малих групах.

9. При обговоренні проблеми в режимі діалогу для вчителя важливо:

А) уважно вислуховувати учнів, застосовуючи нереклексивне та рефлексивне слухання;

Б) залучати до обговорення всіх учнів;

В) намагатись не давати оцінок, а зосереджувати увагу на слухних відповідях;

Г) передавати свої емоції жестами, мімікою, інтонацією.

10. Технологія побудови евристичної бесіди:

А) визначити обсяг інформації, який учні мають здобути;

Б) сформулювати перше питання проблемно пошукового характеру, яке має зацікавити учнів і змусити їх замислитись;

В) підводити думку учнів до самостійного їх формування;

Г) організувати узагальнення й систематизацію опрацьованого, підкреслити головні висновки.

Тема 4.3. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1. Поняття про дидактичну майстерність викладача, його роль і значення в процесі професійної діяльності.
2. Структура і зміст дидактичної майстерності викладача.
3. Дидактична майстерність викладача в проведенні лекційних занять.
4. Дидактична майстерність викладача в проведенні практичних занять.

1. ПОНЯТТЯ ПРО ДИДАКТИЧНУ МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА, ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Найважливішою складовою професійно-педагогічного майстерності вузівського викладача є його дидактична майстерність.

З позицій особистісного підходу до трактування майстерності дидактична майстерність викладача є певною сукупністю властивостей особистості, сприяють досягненню високого рівня самоорганізації викладацької діяльності. При діяльнісному підході до трактування майстерності дидактична майстерність викладача визначається як досконале володіння викладачем методами і прийомами навчання.

Роль і значення дидактичної майстерності в професійній діяльності вузівського викладача важко переоцінити через те, що його навчально-методична робота є провідною, найважливішою і визначає загальний рівень професійно-педагогічної майстерності.

2. СТРУКТУРА І ЗМІСТ ДИДАКТИЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧА

Спираючись на загальну структуру професійно-педагогічного майстерності викладача закладу вищої освіти можливе виділення структурних компонентів його дидактичної майстерності. Так, гуманістична спрямованість особистості викладача навчальної дисципліни може бути яскраво виражена в процесі вирішення дидактичних задач з централізацією на загально-інтелектуальний та професійний розвиток особистості студента. Професійне знання служить основою всієї педагогічної діяльності викладача. Особливе місце в структурі професійного знання займають знання загальної дидактики і дидактики вищої школи, що озброюють викладача глибокими знаннями загальних закономірностей і принципів процесу навчання, розумінням його структури і етапів організації. Крім цього в систему педагогічного знання викладача (невід'ємною її частиною) входить знання методики навчання конкретної навчальної дисципліни. Таким чином, ґрунтуючись на положенні про те, що дидактична майстерність виражається в грамотному володінні основами викладацької діяльності та успішному застосуванні відомих в педагогічній науці і практиці дидактичних прийомів. Відзначимо в якості важливого компонента дидактичної майстерності систему загально-дидактичних і методичних знань викладача.

Серед педагогічних здібностей, що входять в загальну структуру професійно-педагогічної майстерності викладача закладу вищої освіти, для дидактичної майстерності особливо значимі є: комунікативність, динамізм і креативність особистості. Вони багато в чому зумовлюють результати як навчання в цілому, так і самореалізації дидактичного потенціалу особистості викладача.

Педагогічна техніка у структурі дидактичної майстерності є комплексом умінь і прийомів особистісного впливу (вербального і невербального) викладача на студента в процесі навчання. В процесі навчання від викладача в повній мірі очікується реалізація таких умінь управляти собою, як вміння управляти своїм емоційним і робочим станом, вміння володіти технікою мови. Так як навчання являє собою процес взаємодії ви-

кладача зі студентами з метою професійно-особистісного розвитку останніх, то викладач покликаний володіти такими вміннями взаємодії і впливу на інших, як дидактичні вміння; організаторські вміння; комунікативні вміння; володіння технікою контактної взаємодії; володіння технікою невербального спілкування.

3. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА В ПРОВЕДЕННІ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

Важливою формою навчання у закладі вищої освіти є лекція, яка представляє собою систематичне, послідовне викладу викладачем певного розділу навчальної дисципліни. Читання лекційних курсів – один з найважливіших, найбільш складних і відповідальних видів робіт вузівських викладачів.

Викладачеві, який читає курс лекцій, необхідно поєднувати якості вченого, педагога і досить вправного лектора. Високий науковий рівень лекції має важливе значення для успішного засвоєння студентами знань, для якісної професійної підготовки майбутніх спеціалістів. Лекція – це методологічна та організаційна основа для інших форм навчальних занять, в тому числі і самостійної роботи студентів.

Ефективна лекція поєднує в собі глибокий зміст з раціональною формою його викладу, оптимальну методику подачі матеріалу. Цілі лекції: закласти фундамент знань з теми, проблеми; сформулювати орієнтовну основу для подальшого засвоєння і закріплення навчального матеріалу; показати основні теоретичні підходи до вивчення теми. На методичному рівні лекція повинна відповідати певним вимогам:

- містити в побудові три ланки: вступна частина, виклад основного матеріалу, висновок;
- відповідати сучасному рівню галузі науки і практики;
- володіти внутрішньою композиційною стрункістю, логічністю;
- проводитися переважно в активній формі;

- поєднувати в собі навчальний і науковий початок;
- давати направлення для самостійного розвитку студента;
- носити проблемний характер, викликати пізнавальний інтерес;
- перевершувати і доповнювати навчальні посібники;
- відрізнятися виразністю, емоційністю, жвавістю викладу та ін.

Етапи підготовки викладача до читання лекції:

- складання загального плану курсу лекцій;
- розподіл годин і календарних термінів;
- перегляд наукової та навчальної літератури по темі;
- визначення мети і завдань лекції;
- визначення основної «канви» – змісту лекції;
- підбір літератури, необхідної для підготовки змісту лекційного матеріалу, його адаптація до рівня знань студентів;
- уточнення формулювання теми, складання плану викладу;
- розподіл підбраного матеріалу по пунктах плану;
- написання конспекту лекції з виокремленням головного в допомогу студентам при написанні лекції;
- підбір прикладів, ілюстративного матеріалу, статистик;
- дидактична обробка всієї лекції.

Конспект лекції може бути представлений в різній формі (від повного тексту до стислих тез), проте він повинен обов'язково містити:

- а) точно сформульовану тему, що збігається з навчальною програмою;
- б) план лекції;
- в) список літератури;
- г) текст (будь-якої форми) змісту лекції з виділенням основного, головного.

При читанні лекції необхідно враховувати ряд методичних правил:

- своєчасний початок і кінець;
- чітке повідомлення теми і плану лекції;
- представлення мети лекції;
- встановлення зв'язку з попередньою лекцією;

- суворе дотримання плану лекції без відхилень від позначених питань;
- більш детальний виклад складного матеріалу або матеріалу, слабо освітленого в підручниках;
- висновки після кожного питання і загальний висновок в кінці виклади;
- інтонаційне виділення головних моментів;
- точність формулювань, чіткість промовляння термінів, прізвищ, іноземних термінів;
- єдиний темп говоріння і запису;
- облік фаз в динаміці сприйняття інформації;
- активізація пізнавальної діяльності студентів та ін.

Крім традиційних видів лекційних занять в практиці вузівського лекційного викладання використовуються лекція-удвох, лекція із запланованими помилками, лекція-візуалізація, проблемна лекція, відеолекція та ін.

4. ДИДАКТИЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВИКЛАДАЧА В ПРОВЕДЕННІ ПРАКТИЧНИХ І СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Дидактична та методична майстерність викладача виявляється не тільки при плануванні, організації та проведенні лекційного, але і семінарського (практичного, лабораторного) заняття.

Практичне заняття призначене для поглибленого вивчення дисципліни і вироблення у студентів компетенцій, тобто здібностей застосування засвоєних знань для вирішення практичних завдань спільно з викладачем.

Методика проведення практичного заняття може бути різною. Важливо, щоб різними методами досягалася загальна дидактична мета – формування професійних або спеціальних компетенцій. При цьому мета заняття повинна бути зрозуміла не тільки викладачеві, а й студентам.

Структура практичного заняття включає в себе: вступне слово викладача; практична частина як планова робота; заключне слово викладача; обмін думками.

Різноманітністю може відрізнятися лише практична частина заняття. Це може бути виконання завдань, вирішення завдань, обговорення прочитаних матеріалів, тренувальні вправи, проведення мікродосліджень, спостереження та ін.; ролі викладача в ході заняття: консультант, помічник, модератор, організатор.

Семинарське заняття переслідує цілі детального вивчення та закріплення теми. Відмінною особливістю семінару як форми навчальних занять є активна участь самих студентів в обговоренні винесених на розгляд питань або проблем. На семінарі має відбуватися активне обговорення питань, висловлювання своєї позиції по обговорюваному, звучати Доповнення, оціночні судження та ін.

Функція викладача – допомога в правильній побудові обговорення, підтримка дискусії, конструктивний аналіз всіх виступів.

Дидактична майстерність викладача при організації і проведенні семінарського заняття полягає в оптимальному виборі змісту і методів навчання, в педагогічно доцільному виборі форм участі студентів у колективній роботі. Семінари можуть бути різними як за змістом, так і за будовою, організації роботи студентів. У практиці застосовуються як традиційний семінар, так і рефлексивний семінар, пошуковий семінар, семінар-конференція, семінар – «круглий стіл», семінар-«мозковий штурм», семінар-дослідження.

До семінарського заняття пред'являються наступні групи вимог:

1. Вимоги організаційного характеру:

- наявність чіткого розкладу семінарського заняття;
- забезпеченість студентів необхідною обов'язковою навчальною літературою та методичними рекомендаціями.

2. Вимоги методичного характеру:

- наявність планів семінарських занять;
- наявність методичних вказівок до семінарських занять;
- оптимальне число (3-4) питань для обговорення;

- дотримання принципів навчання;
- використання різних методів і прийомів навчання в ході семінарського заняття.

3. Якісні характеристики семінарського заняття:

- науково-теоретичний рівень;
- підготовленість студентів і викладача до заняття;
- глибина розгляду питань;
- внесення в обговорення елементів дискусії;
- рівень засвоєння студентами навчального матеріалу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте майстерність викладача, її роль та значення в процесі професійної діяльності.
2. Назвіть структурні компоненти дидактичної майстерності викладача.
3. Що являє собою педагогічна техніка у структурі дидактичної майстерності?
4. Назвіть вимоги до лекцій викладача.
5. Вкажіть етапи підготовки викладача до читання лекцій.
6. Назвіть форми та зміст конспекту лекцій.
7. Що ви розумієте під дидактичною майстерністю викладача.
8. Яка основна відмінність між семінарським і практичним заняттям?
9. Назвіть вимоги до семінарського заняття.
10. Назвіть якісні характеристики семінарського заняття.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Варіант I.

1. Для дидактичної майстерності особливо значим:

- А) професіоналізм;
- Б) професійна компетентність;
- В) комунікативність;
- Г) динамізм і креативність особистості.

2. Покликаний володіти такими вміннями взаємодії і впливу на інших як:

- А) дидактичні вміння;
- Б) організаторські вміння;
- В) комунікативні вміння;
- Г) володіння технікою контактної взаємодії.

3. Викладачеві, який читає курс лекцій, необхідно поєднувати якості:

- А) вченого;
- Б) педагога;
- В) вправного лектора;
- Г) всерозвинутого ерудита.

4. Цілі лекції:

- А) закласти фундамент знань з теми;
- Б) сформувати орієнтовну основу для подальшого засвоєння і закріплення навчального матеріалу;
- В) показати основні теоретичні підходи до вивчення теми;
- Г) зацікавити (заінтригувати) студентську аудиторію до вивчення дисциплін.

5. Методична лекція повинна відповідати таким вимогам:

- А) відповідати сучасному рівню галузі науки і практики;
- Б) містити в побудові три ланки: вступна частина, виклад основного матеріалу, висновок;
- В) поєднувати в собі навчальний і науковий початок;
- Г) проводитись в активній формі.

6. Етапи підготовки викладача до читання лекції:

- А) складання загального плану курсу лекцій;
- Б) розподіл годин і календарних термінів;
- В) визначення мети і завдань лекцій;
- Г) підбір літератури.

7. Конспект лекцій повинен містити:

- А) точно сформульовано тему, що збігається з навчальною програмою;
- Б) план лекції;
- В) список літератури;
- Г) текст змісту лекції з виділенням головного.

8. При читанні лекції необхідно враховувати ряд методичних правил:

- А) підбір прикладів, ілюстративного матеріалу;
- Б) своєчасний початок і кінець;
- В) чітке повідомлення теми і плану лекції;
- Г) представлення мети лекції.

9. Ефективна лекція поєднує в собі:

- А) глибокий зміст з раціональної формою його викладу;
- Б) оптимальну методику подачі матеріалу;
- В) розподіл підбраного матеріалу по-пунктах, план;
- Г) всі варіанти вірні.

10. Крім традиційних лекцій можуть використовуватися також:

- А) лекція – удвох;
- Б) лекція із запланованими помилками;
- В) лекція-візуалізація;
- Г) проблемна лекція.

Варіант II.

1. Дидактична та методична майстерність викладача проявляється:

- А) при плануванні;
- Б) при організації та проведенні лекційного заняття;
- В) при організації та проведенні семінарського заняття;
- Г) при проведенні та організації практичного, лабораторного заняття.

2. Структура практичного заняття включає:

- А) вступне слово викладача;
- Б) практичну частину;
- В) заключне слово викладача і обмін думками;
- Г) підведення підсумків.

3. Семінарське заняття переслідує такі цілі:

- А) облік фраз в динаміці сприйняття інформації;
- Б) встановлення зв'язку з попередньою лекцією;
- В) детального вивчення та закріплення теми;
- Г) всі варіанти вірні.

4. Дидактична майстерність викладача при організації і проведенні семінарського заняття полягає:

- А) в оптимальному виборі змісту і методів навчання;
- Б) в активному обговоренні винесених на розгляд питань;
- В) в доповненні відповідей;
- Г) в педагогічно-доцільному відборі форм участі студентів у колективній роботі.

5. До семінарського заняття придивляється наступні групи вимог:

- А) вимоги організаційного характеру;
- Б) вимоги методичного характеру;
- В) якісні характеристики семінарського заняття;
- Г) кількісні характеристики семінарського заняття.

6. Вимоги методичного характеру включають:

- А) наявність планів семінарських занять;
- Б) наявність методичних вказівок до семінарських занять;

- В) дотримання принципів навчання;
- Г) використання різних методів і прийомів навчання.

7. Вимоги організаційного характеру включають:

- А) наявність чіткого розкладу семінарського заняття;
- Б) оптимальне число (3-4) питань для обговорення;
- В) забезпеченість студентів необхідною обов'язковою навчальною літературою та методичними рекомендаціями;
- Г) глибина розгляду питань.

8. Якісні характеристики семінарського заняття:

- А) підготовка студентів і викладача до заняття;
- Б) науково-теоретичний рівень;
- В) внесення в обговорення елементів дискусії;
- Г) рівень засвоєння студентами матеріалу.

9. В ході лекційного заняття необхідним є:

- А) встановлення зв'язку з попередньої лекцією;
- Б) суворе дотримання плану лекції без відхилень від позначених питань;
- В) інтонаційне виділення головних моментів;
- Г) висновки після кожного питання і загальний висновок в кінці лекції.

10. Лекція являє собою:

- А) систематичне послідовне викладання педагогічним працівником певного розділу навчальної дисципліни;
- Б) комплекс умінь і прийомів особистісного впливу викладача на студента;
- В) досконале володіння викладачем методами і прийоми навчання;
- Г) всі варіанти вірні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барбіна Є.С. Формування педагогічної майстерності вчителя в системі безперервної педагогічної освіти. Київ, 1997. С. 37.
2. Гончаренко С.І. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. С. 251.
3. Макаренко А.С. Деякі висновки з мого педагогічного досвіду. Твори: у 7 т. Т. 5. С. 209-230.
4. Макаренко А.С. Педагогіка індивідуальної дії. Твори: у 7 т. Т. 5. С. 148-172.
5. Макаренко А.С. Про мій досвід. Твори: у 7 т. Київ: Рад. школа, 1954. Т. 5. С. 231-253.
6. Макаренко А.С. Виховання в сім'ї і в школі. Твори: у 7 т. Т. 4. С. 476.
7. Основи педагогічної майстерності: навч. посібник для пед. спец. вищих навч. закладів / І.А. Зязюн, І.Ф. Кривоніс, Н.Н. Тарасевич та ін.; за ред. І.А. Зязюна. Київ: Просвітництво, 1989. С. 67-68.
8. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривоніс та ін.; за ред. І.А. Зязюна. 2-е вид., допов. і переробл. Київ: Вища шк., 2004. С. 247.
9. Пометун О.І., Пироженко Л.В. Сучасний урок, інтерактивні технології навчання / за ред. О.І. Пометун. Київ: А.С.К., 2004.
10. Станіславський К.С. Робота актора з себе. Збір. тв.: у 8 т. Т. 2. С. 388-389.
11. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. Вибр. твори: в 5 томах. Київ: Рад. школа, 1977. Т. 3.
12. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям. Вибр. твори: у 5 т. Київ, 1976. Т. 2. С. 425-429.
13. Основи педагогічної майстерності: навчально-методичний посібник / Е.І. Федорчук, Т.І. Конькова, В.В. Федорчук, В.О. Заремба; за заг. ред. Е.І. Федорчук. Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2008. 272 с.

Розділ V

ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

Тема 5.1. ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІКИ ТВОРЧОСТІ

1. Сутність поняття «педагогіка творчості».
2. Поняття про педагогічну творчість та її основні поняття
3. Специфічні риси та принципи педагогічної творчості.
4. Творча педагогічна діяльність, її критерії та рівні
5. Педагогічна творчість і педагогічна майстерність

Творчість – одне із найзагадковіших явищ у житті кожної людини і суспільства в цілому. Творчість не тільки забезпечує поступальний рух суспільства вперед, розвиток земної цивілізації. Творчість, що може навіть важливіше, з погляду гуманності буття, маючи могутній психореабілітаційний ефект, охороняє людину-творця від стресів, відгороджує від повсякденності і суєти, дозволяє зануритися в себе, у свою творчість, черпати в ній сили й натхнення для життя і творчих звершень.

Люди, здатні до творчості, легко адаптуються в будь-якому соціальному середовищі, життєвій і професійній ситуаціях. Здатності і можливості до адаптації знаходяться в них самих, у їхньому умінні абстрагуватися від другорядних моментів, виділяти головне й істотне, бачити цікаве й перспективне, вибудовувати можливі варіанти вирішення проблем, практичних шляхів їх розв'язання, зосереджуватися на їхній реалізації. Могутнім творчим потенціалом для людини в сучасному світі, її підтримкою і захистом, засобом адаптації до змін мінливого світу може і повинна стати творча професійна діяльність.

Педагогічна творчість займає особливе місце серед різних видів творчості, оскільки саме вона визначає вектори динамічного розвитку всіх творчих процесів людства. Носієм педагогічної творчості є вчитель, який стоїть біля витоків розвитку особистості кожної людини. Саме вчитель значною мірою супроводжує і надихає творчий розвиток людини у найбільш сензитивні до педагогічного впливу періоди її життя. Метою і результатом педагогічної творчості є творчий розвиток учнів, який передбачає поступове формування в учнів здатності до творчості – інтегральної якості особистості, що об'єднує спрямованість й мотиви, творчі вміння й психічні процеси, характерологічні якості особистості, які забезпечують людині успіх у творчості і піднімають діяльність людини до творчого рівня.

Природжені й набуті якості в людині нерозривно пов'язані і не підлягають чіткому розмежуванню. Для того, щоб природжена креативність особистості зреалізувалася у творчій продуктивній діяльності, необхідно не тільки забезпечити психолого-педагогічний супровід розвитку цієї креативності, а й цілеспрямований педагогічний вплив на особистість щодо формування тих «додаткових» якостей, які забезпечують їй успіх у творчій діяльності. Саме тому такого важливого значення набуває оволодіння вчителем методиками діагностування творчих якостей учнів, без чого «побачити» рівень розвитку особливо творчих умінь і психічних процесів неможливо. Творчість також нерозривно пов'язана з почуттєвою сферою особистості. Без почуттів, емоційного піднесення, натхнення немає творчості. Тому педагогічна творчість сприяє розвитку почуттів учнів і має величезне значення для їх духовного і морального зростання.

Особливість будь-якого творчого процесу – процесу, в результаті якого створюється якісне нове – полягає в тому, що не тільки людина, творець впливає на результат власної творчості, а й сам предмет творчості сприяє подальшому творчому розвитку людини. Саме тому **у процесі педагогічної творчості творчий розвиток учнів виступає як метою діяльності вчителя, так і засобом творчого розвитку особистості самого вчителя, підвищення його професійної компетентності і рівня педагогічної майстерності**. Отже, педагогічна творчість веде до професійної і особистісної самореалізації вчителя в процесі педагогічної діяльності.

Педагогічна творчість вчителя виявляється у цілісному проектуванні педагогічного процесу, прогнозуванні його результатів, але, все ж таки, центральною ланкою педагогічної творчості є педагогічна взаємодія, у якій вчитель і учень виступають суб'єктами творення розвивального навчального середовища, формування пізнавальних інтересів і потреб учнів, вибору засобів їх досягнення, контролю та самоконтролю. Така педагогічна взаємодія є особистісно зорієнтованою, а процеси творчого розвитку кожного її суб'єкта взаємозумовленими та взаємопов'язаними.

Хоча у процесі педагогічної творчості вчитель створює зразок професійно-педагогічної діяльності, яка найбільш адекватно відповідає меті – творчому розвитку учнів, індивідуальна неповторність та самобутність кожної дитини, кожного учнівського колективу, кожного вчителя призводить до того, що **зразок педагогічної творчості є зразком нормованої діяльності вчителя тільки в сенсі головних концептуальних ідей, принципів, форм і методів їх практичної реалізації**. Саме тому такого важливого значення набуває фундаментальна професійно-педагогічна підготовка вчителя, його психологічна і фахова компетентність, методологічно, теоретично і методично обґрунтована підготовка вчителя до педагогічної творчості.

Забезпечення творчого розвитку особистості – найважливіше завдання всіх світових освітніх систем. Один із головних напрямів гуманізації освіти є спрямування навчального процесу на формування, розвиток і саморозвиток суб'єктів педагогічної взаємодії. Важливість цієї тези підкреслюється в усіх документах про освіту нашої держави, а в Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») одним із стратегічних завдань окреслено створення умов для формування освіченої, творчої особистості громадянина, реалізації та самореалізації його природних задатків і можливостей в освітньому процесі. Василь Олександрович Сухомлинський підкреслював, що особистість дитини – більше результат саморозвитку, ніж регульованого розвитку, що психологічним механізмом сприяння цьому саморозвитку є психічний стан злиття впливу дорослого і самоактивності дитини з переважанням останньої. Це твердження вірне для всіх суб'єктів педагогічної взаємодії. Саме тому тільки такі психолого-педагогічні концепції, які пропонують суб'єктам педагогічного процесу психолого-

педагогічні механізми самовдосконалення та прилучення до творчого процесу, особистісної самореалізації, можуть вважатись гуманістичними, незалежно від наявності чи відсутності в них цієї назви. За таких умов загальнопедагогічна підготовка викладача будь-якого навчального закладу і, зокрема вчителя, набуває ефективності, якщо її зміст, форми й методи відображають специфіку процесу формування творчої особистості, враховують закономірності протікання творчого процесу в конкретних умовах професійної діяльності.

Підготовка вчителя до педагогічної творчості забезпечує його здатність як до формування та розвитку творчої особистості учня, так і до власного професійного та особистісного саморозвитку, що є домінуючими цілями його професійної підготовки. Підготовка вчителя до педагогічної творчості набуває завершеності, якщо будується на основі органічної єдності загального, особливого та індивідуального. Як загальне – вона є складовою професійної загальнопедагогічної підготовки вчителя; як особливе – має свою специфіку, зумовлену особливостями й закономірностями творчого процесу і формування творчої особистості; як індивідуальне – відображає залежність підготовки від особистісних якостей учителя.

Творчі можливості людини реалізуються не тільки в предметній діяльності, а й у самому процесі його життя, самореалізації як засобі самоствердження, самовираження і саморозвитку. Сьогодні світ стає ближче до людини, їй вже більше не потрібно пристосувати свою індивідуальність під загальну ідею, вона може повноцінно жити своїм життям, не оглядаючись на загальноприйняті стереотипи. Праця все більше стає засобом самовираження і реалізації індивідуальних здібностей. Тому сподіваємося, що проблеми педагогічної творчості викличуть широкий інтерес педагогічної громадськості.

Перша кафедра педагогічної творчості на теренах СРСР була створена в Україні в 1989 році у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за ініціативою ректора – доктора фізико-математичних наук, професора, дійсного члена АПН України Шкіля Миколи Івановича.

В сучасних умовах професійна праця вчителя набуває якісних відмінностей, зумовлених такими факторами:

Соціальною орієнтацією сучасної школи на розвиток творчих здібностей дітей, їх талантів і обдарованості. Між тим, на сьогоднішній день керівники шкіл, учителі не мають надійних і зручних методик оцінювання творчих можливостей учнів у процесі навчання. За таких умов, як свідчать результати дослідження, діяльність учителя в зазначеному напрямі відбувається, як правило, інтуїтивно, а питома вага часу, який відводиться в навчально-виховному процесі на організацію творчої навчальної діяльності учнів, становить: у школах – 0,5%, середніх ПТУ – 0,2%, у вищих навчальних закладах – 5%.

Демократизацією та гуманізацією педагогічної професії. З одного боку зазначені процеси змінюють громадську позицію вчителя, його взаємовідносини з іншими соціальними інститутами виховання, що позитивно впливає на можливість реалізації вчителем свого творчого потенціалу, а з другого – вимагають від педагогічних колективів утвердження педагогіки співробітництва як життєвого принципу сучасної школи. Співробітництво вчителя й учнів, їх співдружність і співтворчість значною мірою забезпечують створення «ситуації успіху», сприятливої для розкриття творчих можливостей дітей. Процеси гуманізації, демократизації освіти обумовлюють необхідність пошуку нестандартних форм і методів взаємодії школи, сім'ї та громадськості у створенні необхідних умов для розвитку особистості дитини, розкриття її творчих можливостей в освітньому середовищі. Координатором цієї діяльності повинен стати вчитель.

Появою мережі нетрадиційних типів шкіл, альтернативних систем освіти, авторських методик навчання. Все це вимагає від учителя вміння працювати у творчому режимі, постійно вдосконалювати свою професійну діяльність, створювати власну творчу лабораторію, спрямовувати викладання будь-якого навчального курсу на розвиток творчих можливостей учнів, їх талантів і здібностей. Разом з тим у навчальній діяльності старшокурсників вищих педагогічних навчальних закладів спостерігається протиріччя: з одного боку, у них велике бажання працювати самостійно і творчо, а з іншого – вони зазнають певних

труднощів в застосуванні набутих знань і вмінь у нових, нестандартних ситуаціях. Вони виявляють стереотипний підхід до роботи, беручи за взірць роботу своїх учителів або власну навчальну діяльність на молодших курсах.

Причина цього явища – недостатньо розвинуте в них творче мислення, потреба в самовдосконаленні, існуюча система підготовки до педагогічної творчості, що є неадекватною сучасним вимогам. В теорії і практиці вищої педагогічної освіти тривалий час панує традиція готувати не стільки вчителя, вихователя, скільки викладача того чи іншого предмета. Значно менше уваги приділяється становленню творчої особистості майбутнього вчителя, вихованню в нього професійно-педагогічної спрямованості мислення, озброєнню його загальнопедагогічними знаннями і уміннями на ґрунтовній психологічній і фізіологічній основі. Таким чином, існує протиріччя між вимогами до педагогічної праці, що повинна бути індивідуально-творчою, і типовою, заформалізованою професійною підготовкою майбутнього педагога до його професійної діяльності.

Діалектичними протиріччями між соціальною потребою у творчій професійній праці педагога і відсутністю скоординованої підготовки до неї вчителя в системі вузівської, післядипломної професійної освіти та самоосвіти. Це призводить до того, що вчителі не можуть повною мірою використати сприятливі умови для педагогічної творчості, які створюються в сучасній загальноосвітній школі.

1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ПЕДАГОГІКА ТВОРЧОСТІ»

Педагогіка творчості – це галузь загальної педагогіки, яка вивчає закони та закономірності: формування творчої особистості, розвитку та саморозвитку її творчих можливостей в процесі освіти та навчання; створення психолого-педагогічних умов для прояву творчого потенціалу особистості в суспільно-корисних і індивідуально-значущих для неї видах життєдіяльності.

Головним і найбільш складним явищем, яке вивчає педагогіка творчості, є формування творчої особистості дитини в її навчально-виховній взаємодії з педагогом. У цьому процесі власні можливості як учня, так і педагога розвиваються й набувають об'єктивного характеру, відбиваючись у конкретних якостях і особливостях їх особистостей.

Саме тому процес формування творчої особистості учня неможливо відокремити від творчого розвитку того, хто його навчає й виховує. Цей процес є не тільки сукупністю послідовних і взаємопов'язаних дій педагога й учнів, спрямованих на свідоме й міцне засвоєння системи знань, умінь, навичок, формування світогляду учнів, культури поведінки тощо, а й сукупністю послідовних і взаємопов'язаних «перетворень» у їх творчому розвитку: мотивації, характерологічних особливостях, творчих умінь, психічних процесах, що сприяють успіху людини у творчій діяльності. Саме цей процес відображає сутність педагогічної творчості. Таким чином, поняття «педагогіка творчості» містить в собі поняття «педагогічна творчість».

Виходячи з концепції творчості Я.О. Пономарьова, **педагогіку творчості** слід розглядати як фундаментальну науку – галузь загальної педагогіки, яка вбирає в себе результати досліджень психології творчості. Це вимагає зняття вікових обмежень предмета педагогіки, розуміння її як науки про виховання і навчання в широкому розумінні вікових меж. Включення психології творчості лише в наукознавство, яке розглядає проблеми наукової творчості, звужує можливості використання наслідків фундаментальних досліджень у галузі психології творчості.

2. ПОНЯТТЯ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ ТВОРЧІСТЬ

Базові поняття педагогічної творчості, їх сутність.

Педагогіка творчості досліджує процес формування творчої особистості дитини в її навчально-виховній взаємодії з педагогом. При цьому предметом педагогіки творчості виступає педагогічна творчість.

До базових понять педагогічної творчості зокрема належать категорії «творчість», «творча діяльність», визначенню яких приділяється велика увага в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях.

Приміром, **творчість** розглядається як

- створення нового (енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона);
- свідома, цілеспрямована, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, створення нових, оригінальних предметів, витворів тощо, які ніколи ще не існували, з метою вдосконалення матеріального та духовного життя суспільства (*педагогічний словник*);
- процес створення, відкриття нового, що раніше для певного конкретного суб'єкта було невідомим (*В.О. Моляко*).

Творча діяльність визначається як:

- засіб реалізації творчих можливостей особистості (*С.О. Сисоєва*);
- діяльність уявлення або діяльність комбінаторна; діяльність, результатом якої є не відображення існуючих у досвіді людини дій і вражень, а створення нових образів чи дій (*Л.С. Виготський*);
- вихід за межі заданого, рух у креативному полі (*Д.Б. Богоявленська*).

Також існує багато інших визначень творчості і творчої діяльності:

- діяльність зі створення якісно нового, що вирізняється неповторністю, оригінальністю та суспільно, історичною унікальністю; творчість специфічна для людини, тобто завжди передбачає творця – суб'єкта творчої діяльності (*енциклопедичний словник*);
- процес людської діяльності зі створення якісно нових матеріальних і духовних цінностей (*філософський словник*);

- діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних або духовних цінностей (*психологічний словник*);
- свідома, цілеспрямована, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, створення нових, оригінальних предметів, витворів тощо, які ніколи ще не існували, з метою вдосконалення матеріального та духовного життя суспільства (*педагогічний словник*);
- діяльність, що веде до розвитку особистості, до її самореалізації в процесі створення матеріальних і духовних цінностей (*В.А. Цапук*);
- прогресивним зрушенням самих порогів розпредмечування, які обмежують діяльність і замикають її в її власній сфері (*Г.С. Батищев*);
- це креативне діяння, але після того, як вона стане наддіяльнісним відношенням суб'єкта і до самого себе (*П.Ф. Кравчук, Г.С. Батищев*);
- мислення і практична діяльність, результатом яких є створення оригінальних, неповторних цінностей, встановлення нових фактів, властивостей, закономірностей, а також методів дослідження та перетворення матеріального світу або духовної культури (*А.Г. Спіркін*);
- діяльність зі створення нового, оригінального, що входить не тільки в історію розвитку самого творця, але й в історію розвитку науки, мистецтва тощо (*С.Л. Рубінштейн*);
- процес створення, відкриття нового, що раніше для певного конкретного суб'єкта було невідомим (*В.О. Моляко*);
- діяльність людини зі створення нового: предметів зовнішнього світу, висновків або почуттів, що живуть і знаходяться тільки в самій людині (*Л.С. Виготський*);
- мислення в його найвищій формі, яке виходить за межі необхідного для розв'язання задачі вже відомими способами (*К.К. Платонов*);
- вищий ступінь активності особистості, спрямований на подолання конкретних протиріч з метою пошуку істини (*П.Ф. Кравчук*);
- суспільно-корисна, прогресивно-спрямована перетворююча діяльність, у процесі якої створюються не тільки матеріальні і духовні цінності, але й здійснюється саморозвиток, самореалізація і самого суб'єкта творчості (*І.Г. Канєвська*);

- складне і водночас комплексне явище, зумовлене всім розмаїттям соціально-психологічних і психолого-фізіологічних передумов; умова становлення, самопізнання і розвитку особистості; важлива форма людської практики, активізації потенціалу суб'єкта в процесі особистісних змін. Творчий потенціал виражається в різних видах активності людини: пізнавальній, світоглядній, трудовій, комунікативній і емоціональній (*Н.В. Кичук*);
- один з видів людської діяльності, спрямованої на вирішення протиріччя (розв'язання творчого завдання), для якої необхідні об'єктивні (соціальні, матеріальні) і суб'єктивні особистісні умови (знання, вміння, творчі здібності), результат якої має новизну й оригінальність, особисту та соціальну значимість, а також прогресивність (*В.І. Андрєєв*);
- розвиток специфічно людських засобів і форм відношення до світу (*В.С. Швирєв*);
- один із засобів підвищення емоційного тону учнів, закріплення комплексу емоційно-вольової регуляції і, головне, актуалізації позитивної гами переживань, яка супроводжує ефективну працю – переживання радощів від зробленого, досягнутого, почуття впевненості у своїх силах, у своєму творчому потенціалі (*В.В. Рибалко*);
- «механізм розвитку», «взаємодія, що веде до розвитку» (*Я.О. Пономарьов*);
- необхідна для повноцінного життя людини форма її існування. Пошук сенсу життя невід'ємно пов'язаний із творчим відношенням людини до дійсності (представники гуманістичної психології: *О.О. Бодальов, А. Маслоу, К. Роджерс, Н. Роджерс*);
- у широкому значенні слова як творчість першого рівня, що іманентно притаманна людському мисленню, людській практиці; у вузькому значенні слова – творчість другого рівня, з якою пов'язані винахідництво, наукова творчість тощо (*Г. Гиргинов*);
- засіб реалізації творчих можливостей особистості (*С.О. Сисоєва*);
- абсолютний стан або засіб існування її соціальної сутності (*С.С. Батенін, Б.Г. Ананьєв, М.С. Каган, В.Ф. Овчинніков*);
- зміна зовнішньої дійсності, перетворення внутрішнього світу людини, розкриття і реалізацію її прихованих потенцій у процесі розвитку її ві-

дносин із зовнішнім світом, який розуміється не обов'язково тільки як сукупність речей. Таке перетворення власного світу включає спілкування, «розуміння», «діалог» із зовнішнім світом тощо (В.С. Швіреєв);

- діяльність уявлення або діяльність комбінаторна; діяльність, результатом якої є не відображення існуючих у досвіді людини дій і вражень, а створення нових образів чи дій. Саме творча діяльність людини робить її особистістю, яка створює і видозмінює своє сьогодні (Л.С. Виготський);
- вихід за межі заданого, рух у «креативному полі» (Д.Б. Богоявленська);
- є комплексною і цілісною (О.О. Абдулліна).

Педагогічна творчість – це:

- це оригінальний високоефективний підхід учителя до розв'язання навчально-виховних завдань, збагачення теорії й практики виховання і навчання; діяльність, що спрямована на постійне вирішення цілого ряду навчально-виховних завдань в обставинах, які змінюються, під час якої педагог виробляє і втілює у спілкуванні з дітьми оптимальні, органічні для даної педагогічної індивідуальності нестандартизовані педагогічні рішення, опосередковані особливостями об'єкта-суб'єкта педагогічного впливу (*Термінологічний словник*).
- оригінальне та високоефективне вирішення вчителем навчально-виховних завдань, збагачення теорії та практики виховання і навчання (*педагогічний словник*);
- особлива галузь педагогічної науки, яка займається виявленням закономірностей формування творчої особистості (В.С. Шубинський);
- вивчення педагогічного досвіду, педагогічної майстерності педагогів і їх роботи зі самовдосконалення (Ю.П. Азаров, А.Д. Демінцев, І.А. Зязюн, Л.М. Лузіна та ін.)

Існують також інші визначення педагогічної творчості:

- вдосконалення змісту навчання; розробка методу навчання; творчість в організації навчальної діяльності учнів (В.В. Андрієвська);
- тотожне до поняття «педагогіка творчості» (В.І. Андрєєв);

- оригінальне та високоефективне вирішення вчителем навчально-виховних завдань, збагачення теорії та практики виховання і навчання (*педагогічний словник*);
- наука про педагогічну систему двох діалектично взаємообумовлених видів людської діяльності: педагогічного виховання та самовиховання особистості в різних видах творчої діяльності і спілкування з метою всебічного і гармонійного розвитку творчих здібностей як окремої особистості, так і їх творчих колективів (*В.І. Андрєєв*);
- особлива галузь педагогічної науки, яка займається виявленням закономірностей формування творчої особистості (*В.С. Шубинський*);
- конкретизація педагогічного ідеалу вчителя в системі завдань, які розв'язує вихователь в конкретних умовах реальної педагогічної праці. Педагогічна творчість вчителя включає в себе творчу педагогічну діяльність вчителя і творчу навчальну діяльність учня в їх взаємодії та взаємоз'язку, а також результати їх творчої діяльності, які ведуть до їх (вчителя і учня) розвитку і саморозвитку (*В.О. Кан-Калик і М.Д. Нікандров*);
- пошук учителем нових розв'язань у постановці нових завдань, застосуванні нестандартних прийомів діяльності; здатність передбачати, емоційно переживати й оптимально вирішувати завдяки творчій уяві завжди своєрідні проблемні ситуації шкільного життя, проектувати розвиток особистості учня, передбачати становлення та подальший розвиток, навіть, найнепомітніших позитивних паростків у дитячій психіці (*Л.І. Рувинський*);
- оптимальна реалізація «випереджаючих конструкцій моделей діяльності вчителя» на основі соціального замовлення і логіки розвитку педагогічної науки (*П.І. Шевченко, Б.Д. Красовський, І.С. Дмитрик*);
- діяльність, рефлексія якої зумовлює формування особистості учня як суб'єкта життєтворчості; інтегративна якість особистості, структурними компонентами якої є: професійна спрямованість, професійне самоусвідомлення, професійне мислення, діагностична культура. Педагогічну творчість завжди супроводжують самопізнання, саморозвиток і самовдосконалення, прагнення до постійного зростання (*З.С. Левчук*);

- такий варіант організації професійної діяльності вчителя, який на реально доступному рівні забезпечує: розв'язання навчально-виховних завдань, що стоять перед сучасною школою, безперервне зростання загальної і професійної культури педагога, його активної пошукової діяльності щодо підвищенню ефективності навчально-виховного процесу (*Р.П. Скульський*);
- найважливіший критерій якісного становлення особистості вчителя сучасної школи, який виявляється, насамперед, у соціальній потребі у творчій праці; педагогічна творчість має стати рисою кожного педагога, тобто набути масового характеру (*Н.В. Кичук*);
- пошук оптимального педагогічного розв'язання в конкретній педагогічній ситуації. Як оптимізація навчально-виховного процесу веде до творчості, так і творчість учителя веде до оптимізації, бо педагогічна діяльність пов'язана з результатами і приносить задоволення лише тоді, коли оригінальне педагогічне рішення призводить до результату, який не є типовим для певних умов (*М.М. Поташник*);
- вивчення педагогічного досвіду, педагогічної майстерності вчителів і їх роботи зі самовдосконалення (*Ю.П. Азаров, А.Д. Демінцев, І.А. Зязюн, Л.М. Лузіна та ін.*);
- процес створення передового педагогічного досвіду (*І.П. Раченко*).

3. СПЕЦИФІЧНІ РИСИ ТА ПРИНЦИПИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ.

Специфічні риси педагогічної творчості:

- об'єктом діяльності є дитина, яка знаходиться у постійному розвитку;
- співтворчий характер суб'єктів педагогічної взаємодії;
- можливість суб'єктивної новизни й оригінальності процесу і результату;
- обмеженість творчої діяльності педагога і дитини в освітньому процесі часом;
- вплив на педагогічну творчість педагога багатьох факторів, які важко передбачити.

На основних *принципах педагогічної творчості* ґрунтується робота технологій творчого розвитку особистості учня:

Принцип діагностики. Він передбачає побудову і корекцію навчально-виховного процесу на основі психолого-педагогічних діагностичних досліджень, а саме: оцінювання рівнів розвитку творчих можливостей учнів і учнівських колективів, з якими учитель вступає у взаємодію.

Принцип оптимальності. Оптимальною творчою педагогічною взаємодією вчителя і учня вважаємо таку, яка забезпечує не тільки успішне засвоєння знань, умінь, навичок, а й позитивну динаміку розвитку творчих можливостей учнів у конкретних умовах педагогічної праці вчителя. Принцип оптимальності передбачає роботу вчителя по відборі таких дидактичних засобів, які відповідають рівню розвитку творчих можливостей більшості учнів, ураховують рівень розвитку творчих можливостей меншості, а тому сприяють розвитку творчих можливостей всіх.

Принцип взаємозалежності. Цей принцип відображає взаємозумовленість творчого особистісного розвитку суб'єктів взаємодії в системі «вчитель-учень»; відбиває взаємозалежність і взаємообумовленість творчої педагогічної праці вчителя і творчої навчальної діяльності учнів. Додержання принципу взаємозалежності вимагає дослідження і визначення рівня творчої педагогічної діяльності вчителя і співвіднесення його з рівнем розвитку творчих можливостей учнівського колективу, з яким вчитель вступає у взаємодію.

Принцип фасилітації передбачає розуміння процесу формування творчої особистості учня як процесу полегшення, сприяння творчій діяльності учня, стимулювання його творчої активності. Це пов'язане з необхідністю створення на уроці і у позаурочний час творчої атмосфери (співдружності, співтворчості, співробітництва), яка б сприяла розвитку мотивів творчої діяльності, надихала учнів на творчість.

Принцип креативності відображає необхідність виявлення можливостей змісту навчального матеріалу для посилення його орієнтації на формування творчої особистості учня. При плануванні та організації взаємодії вчителя і учня в процесі навчання зміст навчального матеріалу повинен максимально використовуватися для розвитку мотивів, характерологічних особливостей, творчих умінь і психічних процесів, які ма-

ють провідне значення для творчої діяльності і, перш за все, забезпечувати розвиток дивергентного мислення, умінь генерувати нові ідеї, знаходити нетрадиційні шляхи розв'язку проблемних завдань. Реалізації принципу в практичній діяльності сприяє аналіз змісту навчального матеріалу з метою його креативного посилення, застосування навчальних і навчально-творчих задач, методів і прийомів стимулювання творчої активності учнів, використання завдань психологічної діагностики для розвитку творчих якостей особистості.

Принцип доповнення передбачає посилення розвитку творчих можливостей учнів за рахунок реалізації додаткового змісту в організаційних формах навчально-пізнавальної діяльності в позаурочний час. У практичній діяльності реалізація принципу означає введення у шкільний компонент навчального плану таких додаткових курсів, які б компенсували прогалини у розвитку творчих умінь і психічних процесів, що сприяють успішній творчій діяльності людини і на розвиток яких об'єктивно не вистачає часу в процесі виконання державного компоненту навчального плану.

Принцип варіантності виражає необхідність подолання одноманітності змісту, форм, методів навчання. Різноманітність – одна із умов життя. Для ефективності взаємодії у системі «вчитель, учень» принцип варіантності має регулятивне значення, визначає мету та стратегію проектування педагогічної взаємодії.

Принцип самоорганізації відображає специфіку управління процесом формування творчої особистості учня, яка зумовлена особливостями управління нелінійними системами і орієнтує вчителя на внутрішній вплив, на узгодження розвитку учнів з власними тенденціями розвитку, а також на необхідність «збуджувати» і ініціювати творчу активність, при цьому управління повинно бути непомітним, мінімальним по своєму зовнішньому впливу і здійснюватися опосередкованими методами. Саме в цьому випадку можна говорити не про управління, а про процеси самоуправління. Ідея самоорганізації стає найважливішим методологічним і філософським принципом нової парадигми освіти.

4. ТВОРЧА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ, ЇЇ КРИТЕРІЇ ТА РІВНІ

Творчу педагогічну діяльність учителя визначаємо як педагогічну діяльність, якій притаманні властивості творчого процесу. На відміну від особистісного підходу до вивчення процесу формування творчої особистості учня, при дослідженні творчості вчителя пріоритет віддається діяльнісному підходу: творча професійна діяльність учителя розглядається як провідний фактор, що впливає на розвиток творчих можливостей учня і забезпечує його ефективність.

Одночасно саме в процесі творчої професійної діяльності розкриваються творчі можливості педагога, відбувається їх реалізація та розвиток. За таких умов виникає необхідність підготовки вчителя до усвідомлення рівня власної творчої професійної педагогічної діяльності, формування у нього потреби аналізувати власний педагогічний досвід і впроваджувати педагогічний досвід інших з урахуванням своєї творчої індивідуальності.

Творча педагогічна діяльність є діяльністю дослідницькою. Вчитель, який працює, творчо спирається на досягнення педагогічної науки, сам збагачує педагогічну теорію, розкриває закономірності педагогічного процесу, визначає шляхи його удосконалення, прогнозує результати своєї діяльності.

Творчий вчитель – це творча особистість з високим ступенем розвинутих мотивів, характерологічних особливостей і творчих умінь, що сприяють успішній творчій педагогічній діяльності, і яка, внаслідок спеціальної професійної підготовки та постійного самовдосконалення набуває знань, умінь і навичок педагогічної праці, оволодіває уміннями формування творчої особистості учня у навчально-виховному процесі. Здатність творчого вчителя до педагогічної творчості характеризується не тільки високим рівнем педагогічної креативності, і відповідно до сучасних вимог рівнем володіння предметом, який викладається, а й набутими психолого-педагогічними знаннями, уміннями та навичками, які забезпечують ефективність його взаємодії з учнями щодо розвитку творчих можливостей учнів у навчально-виховному процесі.

Виділяють такі **критерії** творчої педагогічної діяльності педагога, які за своєю сутністю є індивідуально-творчими і характеризують творчу педагогічну діяльність вчителя як творчий процес: розробка принципово нових підходів до навчання, виховання і розвитку учнів; раціоналізація та модернізація змісту, форм, методів та засобів навчально-виховного процесу у світлі реформування освіти, зокрема з метою розвитку творчих можливостей учнів, їх талантів та обдарованості; комплексне і варіантне використання в професійній діяльності педагогів і керівників всієї сукупності теоретичних знань і практичних навичок; бачення нової проблеми у зовнішнє знайомій ситуації, знаходження варіантних шляхів її вирішення; застосування науково-доказового вибору дій у конкретній педагогічній ситуації; проведення систематичного самоаналізу професійної діяльності, науково, дослідницької роботи з творчого узагальнення власного досвіду та досвіду своїх колег. володіння формами і методами управління творчою навчальною діяльністю учнів з метою розвитку їх творчих можливостей; реалізація на практиці принципів педагогіки співробітництва. прояв гнучкості при виборі оптимального управлінського рішення у нестандартних (особливо конфліктних) ситуаціях; оригінальне конструювання навчально-виховного процесу.

Концептуальним є положення, що для визначення рівнів творчої педагогічної діяльності вчителя доцільно розглядати різні напрями його діяльності, тому що творчість вчителя у різних видах професійної діяльності проявляється по-різному. Практика свідчить, що вчитель, який блискуче володіє формами і методами організації творчої діяльності учнів на уроці, може мати серйозні ускладнення при організації позакласної виховної роботи з колективом учнів цього ж класу. Є і протилежні приклади. Польський дослідник З.Петрасинський зазначає, що жодна людина не може застосовувати творчий підхід до розв'язання всіх проблем. Отже, творчість у різних видах професійної діяльності вчителя об'єктивно проявляється нерівномірно.

Рівні творчої педагогічної діяльності

Вводимо чотири рівні творчої педагогічної діяльності:

1-й рівень – репродуктивний;

2-й рівень – раціоналізаторський;

3-й рівень – конструкторський;

4-й рівень – новаторський.

Репродуктивний рівень передбачає, що педагог (керівник), працюючи на основі вироблених до нього методик, рекомендацій, досвіду, відбирає ті, які найбільше відповідають конкретним умовам його праці, індивідуально-психологічним особливостям учнів.

Раціоналізаторський рівень передбачає, що вчитель (керівник) на основі аналізу свого досвіду, конкретних умов своєї діяльності вносить корективи у свою роботу, вдосконалює, модернізує деякі елементи існуючих рекомендацій, методик, досвіду відповідно до нових завдань.

Конструкторський рівень характеризує діяльність педагога (керівника) коли на основі свого досвіду, самоаналізу власної діяльності і знань, використовуючи існуючі методики, рекомендації, передовий досвід, конструює свій варіант вирішення проблеми.

Новаторський рівень передбачає, що педагог (керівник) вирішує проблеми на принципово нових засадах, які відрізняються оригінальністю, високою результативністю.

5. ПЕДАГОГІЧНА ТВОРЧІСТЬ І ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ

Педагогічна майстерність розглядається як досконале, творче виконання вчителем професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних соціально-психологічних умов для становлення особистості кожного учня, забезпечення високого рівня інтелектуального розвитку, виховання кращих моральних якостей, духовного збагачення школярів. Педагог, який прагне до майстерності, має проводити навчально-виховну роботу на рівні мистецтва, тобто вміло, вправно, оскільки вона скерована на формування особистості вихованця. Саме на цьому аспекті педагогічної діяльності наголошував К.Д. Ушинський, коли писав: «Усяка практична діяльність, що прагне задовольнити вищі

моральні і взагалі духовні потреби людини, тобто ті потреби, які належать виключно людині і становлять виключно риси її природи, це вже мистецтво. В цьому розумінні і педагогіка буде, звичайно, вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини і людства – їхнє прагнення до вдосконалення в самій людській природі; не до вираження досконалості на полотні або в мармурі, а до удосконалення самої природи людини – її душі і тіла, а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина».

Творчість є обов'язковою умовою майстерності. Педагогічна майстерність учителя формується й удосконалюється на основі його творчої активності, пошуково-перетворюючої діяльності в навчально-виховному процесі. Саме тому творчий вчитель може ще не встигнути стати майстром, але необхідною умовою руху до педагогічної майстерності є його творчість. Високого рівня майстерності вчитель досягає лише на основі педагогічної творчості й обов'язково за рахунок сумлінності, завзятості, працелюбності, подолання труднощів, перетворення вміння на навички, тобто при накопиченні досвіду, з часом.

Поняття продукту педагогічної творчості для вчителів і вчених, педагогів різне. Сьогодні проблема правового визнання продуктів науково-педагогічної творчості вже вирішується. Виділено більше 30 класів продуктів науково-педагогічної творчості. Серед них такі, як «концепція», «система», «алгоритм», «закономірність» тощо. Їх можна віднести і до наукових, і до методичних досягнень вчених та учителів-практиків. Необхідно стимулювати дослідницькі пошуки вчителів, надавати практичним досягненням теоретико-наукового змісту, що, безумовно, привело б до підвищення рівня наукової, теоретичної і методичної підготовки вчителів, їх творчої практичної діяльності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як співвідносяться між собою поняття «педагогічна творчість» і «педагогіка творчості»?
2. Чому, на Вашу думку, існує так багато визначень творчості та педагогічної творчості?
3. У чому специфіка педагогічної творчості?
4. Як вчитель може дотримуватися принципів педагогічної творчості?
5. Охарактеризуйте критерії творчої педагогічної діяльності вчителя.
6. Якого рівня творчої педагогічної діяльності Ви хотіли б досягнути в майбутньому? Що потрібно робити, що досягнути найвищого, новаторського рівня?
7. Як пов'язані між собою педагогічна майстерність та педагогічна творчість?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Знайдіть в словниках, підручниках, спеціальних дослідженнях два-три визначення поняття «творча діяльність». Порівняйте ці визначення та визначте в них спільні та відмінні ознаки.
2. Проаналізуйте поняття «педагогіка творчості» і «педагогічна творчість», визначте, яке з них ширше, а яке вужче? Зобразіть взаємозв'язок між цими поняттями у вигляді концентричних кіл.
3. Проаналізуйте базові поняття педагогічної творчості: «педагогічна творчість», «творча діяльність», «творчість». Зобразіть схематично взаємозв'язок між цими поняттями.
4. Перегляньте відео лекції TED К. Робінсона за посиланням: <https://www.ar25.org/article/ken-robinson-pro-te-yak-shkola-vbyvaye-tvorchist.html>. Чому, на думку автора, освіта вбиває творчість? Що потрібно змінити в освіті, щоб вона не «вбивала» творчість? Чи можна назвати творчим сам виступ Кена Робінсона?

Тема 5.2. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Якості творчої особистості.
2. Творча активність і креативність особистості.
3. Творчі здібності і обдарованість особистості.
4. Творчі можливості та їх особливості.
5. Творчі якості дитячої особистості.

1. ЯКОСТІ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

В американських дослідженнях проблем психології наукової творчості (Г.Я. Розен та ін.) пропонується об'ємний перелік якостей творчої особистості (понад шістьдесят показників). На основі аналізу літературних джерел, біографій і автобіографій видатних людей російський психолог Я.О. Пономарьов виділив якості людей з великим творчим потенціалом, як-то:

- надзвичайна напруженість уваги; (Ейнштейн – розв'язував задачі під снігом, в ванні, в парку);
- висока вразливість; (Толстой мав дуже розвинену уяву, видіння в дитинстві);
- цілісність сприйняття;
- інтуїція;
- фантазія, вигадка (Далі прагнув виділитися, відрізнятись – відпустив волосся і бакербарди);
- дар передбачення;
- великі за обсягом знання (хімік Нобель самотужки в лабораторії опанував 5 мов.

Іншими вченими серед особливостей творчої особистості виділяються:

- відхилення від шаблону; (Ейнштейн орієнтується тільки на себе, свої думки, а не оточуючих);
- оригінальність творчої діяльності залежно від того, чи притаманні їй властивості творчого процесу (Моцарт-батько – як просував своїх дітей, їхні концерти);

- ініціативність;
- наполегливість (Моне – зривав листя з дуба, Фрейд – люди не доводять до кінця справу, бо розпорошуються);
- висока самоорганізація; (Ломоносов, Ейнштейн);
- працездатність (леонардо); Толстой, в Сальвадора Далі – основні працездатність і воля);
- потреба в інтелектуальній праці;
- високий рівень вимогливості (Ніцше з дитинства займався самовихованням і роботою над власною особистістю);
- готовність до ризику (Ейнштейн вступав до Цюріхської політехніки без знань мов, без середньої освіти, чим вразив) Джек Лондон готовий до любого ризику, щоб заробити гроші;
- імпульсивність;
- незалежність суджень; самостійність – Білл Гейтс з другом ще в шкільному віці створили прообраз компанії;
- нерівномірність успіхів при вивченні різних навчальних предметів; (Шуберт був надзвичайно плідний і працелюбний в композиторстві, але все що стосувалось іншої роботи, він був некорисним);
- почуття гумору, самобутність, пізнавальна «дотошність»;
- несприймання на віру, критичний погляд на такі речі, які вважають «священними»;
- сміливість уявлення та мислення;
- особливості мотивації: творча особистість знаходить задоволення не стільки у досягненні мети творчості, скільки у самому процесі творчості.

Люди, які досягли високих творчих успіхів, відрізняються не тільки розвитком інтелекту, а й особистісними якостями, такими як:

- наполегливість у виконанні завдань;
- активність;
- організаторські здібності;
- вміння захищати отримані результати.

Аналіз праць З. Фрейда приводить до висновку, що креативи характеризуються високою емоційною збудженістю, а специфічною їх особливістю є однакова почергова обробка інформації в правій та лівій півкулях мозку.

З точки зору психоаналітичної теорії існує п'ять виключно креативних якостей людини:

- творча обдарованість;
- емпатія;
- здібність усвідомлювати обмеженість власного життя;
- почуття гумору;
- мудрість.

У працях дослідників проблеми творчості наводяться навіть дев'ять вихідних якостей (параметрів) творчої особистості за допомогою яких записується аналітична формула творчих досягнень особистості, а саме:

- знання;
- здібності до самоосвіти;
- пам'ять;
- допитливість;
- спостережливість;
- уявлення;
- скептицизм;
- ентузіазм;
- наполегливість;
- фізичне здоров'я.

2. ТВОРЧА АКТИВНІСТЬ І КРЕАТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Особливістю творчої особистості вважається її здатність до творчої активності.

Ми визначаємо творчу активність як пошукову перетворюючу спонтанну діяльність особистості, яка не стимулюється зовні, а викликається внутрішнім саморухом особистості.

Але часто дослідники ототожнюють творчу активність з креативністю (термін походить від англійського слова creation – створення).

Креативність.

Термін «креативність» більше використовується для вивчення творчої особистості у психологічних дослідженнях. У психологію термін «креативність» був введений в 60-х роках і означав здібності швидко і нестандартно вирішувати інтелектуальні (навчальні) задачі. З метою діагностики креативних рис особистості використовують спеціальні запитальники з питаннями, які дозволяють проаналізувати творчі якості особистості, її комунікативні здібності, стиль діяльності тощо. Вважається, чим більшою кількістю креативних рис характеризується людина, тим більших успіхів у творчій діяльності вона може досягти.

Основними ознаками креативності психологи вважають:

- оригінальність, семантичну гнучкість, образну адаптивну гнучкість, семантичну спонтанну гнучкість (Д. Гілфорд);
- здатність до загостреного сприйняття недоліків, прогалин у знаннях, недостатніх елементів, дисгармонії (Е. Торренс).

Була встановлена залежність між креативністю і такими рисами особистості, як схильність до самоактуалізації, швидкість мовлення, імпульсивність, незалежність суджень, оригінальність, широта інтересів тощо (К. Роджерс, А. Маслоу).

В багатьох працях з психології креативність вивчається як процес творчого мислення, визначаються типи, стадії і рівні творчого мислення.

Дослідження стадій і фаз творчого мислення було розпочато Т. Рибо і Дж. Уоллесом. Класифікації фаз творчого мислення, які пропонуються

різними авторами, відрізняються, але в цілому вони схожі і зводяться, як правило, до таких фаз:

- підготовка (свідома робота);
- дозрівання (несвідома робота);
- натхнення (перехід від несвідомої до свідомої роботи);
- розвиток ідеї (перевірка дійсності);
- кінцеве оформлення – свідомо робота.

Методики з діагностики креативності можна класифікувати на основі такого критерію як «обмеження часом діяльності досліджуваного». Існують тестові методики:

- 1) що регламентують часом діяльність досліджуваного;
- 2) методики, у яких діяльність досліджуваного регламентується часом меншою мірою;
- 3) методики, у яких його діяльність зовсім часом не регламентується:
  - до першої групи можна віднести тести Г. Айзенка;
  - до другої групи можна віднести тести на креативність, які запропоновані психологом Я.О. Пономарьовим;
  - до третьої групи відносяться тести Е. Торренса, Д. Гілфорда, які розрізняють поняття інтелекту та креативності, і розглядають креативність як дивергентність мислення.

3. ТВОРЧІ ЗДІБНОСТІ І ОБДАРОВАНИСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Широке вживання в звичайному і спеціально-науковому словниках терміну «творчі здібності», як і багатьох інших сполучень із словом «творчий» досить довільне та умовне. У психології зроблена спроба дати класифікацію поняттям здібності, обдарованість і талант за єдиним критерієм – успіх в діяльності.

Дослідники проблеми творчості, коли розглядають процеси навчання і виховання, часто використовують термін творчі здібності, які розуміють широко, як синтез властивостей і особливостей особистості, які характеризують ступінь їх відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і обумовлюють рівень її результативності.

У діяльності окремі здібності виявляються не ізольовано, а у взаємодії і по відношенню до мети як щось цілісне. Міра інтеграції здібностей в системі конкретної діяльності може мати індивідуальне забарвлення, так як з однією і тією ж продуктивністю окремих функцій у різних осіб результативність їх діяльності буде відрізнятися. Кожний індивід характеризується ще й показником інтеграції окремих здібностей відносно різних видів діяльності.

Значну роль у реалізації здібностей відіграють характерологічні, особливості особистості – такі як відповідальність, акуратність, наполегливість, упертість, працелюбність і т.п. Ці якості, як правило, розглядаються за межами власне здібностей, але їх нерозривний зв'язок зі здібностями не викликає сумнівів.

Багато дослідників вважають працездатність «ядром потенційних характеристик особистості».

Обдарованість.

Обдарованість виступає як цілісний вияв здібностей людини в діяльності, як загальна якість інтегрованої в діяльності сукупності здібностей. Міра вияву обдарованості різна і визначається двома показниками:

- мірою вияву окремих здібностей;
- мірою інтегрованості окремих здібностей в діяльності.

Виділяються два типи обдарованості:

- 1) інтелектуальна обдарованість (виявляється в здатності до навчання супроводжується швидкістю розумової діяльності: швидким «схоп-люванням» і засвоєнням, швидким узагальненням матеріалу значного обсягу тощо, так звана «шкільна обдарованість»);
- 2) творча обдарованість – як чуттєвість до проблем, недоліків, прогалин в знаннях, відсутності елементів, дисгармоній (Е. Торренс).

Всі інші «види» обдарованостей (розумова, соціальна, моторна, практична) можна віднести до одного з двох вищеназваних типів.

Класифікація творчих особистостей.

На сьогоднішній день існує багато спроб класифікації творчих особистостей. Найбільш визнаним психологами є поділ на *логічний (розумовий), художній (естетичний) та змішаний типи* (за І.П. Павловим). Такий поділ є досить умовним і ґрунтується на функціонально-анатомічній асиметрії півкуль головного мозку та психофізіологічних особливостях особистості.

Е. Кант розрізняє в людській обдарованості три рівні: геніальність, талант і старанність.

Вчений і винахідник П.К. Енгельмейер серед творців виділяв інші три класи: *геній, талант, рутинна*.

Цікаву типологію творчих особистостей запропонував О.Н. Лук. За ознакою способом перекодування інформації він виділив шість видів творців:

- художники і скульптори (*просторово-зорова інформація*);
- письменники і журналісти (*словесно-образна інформація*);
- математики і кібернетики (*абстрактно-цифрова інформація*);
- музиканти (*образно-звукова інформація*);
- інженери і винахідники (*конструктивно-технічна інформація*);
- педагоги й організатори підприємств (*соціально-комунікативна інформація*).

Австралієць Г. Корн і англієць М. Кертон виділяють два типи:

- «новатори» – висувають ідеї, що передбачають радикальні зміни,

- «адаптори» – схильні до вдосконалення й поліпшення використовуваних методів.

Класифікація творчих особистостей за Гоу та Буєворте включає такі типи:

- «піонер»;
- «фанатик»;
- «діагност»;
- «ерудит»;
- «технік»;
- «естет»;
- «методолог»;
- «незалежний».

4. ТВОРЧІ МОЖЛИВОСТІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ

Спрямованість на творчість, характерологічні особливості учнів, їх творчі вміння вчитель може спостерігати в процесі навчання. Індивідуальні особливості психічних процесів учителю «побачити» й адекватно оцінити складніше. Разом з тим, останні потребують детального вивчення з боку вчителя і шкільних психологів, бо гальмування розвитку психічних процесів рано чи пізно призводить до спаду успішності навчання і творчого розвитку дитини. Саме тому необхідно конкретизувати творчі якості особистості учня, сукупність яких визначає його творчі можливості і на розвиток яких вчителю доцільно звернути увагу в навчально-виховному процесі.

Формування творчої особистості учня повинно передбачати не тільки посиленний розвиток певних психічних процесів і творчих умінь, а й розвиток мотивів, характерологічних особливостей, які, інтегруючись з психічними процесами й творчими вміннями, зумовлюють здатність особистості до творчості.

Творчі можливості учня розглядаються як такі, що відображають індивідуальні особливості розвитку і прояву творчих якостей його особистості і зумовлюють його здатність до творчості.

Творчі можливості учня – це відносно самостійна, динамічна система творчих якостей його особистості, пов'язана з інтелектом, умовами розвитку, яка формується, розвивається та виявляється у творчій діяльності і забезпечує розвивальну взаємодію особистості з оточуючою дійсністю. Творчі можливості учня реалізуються не тільки в предметній діяльності, а й у процесі його життя, самореалізації як засобу самоствердження, самовираження та саморозвитку. При цьому під творчим самовираженням розуміється здатність дитини будувати свій внутрішній світ, своє світовідчуття, самого себе в цьому світі.

Структура творчої особистості.

В психології і педагогіці існують різноманітні погляди і концепції особистості, але базисні принципи, вихідні положення всіх дослідників єдині. Можна виділити такі підходи до визначення самої особистості: розуміння особистості як унікальної системи «особистісних смислів», тобто мотивів і потягів; розуміння особистості як системи відносно стійких характеристик індивідуальності, які вона виявляє зовні; розуміння особистості як суб'єкта діяльності – системи планів, ставлень, спрямованості, цінностей, що регулюють поведінку людини.

Творчі можливості особистості проявляються в її творчій діяльності і відображають здатність особистості до нестандартних розв'язань стандартних завдань. За таких умов творчі можливості являють собою сукупність творчих якостей особистості, деякі з яких (творчі уміння, індивідуальні особливості психічних процесів) мають подвійну природу: з одного боку вони природні, а з іншого визначаються умовами розвитку, навчання і виховання.

Виділити ці компоненти, на наш погляд, принципово неможливо тому, що будь-яке дослідження творчої особистості відбувається тоді, коли на природжену основу накладається надбане, обумовлене умовами розвитку.

Творчі можливості, як і здібності, не представлені у готовому вигляді, а формуються і розвиваються в процесі діяльності на основі задатків і природжених анатомо-фізіологічних особливостей.

Вважаємо, що успадковане і надбане в конкретних якостях особистості нерозривно пов'язані. Тому механічне перенесення положення про природженість задатків на здібності означало б фатальну обмеженість розвитку особистості. У той же час не можна не брати до уваги праці психологів, психофізіологів, генетиків останніх років, які переконливо довели певний вплив успадкування на деякі особливості нервової системи, які, без сумніву, відіграють важливу роль у формуванні здібностей. Щодо вимірювання природжених творчих можливостей, то спеціалісти у галузі тестів прямо вказують на те, що тести вимірюють актуальний рівень можливостей, а не можливості природжені. Наприклад, кожна концепція інтелекту виходить з певної ознаки інтелекту, що вважається найбільш суттєвою. Але в жодному з означень не вичерпується сутність такого складного явища як інтелект.

Загальноприйнятого визначення інтелекту, яке б задовольнило більшість дослідників, немає, але це не знімає психолого-педагогічного завдання його дослідження й вимірювання вже сьогодні.

Творчі можливості учня відображають творчу сутність його особистості і проявляються у творчій навчальній діяльності, взаємодії з іншими. Тому, очевидно, що творчі можливості учня в результаті навчання розвиваються й змінюються залежно від умов організації навчально-виховного процесу, активності і інтересів учнів. Кожен прояв творчих можливостей учня в навчальній діяльності визначається:

- природженими задатками особистості учня, особливостями його нейрофізіологічної сфери;
- індивідуальними особливостями психічних процесів особистості учня;
- творчими вміннями, які пов'язані з природженими задатками, навичками досвіду, з набутою організацією сенсорних і моторних полів мозку;
- спрямованістю особистості учня на творчу діяльність;
- характерологічними особливостями особистості учня.

Творчі можливості особистості проявляються в творчій діяльності і взаємодії, визначають її успішність, пов'язані з усіма сторонами особистості. Здібності відображають психічні процеси особистості, але це відображення, значною мірою, коригується мотивами, інтересами, потребами особистості і її характерологічними особливостями. Саме тому при дослідженні процесу формування творчої особистості учня необхідно врахувати не тільки творчі уміння і особливості психологічних процесів, а й спрямованість особистості на творчу діяльність, її характерологічні особливості, які, без сумніву, проявляються в кожному акті творчого процесу і впливають на його результат.

Крім того, існують дослідження, у яких доводиться необхідність вивчення соціальних факторів, які суттєво впливають на рівень розвитку особистості не тільки в різних культурах, а й в умовах однієї культури. У цьому контексті заслуговують на увагу дослідження, що показують різницю в інтелекті, яка обумовлена місцем проживання дітей (місто, село), залежність рівня інтелекту дітей від професії батьків, від роду занять батьків, експериментальні дослідження залежності інтелекту від освіти.

Творча особистість – це креативна особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула необхідних для актуалізації своїх творчих можливостей додаткових якостей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи декількох видах творчої діяльності.

Відмінність між поняттями креативної і творчої особистості показана на рисунку 3.1. Наприклад, працелюбність не є креативною рисою особистості, але для творчої діяльності вона має велике значення. (Россіні – ні) Те ж стосується і комунікативних здібностей людини і її здібностей до самоуправління.

У педагогіці доцільно використовувати один термін «творча особистість учня», а також виділяти внутрішні передумови для творчості (тобто «креативне ядро» – природжене) та надбане (додаткові мотиви, характерологічні особливості, творчі уміння та індивідуальні особливості психічних процесів), що формується і розвивається в процесі навчання та життєдіяльності учня. Внутрішні передумови до творчості;

- особистісні утворення, які необхідні для творчої діяльності і формуються із-зовні;

- те, що творча особистість розвивається і формується у творчій діяльності і спілкуванні при забезпеченні відповідних умов.

Таким чином, діяльність вчителя по формуванню творчої особистості учня повинна бути спрямована на забезпечення розвитку:

- внутрішніх передумов учня до творчості;
- додаткових творчих якостей його особистості, які сприяють успішній творчій діяльності та життєдіяльності людини.

Спрямованість на творчість, характерологічні особливості учнів, творчі уміння вчитель може спостерігати в процесі їх навчання. Індивідуальні особливості психічних процесів вчителю «побачити» й адекватно оцінити складніше.

Разом з тим, останні потребують детального вивчення з боку вчителя і шкільних психологів, бо гальмування розвитку психічних процесів рано чи пізно призводить до спаду успішності навчання і творчого розвитку дитини.

Таким чином, для підготовки вчителя до формування творчої особистості учня необхідно конкретизувати творчі якості особистості учня, сукупність яких визначає його творчі можливості, і на розвиток яких вчителю слід звернути увагу у навчально-виховному процесі.

Кожна людина – це неповторна індивідуальність і тому вона характеризується своїм унікальним набором творчих якостей, рівнем їх розвиненості, який і буде визначати рівень творчих досягнень і можливостей конкретної людини. Творчі якості дітей виявляються нерівномірно на різних рівнях розвиненості, деякі і зовсім відсутні. Для стимулювання розвитку у навчально-виховному процесі особистісних якостей, які не розвинені у дитини, але сприяють успішній творчій діяльності, потрібно, перш за все, їх визначити та вивчити.

На основі аналізу відомих досліджень у галузі психології і педагогіки творчості, стану розв'язання проблеми у практиці, а також виходячи з того, що творчі можливості особистості реалізуються не тільки в предметній діяльності, а й в самому процесі життя, самореалізації як засобу самоствердження, самовираження і саморозвитку, розглянемо систему творчих якостей особистості учня, яка відображає його спрямованість на

творчу діяльність, характерологічні особливості, творчі уміння та індивідуальні особливості психічних процесів, які сприяють успіху в творчій діяльності і за рахунок яких людина здатна діяти як творчо, активний суб'єкт в оточуючому середовищі.

5. ТВОРЧІ ЯКОСТІ ДИТЯЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглянемо творчі якості дитини, сукупність яких відображає її творчі можливості.

Підсистема спрямованості.

Підсистема характерологічних особливостей особистості:

- позитивне уявлення про себе, бажання пізнати себе;
- творчий інтерес, допитливість;
- потяг до пошуку нової інформації, фактів;
- сміливість;
- готовність до ризику;
- самостійність;
- ініціативність;
- впевненість у своїх силах та здібностях;
- цілеспрямованість;
- наполегливість;
- вміння довести почату справу до кінця;
- працелюбність;
- емоційна активність.

Підсистема творчих умінь.

Підсистема індивідуальних особливостей психічних процесів.

- проблемне бачення;
- здатність до висування гіпотез, оригінальних ідей;
- здатність до дослідницької діяльності;
- розвинута уява, фантазія;

- здатність до виявлення протиріч;
- здатність до подолання інерції мислення;
- уміння аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію;
- здатність до міжособистісного спілкування
- альтернативність мислення;
- дивергентність мислення;
- точність мислення;
- готовність пам'яті;
- асоціативність пам'яті;
- цілісність, синтетичність, свіжість, самостійність сприйняття;
- пошуково-перетворюючий стиль мислення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які якості притаманні творчій особистості?
2. Чому, на Вашу думку, різні дослідники називають різні якості, притаманні творчій особистості?
3. Чим відрізняються творча активність і креативність?
4. Які ознаки креативної особистості?
5. Які Ви знаєте методики з діагностики креативності?
6. Як пов'язані між собою креативність та творчі здібності?
7. Що таке обдарованість та які види обдарованості можете назвати?
8. Які типи творчих особистостей можете назвати?
9. Охарактеризуйте структуру творчої особистості.
10. Які творчі якості дитини відображають її творчі можливості?

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Ознайомтесь з уривками книги **Бадрак В.В. Антологія геніальності:**
https://drive.google.com/file/d/1fPsjI2aNvnTxGM6l7fa_XO40605z1u43/view?usp=sharing;
<https://drive.google.com/file/d/1fBM4dpzVXlz2deLU18NNjJRGXopKoDWT/view?usp=sharing>
2. Знайдіть приклади з життя відомих людей, які підтверджують наявність у них певних рис, притаманних творчим особистостям.
3. Запропонуйте інші приклади з життя відомих Вам людей, що підтверджують наявності у них рис, притаманних творчим особистостям.
4. Пройдіть діагностику особистісної креативності тут:
https://inv.vntu.edu.ua/ukr/index.php?option=com_content&view=article&id=785:tekst-diahnostyka-tvorchoho-potentsialu-ta-kreatyvnosti-z-kliuchem&catid=41&Itemid=967
5. Проведіть з дітьми один із тестів Торренса для визначення рівня творчого мислення:
https://drive.google.com/file/d/1azaURj4ffHaOJBVCDFleQeFHY-GHRI_X/view?usp=sharing

Тема 5.3. ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ ТА ВЧИТЕЛІВ

1. Види творчої діяльності вчителя.
2. Умови творчого розвитку учнів.
3. Навчальні та навчально-творчі задачі у розвитку дитячої творчості.
4. Методи та прийоми стимулювання творчої активності учнів.
5. Колективні форми розвитку творчості вчителів.

1. ВИДИ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Виділяють п'ять видів діяльності вчителя на уроці, які вважають сприятливими для творчого розвитку учнів:

- діяльність, що мотивує учнів до процесу навчання та сприяє розумінню ними його значення для особистісного розвитку;
- діяльність, що цілеспрямовує, орієнтує учнів на мету і результат, який треба отримати, спрямовує їх увагу на зміст і значення творчої діяльності, яку вони виконують;
- діяльність, що індивідуально диференціює учнів, розвиває різні рівні можливостей учнів, не обмежує їх у часі, стимулює всіх до відповідей;
- діяльність, яка організує колективну творчу діяльність учнів забезпечує організацію групових форм творчої навчальної діяльності;
- діяльність, яка організує контрольну-оцінювальну діяльність учнів.

При застосуванні творчих завдань значний ефект дає оптимальне поєднання фронтальних форм роботи з груповими «за варіантами», коли учні виконують самостійні завдання відповідно до власних можливостей. Це приводить до істотного поліпшення успішності навчання й рівня розумового розвитку учнів. Разом з тим, така організація навчання має і свої недоліки для формування творчої особистості учня. Головний полягає в тому, що відкритий поділ дітей за рівнем інтелектуального розвитку негативно відбивається на формуванні адекватної Я-концепції. У сильних може розвинути Я-концепція з підвищеною самооцінкою, зне-

важливе ставлення до «слабких», у останніх – низька самооцінка, втрата бажання вчитися.

Саме тому ефективними для розвитку творчих можливостей учнів є різні **види диференціації навчання**, які ефективно застосовуються при формуванні в учнів системи інтелектуальних і практичних умінь і включають такі основні етапи:

- перший – учням дають необхідні знання, вміння, навички, після чого ставлять завдання щодо їх застосування. Учень самостійно розв'язує задачу, визначаючи шляхом «спроб» і «помилки» відповідні орієнтири і прийоми діяльності. Це навчання за першим типом орієнтованої основи діяльності (ООД за П.Я. Гальперіним та Н.Ф. Талізінною);
- другий полягає в тому, що учням пропонують орієнтири діяльності в готовому вигляді (наприклад, у вигляді алгоритму дій). Учень виконує всі операції і дії згідно із зазначеними орієнтирами, вказівками і досягає кінцевого результату діяльності. Це навчання за другим типом орієнтованої основи діяльності;
- третій тип – учнів озброюють загальним методом діяльності, за допомогою якого вони самостійно й усвідомлено визначають послідовність дій, орієнтири для розв'язання завдання.

У практичній діяльності вчителі, як правило, здійснюють навчання за першим і другим типами орієнтованої основи діяльності. Навчання ж за третім типом, яке найбільше відповідає вимогам розвитку творчих можливостей учнів, сприяє їх підготовці до застосування набутих знань і засобів діяльності в нестандартних навчальних і практичних ситуаціях, у школі практично не реалізується.

2. УМОВИ ТВОРЧОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ

Сформулюємо психолого-педагогічні умови, які сприяють творчій діяльності та розвитку творчих можливостей учнів, самореалізації їх особистості у навчально-виховному процесі:

- забезпечення реалізації учнями своїх творчих можливостей в навчально-виховному процесі: на уроках і в позаурочній діяльності (в гуртках, факультативах за інтересами, індивідуальних консультаціях з предметів, конкурсах, змаганнях тощо), що приводить до самоутвердження учня, розвитку у нього почуття самоповаги;
- сприяння самовизначенню кожного учня в усіх сферах внутрішкільного життя через індивідуальний вибір;
- детальне вивчення педагогами і психологами найбільш значущих для учнів видів діяльності і надання можливості для самовизначення, самоутвердження і самореалізації учнів через них;
- створення творчої атмосфери, здорового морально-психологічного клімату в учнівському колективі через утвердження принципів педагогіки співробітництва;
- демократичний стиль спілкування педагогів з учнями, свобода творчих дискусій, обміну думками; розвиток культури спілкування в педагогічному та учнівському колективах;
- своєчасна доброзичлива оцінка творчої навчальної діяльності учнів, позитивних зрушень у їх розвитку, схвалення результатів;
- об'єктивне оцінювання знань, вмінь та навичок учнів за 12-ти бальною шкалою;
- уміння вчителів помічати і цінувати неповторну творчу індивідуальність кожного учня; забезпечення матеріально-технічної бази для організації навчально-виховного процесу; забезпечення соціального захисту учнів.

Структура творчої навчальної діяльності учнів.

Психолого-педагогічна структура творчої навчальної діяльності учнів, яка враховує закономірності творчого процесу, може бути представлена у вигляді таких основних етапів:

1. Бажання, жива зацікавленість, ентузіазм, потяг до формулювання проблеми, психологічна готовність до її вирішення.
2. Наявність знань, умінь та навичок, необхідних для чіткого усвідомлення і формулювання творчого завдання.
3. Зосереджування зусиль та пошуки додаткової інформації для розв'язання завдання.

На цьому етапі завдання може бути або вирішено, або ні. Якщо завдання не вирішується, відбувається перехід до наступних етапів.

1. Інкубація. Уявний відхід від вирішення проблеми, переключення на інші види діяльності.
2. Еврика, осяяння або інсайт. Це не завжди розв'язок, а може лише перший крок до розв'язання завдання, за яким будуть необхідні інші.
3. Перевірка правильності розв'язання проблемної ситуації. Вимагає умінь критичного аналізу отриманого результату, певної стресостійкості, спостережливості, уміння швидко переходити від дії до аналізу, системності дослідження результату, узагальнення результатів проведеного аналізу.

Методичні поради вчителям.

- не погоджуйтесь з відповіддю учня, якщо учень просто констатує факти, вимагайте доказів;
- ніколи не розв'язуйте дискусію учнів найлегшим способом, тобто повідомивши їм правильну відповідь чи правильний спосіб розв'язання;
- уважно вислуховуйте своїх учнів, ловіть кожний вислів чи думку, щоб не пропустити можливості розкрити для них що-небудь нове;
- постійно пам'ятайте – навчання повинно спиратися на інтереси, мотиви і бажання учнів;
- прищеплюйте учням смак до нестандартних розв'язань; ніколи не кажіть учням, що у вас нема часу обговорювати їх дурні ідеї;
- не скупіться на добре слово, доброзичливу посмішку, дружнє заохочення; пам'ятайте, що в процесі навчання не може бути постійної методики чи усталеної назавжди програми;
- повторюйте ці поради кожного вечора, поки вони не стануть частиною Вас самих;
- використовуйте наведені правила, аналізуйте свої ускладнення щодо їх використання, плануйте шляхи самовдосконалення в цьому напрямі.

3. НАВЧАЛЬНІ ТА НАВЧАЛЬНО-ТВОРЧІ ЗАДАЧІ У РОЗВИТКУ ДИТЯЧОЇ ТВОРЧОСТІ

Для організації навчального процесу, який сприяє розвитку творчих можливостей учнів, можна ефективно використовувати навчально-творчі завдання.

Відмінність між навчальними і навчально-творчими задачами полягає у тому, що останні виступають як специфічна форма організації змісту навчального матеріалу, яка дозволяє, крім оволодіння певними знаннями, розвивати особистісні якості учнів, інтуїтивне мислення.

Навчальна задача як форма організації змісту навчального матеріалу передбачає діяльність учня після того, як сформульовані мета й умови задачі.

Навчально-творча задача – це така форма організації змісту навчального матеріалу, за допомогою якої педагог створює учням творчу ситуацію, прямо чи опосередковано визначає мету, умови та вимоги до навчальної творчої діяльності, в процесі якої учні активно оволодівають знаннями та вміннями, розвивають власні творчі здібності.

Навчально-творча задача передбачає діяльність учня у два етапи: формулювання проблеми та її розв'язання.

Навчально-творчі задачі, безумовно, під силу учням на тому етапі, коли вони вже оволоділи певними знаннями, вміннями, навичками, досягли певного рівня розвитку творчих можливостей. Однак, всіх учнів можна залучити до розв'язання різноманітних задач, які будуть сприяти розвитку їх творчих можливостей. У цьому й полягає майстерність педагога, його професіоналізм і компетентність.

1. Задачі на виявлення протиріччя, проблемне бачення.

Навчальні задачі – задачі прихованого питання, задачі на конструювання проблемних ситуацій, задачі на викриття уявних протиріч; *навчально-творчі задачі* – задачі, головоломки, задачі, проблеми, парадокси, антиномії, задачі на формулювання проблем. Так, наприклад, у школі учні розв'язують чимало задач, виконують вправи, лабораторні роботи, практичні завдання, зміст яких пов'язаний з певними навчальними предметами. Але

далеко не всі самостійні роботи учнів організуються як творчі. Творчими стають лише ті роботи, виконання яких передбачає хоч і спрямований учителем, але самостійний пошук ще невідомих закономірностей і засобів діяльності. У процесі вирішення проблеми учні долають труднощі, розв'язують протиріччя між набутими знаннями і вимогами задачі, виявляють нові елементи знань, засоби оперування ними, оволодівають методами пізнання. Все це розширює їх можливості у вирішенні нових, більш складних проблем. Вибір задач для проблемного навчання залежить від специфіки змісту навчального матеріалу, а також від обсягу знань учнів. Ці знання повинні служити опорою для пошуку шляху розв'язання, а не підказувати цей шлях, інакше задача втратить свою творчу сутність.

2. Задачі з відсутністю повної вихідної інформації.

– це навчально-творчі задачі на уточнення мети, умови, вимог та обмежень; з недостатньою вихідною інформацією; з надмірною інформацією, з вихідною інформацією, що містить протиріччя, задачі, в яких практично відсутня вихідна інформація.

Так, наприклад, при проведенні лабораторних робіт учнів (залежно від рівня розвитку їх творчих можливостей) можна вести від пошуку відповіді на поставлене питання на основі запропонованої інструкції до самостійного формулювання задачі, висунення гіпотез, планування дослідів для перевірки цих гіпотез. У шкільній практиці поширені задачі, лабораторні і практичні роботи, в яких наведені всі необхідні дані (числа, обладнання, апаратура). Тим самим учні привчаються до ситуацій, які не зустрічаються в реальному житті, бо життя є рівнянням з багатьма невідомими. Розв'язання таких завдань зводиться до підстановки відомих даних у готові формули, що не сприяє розвитку творчих можливостей учнів.

Так, наприклад, в експериментах, які проводив В.І. Барко, учні досить легко розв'язували задачі щодо теплових ефектів хімічних реакцій, але стикалися із труднощами, коли необхідно було визначити, скільки вугілля потрібно для опалення шкільного приміщення та ін. Тому ми вважаємо доцільним використання задач з відсутністю повної вихідної інформації, які максимально наближені до життя, коли учням пропонуються задачі з неповними чи, навпаки, надлишковими даними, частину

яких потрібно самостійно знайти в таблицях, підручниках, довідкових посібниках. Це підвищує дієвість знань, оскільки останні набуваються в процесі активної і самостійної діяльності.

3. Задачі на прогнозування.

Навчально-творчі задачі на прогресивні екстраполяції, на регресивні екстраполяції, на безпосереднє висування гіпотези, оригінальної ідеї.

4. Задачі на оптимізацію.

Навчальні задачі на вибір оптимального розв'язання; на оптимізацію процесу, функціонування об'єкта; задачі на оптимізацію витрат, (про піцу) засобів діяльності.

5. Задачі на рецензування.

Навчальні задачі на критичний аналіз прочитаного; на виявлення помилок (в лекції, аналіз літ твору); на перевірку результату; на оцінку процесу і результату діяльності.

6. Задачі на розробку алгоритмічних і евристичних розпоряджень.

Навчальні задачі на розробку алгоритму та його виконання; *навчально творчі задачі* на виявлення найбільш ефективних евристик; задачі на розробку евристичних розпоряджень, правил.

7. Логічні задачі.

Навчальні задачі на описування явищ, процесів, на визначення понять, доведення; *навчально творчі задачі* – аналітично, синтетичні задачі на встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

Систематичне використання на уроках логічних навчальних і навчально-творчих задач забезпечує реалізацію всіх трьох типів орієнтовної основи діяльності, при цьому ураховуються особливості індивідуального розвитку кожного учня. Наприклад, при розв'язуванні на уроці аналітико-синтетичних задач (навчально-творчі задачі логічного типу) учні ознайомлюються із загальним методом аналітико-синтетичної діяльності. Цей метод в основі своїй має кілька узагальнених орієнтирів, на які учні мусять спиратися при розв'язанні будь, якої розрахункової задачі.

8. Задачі на складання протилежних задач.

Навчальні задачі на пошук способу розв'язання, що є протилежним найбільш очевидному; задачі, які потребують способу розв'язання від кінця до початку.

9. Дослідницькі задачі.

Навчально творчі задачі: експериментальні задачі; задачі на моделювання, формалізацію, застосування математичних методів, на застосування принципів системності, доповненості, історизму тощо; графічні задачі.

10. Задачі на винахідливість.

Навчально творчі задачі на пошук нового конструкторського вирішення; на винахід нових конструкцій, нових засобів діяльності, нових речовин.

11. Задачі на управління.

Навчально творчі задачі на розробку мети, стратегії діяльності; на планування, організацію діяльності; на нормування часу діяльності; на оцінку результатів.

12. Задачі на комунікативність.

Навчальні задачі на розподіл обов'язків у процесі колективної діяльності за зразком; задачі на спілкування; *навчально творчі задачі* – задачі на розподіл обов'язків у процесі колективної творчої діяльності; задачі на пошук засобів співробітництва (що взяти на корабель).

13. Задачі на розвиток фантазії та уяви.

Навчально творчі задачі – просторові задачі; задачі та завдання на опис явищ, їх наслідків і передумов.

14. Естетичні задачі.

Навчальні задачі на формування поглядів, смаків, естетичних критеріїв, оцінки поезії, музичних творів та ін.; *навчально-творчі задачі* – написання віршів, творів, пісень, музичних творів; малювання та ліплення по пам'яті або за образним сприйняттям.

Орієнтацію процесу навчання на розвиток творчих можливостей учнів можна здійснювати такими основними шляхами:

- аналіз і виявлення можливостей змісту навчального матеріалу кожного предмета державного компонента навчальних планів щодо розвитку творчих можливостей учнів;
- введення в шкільний компонент навчальних планів додаткових курсів для заповнення прогалін у розвитку специфічних якостей творчої особистості.

4. МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ СТИМУЛЮВАННЯ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

Під стимулюванням творчої активності учнів у процесі навчання розуміють таку діяльність учителя, яка спрямована на формування мотивів творчої діяльності і підвищення наявного рівня творчої активності на конкретному уроці до необхідного і достатнього, тобто такого, що забезпечує виконання запланованої вчителем мети та конкретних творчих завдань.

При цьому творча активність учнів полягає у здатності змінювати навколишню дійсність відповідно до власних потреб, інтересів, мети навчального процесу, вона виявляється в енергійній, інтенсивній діяльності, спрямованій на засвоєння і творче застосування знань, умінь і навичок.

До основних критеріїв вияву творчої активності учня на уроці відносять:

- вміння сформулювати проблему або побачити суть поставленого перед ним творчого завдання; виділити в ньому головне і найсуттєвіше, самостійно розв'язати і надати розв'язанню завершеного вигляду;
- вміння вийти за межі завдання, перетворити завдання на стимул.

Існують різні погляди на стимулювання творчої активності учнів:

- звертати увагу на універсальність прийому, за допомогою якого отримано розв'язок;

- не обмежувати учнів оволодінням прийомами розв'язання, головне – вміння знаходити проблему і формулювати задачу;
- основною «продукцією» уроків творчості вважати нові ідеї;
- вчити накопичувати й переробляти інформацію; виховувати творчі якості особистості, серед яких найважливіша – сміливість думок, тобто здатність протистояти інерції мислення (інерція мислення, інерція термінів, інерція образів, інерція вузької спеціальності).

Застосування прийомів розвитку творчої уяви:

- збільшення – зменшення;
- прискорення – уповільнення;
- динамізація – статика;
- універсалізація – обмеження (дія розповсюджується на більший клас явищ, ніж ті, що фактично обмежуються);
- дроблення – поєднання; квантування – безперервність; зміна властивостей;
- інверсія (функція, властивість чи об'єкт змінюється на протилежний).

Методи та прийоми активізації творчої діяльності учнів розглядалися в працях таких авторів, як Г.С. Альтшуллер, А.В. Антонов, Г.Я. Буш, В.О. Моляко, А.І. Половинкін, П.А. Просецький, В.В. Рибалка, В.А. Семиченко, С.О. Сисоєва, А.Ф. Єсаулов та інших. Виділяють такі найважливіші методи і прийоми стимулювання творчої активності учнів:

- стимулювання зацікавленості, творчого інтересу; цікаві аналогії;
- створення ситуацій емоційного переживання; розвивальні ігри;
- метод відкриття;
- створення ситуацій з можливістю вибору; використання запитань, що стимулюють процеси мислення вищого рівня;
- підвищення стимулюючого впливу змісту навчального матеріалу.

Стимулювання зацікавленості, творчого інтересу.

У навчально-виховний процес вводяться цікаві приклади, досліди, парадоксальні факти, використовуються розповіді про казкові чи фантастичні передбачення. В.О. Сухомлинський зауважував, що мислення починається зі здивування. Наприклад, у курсі фізики це можуть бути приклади типу

«фізика в побуті», «фізика в казках». Підбір таких прикладів завжди знаходить відгук в учнів, тому доцільно доручати учням підбирати їх самостійно. З цією ж метою можна використовувати досліди, присвячені незвичайним природним явищам, наприклад: «вогні святого Ельма», «полярне сяйво»; хімічні досліди: «вивчення вулкану», «дим без вогню» тощо.

Цікаві аналогії.

Цікаві аналогії стимулюють інтерес до самостійного навчання, творчого пошуку. Наприклад, пізнавальну активність учнів стимулюють аналогії між фізичними явищами, які вивчили учні, і природними об'єктами. Так, при вивченні явищ локації наводиться аналогія із засобами орієнтування кажанів, при розгляді підйомної сили крила літака наводиться аналогія з формою крила птахів.

Створення ситуацій емоційного переживання.

Цей прийом полягає у створенні ефекту здивування, захоплення, недовіри. Виникненню емоційних переживань сприяють незвичайність наведеного факту, парадоксальність досліду, грандіозність і несподіваність цифрових даних. Обов'язкова умова – переконливість прикладів.

Метод відкриття.

Метод відкриття створення в процесі навчання ситуації наукового експерименту, науково-дослідної роботи. Він стимулює активну дослідницьку діяльність учнів, підвищує їх зацікавленість у навчальному процесі, сприяє розвитку дослідницьких нахилів, активності учнів при засвоєнні навчального матеріалу, стимулює їх інтелектуальну діяльність, закріплює впевненість у своїх можливостях, виховує незалежність поглядів.

Ситуації з можливістю вибору.

Цей метод полягає у тому, що на уроці створюються ситуації, які спонукають учня до вибору. Такі ситуації стимулюють активність і самостійність у навчанні. Вони можуть бути трьох рівнів. Найнижчий – це вибір з двох, далі – створення вчителем різних ситуацій з можливістю вибору і третій рівень – це створення таких умов, коли самі учні перевіряють свій власний вибір, а вчитель переймає роль помічника (вірш на вибір, завдання – самому вибрати).

Запитання, що стимулюють процеси мислення вищого рівня.

В.О. Сухомлинський підкреслював, що *творча праця педагога*, перш за все, полягає в тому, щоб дітей учити мислити, що це – найважливіший аспект педагогічного процесу. Запитання, які ставить учитель учням, можуть бути вузькими, відкритими і стимулюючими процеси мислення вищого рівня. Вузьке запитання – це запитання, що передбачає тільки однозначне тлумачення. На таке запитання дається цілком однозначна відповідь. Наприклад, на запитання типу: «Що називається механічним рухом?» – дається цілком однозначна відповідь. Запитанням відкритого типу називається таке запитання, яке передбачає детальну відповідь з переліком якостей чи рис по суті питання. Наприклад, запитання типу: «Які види руху можна віднести до механічного?». Але вчитель може запитати і так: «Як Ви думаєте, які види механічного руху виявляються при життєдіяльності людини?». В цьому випадку діти застосовують набуті знання, а також дають волю своїй фантазії, уяві. Крім того, такі запитання закріплюють впевненість у тому, що може бути кілька варіантів відповідей, і стимулюють процеси мислення вищого рівня.

Метод колективного пошуку оригінальних ідей.

Цей метод дозволяє підвищити вплив змісту навчального процесу на формування творчої особистості учня.

Евристичні правила застосування методу колективного пошуку оригінальних ідей ***для педагогів:***

Учні класу діляться на малі групи по 5-7 чоловік:

- а) групи по висуванню ідей;
- б) групи критичного аналізу за, пропонованих ідей;
- в) групи захисту критикованих ідей;
- г) групи кінцевої оцінки запропонованих ідей.

Не виключається можливість, що всі учні класу виконують всі наведені функції розв'язку творчого завдання.

1. Педагог повинен прагнути до доброзичливого, демократичного стилю спілкування; для цього необхідно надавати всім учням рівну можливість висловлювати будь-які ідеї, міркувати вголос; при необхідності слід підкинути слухну репліку, факт.

2. На перших етапах (на етапі висунання ідей) ніхто з учнів не має права критикувати пропозиції, висунуті ідеї, висловлювати іронічні зауваження; педагог забороняє будь-яку критику.
3. Педагог повинен постійно заохочувати і направляти хід дискусії, залучати до процесу розв'язування творчого завдання всіх учнів-учасників дискусії.
4. В процесі висунання ідей педагог має заохочувати учнів до пошуку аналогій, об'єднання або, навпаки, роз'єднання окремих елементів, інтенсифікації або, навпаки, уповільнення процесів пошуку нових функцій об'єкту тощо.
5. На етапі критики будь-яка форма захисту висунутих ідей заборонена. Автор поданої ідеї повинен сам висловити думку про її недоліки.
6. На заключному етапі дискусії критика знову заборонена, висловлюються лише пропозиції щодо конкретизації розвитку оригінальних ідей, їх практичного застосування.

Педагог підводить загальні підсумки висунутих ідей, узагальнення критичних зауважень.

Розвивальні ігри.

Значна роль у розвитку творчої особистості учня належить іграм нового типу – іграм, які моделюють сам творчий процес, і в процесі яких створюються сприятливі умови для розвитку творчих можливостей дітей. Такі ігри називаються розвивальними. На відміну від традиційних форм і методів навчання, що спираються на «лівопівкульні» логічні операції – аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, класифікація, систематизація тощо, активні форми й методи, до яких відносяться розвивальні ігри, спрямовані на психологічне розкріпачення «правопівкульних» процесів несвідомої обробки інформації, розвиток інтуїції, стимулювання «осяяння», натхнення. Створення атмосфери співтворчості, співробітництва – центральне завдання в процесі формування творчої особистості учня. Необхідно брати до уваги те, що дітей, у яких рівномірно розвинуті всі творчі якості, майже немає. Тому у групи для розв'язання творчих завдань на основі психолого-педагогічних досліджень треба підбирати учнів, які б доповнювали один одного. Якщо творча група дітей формується

навмання, то вона втрачає в панорамності мислення. Крім то, го, при організації творчої навчальної діяльності учнів необхідно враховувати, щоб творчі групи були оптимальні за кількісним складом, бо кількість членів групи при розв'язанні творчих завдань не завжди переходить у якість.

Головна особливість розвивальних ігор полягає в тому, що при їх застосуванні один з основних принципів навчання від простого до складного – об'єднується з принципами організації творчої діяльності – самостійно за здібностями, своїм темпом діяльності. За таких умов учень може наближатися до оптимальної реалізації своїх можливостей. Розвивальні ігри наведені в працях Б.П. Нікітіна, який довів, що розвивальні ігри можна застосовувати для розвитку дітей з самого раннього віку і сформулював характерні особливості розвивальних ігор, зокрема, для малюків.

5. КОЛЕКТИВНІ ФОРМИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОСТІ ВЧИТЕЛІВ

Основними колективними формами розвитку творчості вчителів можна вважати такі:

- педагогічна, методична ради;
- науково-практичні, теоретичні, читацькі конференції;
- засідання «круглого столу», дискусії, дебати; методичні об'єднання;
- творчі групи (мікрогрупи, динамічні групи, тимчасові об'єднання вчителів);
- обговорення відвіданого уроку чи позаурочного заходу;
- науково-дослідна робота вчителів; художня самодіяльність.

Розглянемо найважливіші з них.

Педагогічна рада сприяє розвитку педагогічної творчості вчителів, коли:

при плануванні тематики виходять із проблемних питань, розроблених з урахуванням конкретних умов роботи й творчого рівня діяльності педагогічного й учнівського колективів;

- заздалегідь ознайомлюють педагогічний колектив з тематикою й питаннями для обговорення;
- кожен учитель має змогу ознайомитися до проведення педагогічної ради з проектом рішення, зробити зауваження, внести пропозиції;
- контроль за виконанням рішень педагогічної ради проводиться гласно.

Науково практичні і теоретичні конференції вчителів сприяють підвищенню рівня педагогічної діяльності вчителів, розвитку їх творчих якостей за умов:

- тема конференції зумовлена проблемою, над якою працює педагогічний колектив;
- у проведенні конференції беруть участь вчені, науковці, вчителі-новатори;
- при підготовці конференцій створюються творчі групи, які дають пропозиції щодо змісту конференції, її структури, а також розробляють рекомендації;
- до змісту конференції включаються аналіз та інформація про роботу учителів школи з даної проблеми;
- до конференції готується виставка нових методичних видань з проблеми, а також виставка методичних досягнень учителів.

Дискусії. Проведення дискусій вимагає від керівника певної організаційно-методичної підготовки і наявності спеціальних знань з технології проведення. Дискусія – це одна з найважливіших форм комунікації, метод вирішення суперечливих проблем і своєрідний спосіб пізнання.

Дискусія дозволяє:

- зрозуміти те, що не є повною мірою чітким і не знайшло певного тлумачення;
- досягти учасникам кращого взаєморозуміння; досягти певного ступеня погодження її учасників відносно питання, яке дискутується;
- зменшити суб'єктивність у вирішенні проблеми; розвивати творчі якості її учасників.

При організації навчально-виховного процесу *основними засобами розвитку педагогічної творчості* вчителів є:

- поступово створення сприятливих умов для організації методичної роботи;
- виконання керівниками особистісних програм надання індивідуальної допомоги вчителю в його самоосвіті, самовдосконаленні, саморозвитку;
- проведення відкритих уроків як засобу самовираження вчителів;
- організація колективної творчої діяльності учителів, передбачену планом;
- організація методичної допомоги вчителю по створенню творчої лабораторії.

Створення творчої лабораторії вчителем передбачає:

- створення індивідуальної системи неперервної роботи з самоосвіти й самовдосконалення на основі вивчення своїх професійно-значущих якостей, творчих можливостей, ускладнень і протиріч у педагогічній діяльності;
- створення індивідуальної системи забезпечення технології навчально-виховного процесу (накопичення дидактичного матеріалу, конструювання оптимальних варіантів уроків, у тому числі нестандартних, використання принципів наукової організації педагогічної праці, постійний аналіз результатів своєї педагогічної діяльності);
- активну участь у роботі методичного об'єднання, різних формах колективної творчої діяльності, написання методичних розробок.

Диференційований підхід до організації методичної роботи передбачає:

- проведення діагностичних досліджень діяльності педагогічного колективу для виділення різних рівнів творчої професійної діяльності вчителів; комплектування динамічних груп учителів для удосконалення діяльності з урахуванням фаху й рівня творчості;
- розробку програми роботи кожної групи на рік з урахуванням типових ускладнень у роботі конкретних вчителів групи;

- проведення творчих звітів кожної групи в процесі тижнів педагогічної творчості;
- аналіз динаміки зміни рівня творчої педагогічної діяльності кожного члена групи за рік.

Методична робота як форма підвищення рівня творчої педагогічної діяльності вчителя потребує ретельного планування на кожен навчальний рік з урахуванням перспективи творчого розвитку вчителя на тривалий час.

При координуванні і коригуванні діяльності педагогічного колективу з розвитку педагогічної творчості особливого значення набуває стимулювання творчої педагогічної діяльності вчителів та регулювання комунікативних відносин між вчителями і керівниками школи, педагогами й учнями.

Основними формами регулювання комунікативних відносин є:

- попередження й вирішення конфліктних ситуацій, які виникають у колективі як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин;
- індивідуальний підхід до кожного вчителя; диференційоване управління впровадження новаторського досвіду.

Основними засобами стимулювання творчої педагогічної діяльності вчителів є:

- створення системи заохочення вчителів до творчої діяльності (моральне й матеріальне заохочення); систематичне пропагування кращого досвіду педагогічної діяльності вчителів: при цьому може використовуватися внутрішньошкільна форма пропаганди (виступи на методичних об'єднаннях і семінарах, педагогічних конференціях тощо) і позашкільна (виступи вчителів у районі, місті, підготовка статей, методичних рекомендацій, дисертацій тощо); проведення змагань, конкурсів творчих робіт, методичних виставок;
- проведення тижнів педагогічної творчості; анкетування вчителів для заохочення їх до самоосвіти, творчої діяльності;
- стимулювання вчителів у процесі їх атестації.

У процесі внутрішньошкільного контролю для розвитку педагогічної творчості вчителів при відвідуванні уроків та позаурочних заходів необхідно звернути увагу на:

- нестандартні форми й методи навчання і виховання, їх поєднання й результативність; конструювання навчального матеріалу; нестандартні прийоми планування навчально-виховного процесу;
- здатність учителя модифікувати й комбінувати у нестандартних напрямках;
- вміння виділити основну ідею уроку, виховного заходу;
- виявлення творчого педагогічного досвіду.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які види діяльності вчителя на уроці є сприятливими для творчого розвитку учнів?
2. Охарактеризуйте умови, які сприяють творчій діяльності та розвитку творчих можливостей учнів.
3. Які основні етапи, структура творчої навчальної діяльності учнів?
4. У чому різниця між навчальними задачами і навчально-творчими задачами?
5. Які види навчально-творчих задач можете назвати?
6. Як можна стимулювати творчу активність учнів?
7. Охарактеризуйте колективні форми розвитку творчості вчителів.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

1. Перегляньте відео про урок розвитку творчості: <https://www.youtube.com/watch?v=AFiCpJTiewk>. Завдяки чому забезпечуються умови розвитку творчості?
2. Зобразіть схематично (з допомогою малюнків, схем і т.п.) основні компоненти структури творчої навчальної діяльності учнів та взаємозв'язок між цими етапами.
3. Запропонуйте 2-3 навчальні або навчально-творчі задачі для розвитку творчості учнів.
4. Як традиційні форми роботи в закладі освіти (педагогічна рада, конференція, круглий стіл, методичне об'єднання тощо) можуть сприяти розвитку педагогічної творчості? Розробіть план-сценарій проведення однієї із зазначених форм роботи, спрямований на розвиток творчого потенціалу педагогів.

ГЛОСАРІЙ

Активне слухання – це спеціальна техніка, яка дає співрозмовникові можливість усвідомити, як сприймається його стан і поведінка.

Бесіда – метод навчання, який передбачає з'ясування певних питань шляхом організації вчителем відповідей учнів на продуману систему запитань.

Вербальний (від лат. *verbum* – слово) – словесний, мовний, усний.

Внутрішня техніка – створення внутрішніх переживань особистості, психологічні настрої педагога на подальшу діяльність через розумові впливи, волю і почуття.

Гностичні здібності – здатність передбачати перспективи розвитку особистості, тобто, на основі матеріалів вивчення своїх учнів вміння визначити хід і результати їх пізнавальної діяльності, розвитку особистісних якостей. Ці здібності засновані на оптимізмі, на вірі вчителя в своїх учнів.

Групова робота на уроці – це форма організації навчання в малих групах на основі співробітництва з чітко розподіленими ролями.

Дидактичні здібності – здатність передати свої знання в доступній формі і роз'яснити їх учням; здатність самостійно добувати новітні знання, стежити за розвитком науки і застосовувати наукові досягнення у своїй практиці; вчити школярів самостійно мислити, висловлювати свою думку і захищати його.

Дидактична майстерність – це сутність професійних якостей учителя, «інтегрований показник ступеня готовності конкретної людини до виконання професійних обов'язків учителя і вихователя», як поєднання «психологічної ерудиції, професійних здібностей і педагогічної техніки».

Діалог – це специфічна форма спілкування, коли людина сприймається як партнер із правом на власну позицію, на свій індивідуальний спосіб сприйняття світу.

Евристична (пошукова) бесіда – метод навчання, коли вчитель не повідомляє учням готових знань, а логічно пов'язаними запитаннями залучає їх до розв'язання проблеми на ґрунті здобуття ними знань, власних спостережень, життєвого досвіду.

Жести (від лат. *gesta* – діяння) – 1) виражальні рухи рук, пальців. Жести використовуються як допоміжний засіб спілкування людей; 2) рухи тіла (переважно, рух), якими супроводжується мова для надання їй більшої виразності.

Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особистості, що забезпечують успіх у діяльності, швидкість і легкість оволодіння діяльністю. Здібності не можуть бути зведені до знань, умінь і навичок, що є у людини, але здібності забезпечують їх швидке придбання, фіксацію й ефективне практичне застосування.

Здатність керувати увагою учнів – вміння педагога зацікавити учнів, зосередити їх увагу на конкретному питанні, проблемі, завданні. Ця здатність допомагає вчителю "бачити" всіх учнів одночасно, виділяти з них більш здатних, направляти їх діяльність (навчальну, трудову, громадську) в потрібне русло.

Зовнішня техніка – втілення внутрішніх переживань особистості педагога в його зовнішньому вигляді; міміці, голосі, мовленні, рухах, пластиці.

Імідж педагогічний (з англ. *image*) – професійний образ, який створює вчитель відповідно до його уявлень про зовнішній вигляд, поведінку і характер діяльності в заданій ситуації.

Індивідуальна бесіда – це взаємодія з учнем (батьками, колегами), спрямована на пошук шляхів співробітництва для стимулювання розвитку учнів.

Інновація (лат. *in* – в, *novus* – новий) – 1) нововведення, цілеспрямовані зміни, що вносять у середовище нові стабільні елементи, котрі призводять до переходу системи з одного стану в інший; 2) нововведення в педагогічній системі, що покращують перебіг і результати навчально-виховного процесу.

Інтелектуальна обдарованість – це здатність до навчання, яка супроводжується швидкістю розумової діяльності: швидким «схоплюванням» і засвоєнням, швидким узагальненням матеріалу значного обсягу тощо, так звана «шкільна обдарованість».

Компетентність – складна інтегративна якість особистості, що зумовлює готовність здійснювати професійну діяльність, причому йдеться не про окремі знання і вміння і навіть не про сукупність окремих процедур діяльності, а про властивість, що дає можливість людині здійснювати діяльність цілісно; поінформованість, обізнаність, авторитетність учителя.

Комунікабельність (від лат. communico – з'єдную, повідомляю) – риса особистості, здатність її до спілкування з іншими людьми, товарицькість.

Культура мови – дотримання ustalених норм вимови, слово- та формовживання й побудови фраз.

Комунікативні вміння – це здатність реалізувати комунікативну діяльність вчителя на основі знань про спілкування.

Комунікативні здібності – здатність керувати процесом свого спілкування з учнями, їх батьками, колегами, попереджати і своєчасно усувати конфлікти.

Кооперативне навчання – навчання в малих групах учнів, об'єднаних спільною навчальною метою.

Креативність (з англ. creation – створення) – 1) сутність якостей психіки, що забезпечують продуктивні перетворення в діяльності особи, а також засоби до створення якісно нового; 2) це здатність швидко і нестандартно вирішувати інтелектуальні (навчальні) задачі.

Мета педагогічної діяльності – це зміни, які прогнозує педагог у розвитку особистості учня в процесі навчання та виховання.

Міміка – виражальні рухи м'язів обличчя.

Мовні здібності – вміння точно і змістовно висловити за допомогою усного та писемного мовлення свої думки і почуття, викласти навчальний матеріал, методичні вказівки, оцінити знання, вміння і поведінку учнів;

здатність вчителя говорити і писати точно, просто (доступно), виразно, емоційно, змістовно, образно, без стилістичних і граматичних помилок.

Мотиви педагогічної діяльності – це внутрішні імпульси, що спонукають педагога до професійної діяльності.

Навчальна задача – це форма організації змісту навчального матеріалу, яка передбачає діяльність учня після того, як сформульовані мета й умови задачі.

Навчально-творча задача – це така форма організації змісту навчального матеріалу, за допомогою якої педагог створює учням творчу ситуацію, прямо чи опосередковано визначає мету, умови та вимоги до навчальної творчої діяльності, в процесі якої учні активно оволодівають знаннями та вміннями, розвивають власні творчі здібності.

Наукова теорія – це впорядкована сукупність загальних законів, принципів і правил, а практика завжди конкретна і ситуативна. Застосування теорії на практиці вимагає вже деяких навичок теоретичного мислення, якими вчитель нерідко не володіє.

Непрофесіональне педагогічне спілкування – навпаки, породжує страх, невпевненість, спричиняє зниження працездатності, викликає негативне ставлення до вчителя, до навчання. Тому таке спілкування можна назвати нерезультативним, недосконалим, на відміну від професіонального.

Нерефлексивне слухання – уміння мовчати, коли говорить інший, висловлюючи при цьому лише підтримку, схвалення, розуміння, використовуючи візуальний контакт, міміку, жести, короткі висловлювання («так-так», «продовжуй» і т.п.).

Обдарованість – це цілісний вияв здібностей людини в діяльності, загальна якість інтегрованої в діяльності сукупності здібностей.

Організаторські здібності – здатність організувати і розвивати колектив учнів, направляти його на вирішення важливих завдань; здатність організувати свою працю і спільну діяльність з учнями.

Особистісно орієнтоване спілкування – передбачає виконання нормативно заданих функцій з виявом особистого ставлення, почуттів. У ході такого спілкування вчитель дає можливість учням висловлювати свої думки і почуття, відвертий з дітьми, не байдужий до їхніх справ і проблем, відчуває внутрішній світ кожної особистості.

Пантоміма – виражальні рухи тіла людини.

Пантоміміка – немовний засіб, прийом професійного спілкування, форма організації поведінки вчителя у процесі педагогічної взаємодії з учнями (зовнішній аспект). Невербальна поведінка вчителя за допомогою пантоміміки відбиває його думки, емоційний стан, настрої за допомогою м'язів обличчя, рухів тіла, жестів, пози, ходи.

Педагогіка творчості – це галузь загальної педагогіки, яка вивчає закони та закономірності: формування творчої особистості, розвитку та саморозвитку її творчих можливостей в процесі освіти та навчання; створення психолого-педагогічних умов для прояву творчого потенціалу особистості в суспільно-корисних і індивідуально-значущих для неї видах життєдіяльності.

Педагогічна діяльність – 1) це взаємодія між учителем та учнем (або колективом учнів), при якій та в результаті якої відбувається розвиток як учнів, так і вчителя; 2) це інтелектуальна, творча діяльність педагогічного (науково-педагогічного) працівника або самозайнятої особи у формальній та/або неформальній освіті, яка спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей; 3) це цілісний процес, що спирається на синтез знань (з філософії, педагогіки, психології, методики та ін.), тоді як знання вчителя часто як би розкладені «по полицках», тобто не доведені до рівня узагальнених умінь, необхідних для управління педагогічним процесом.

Педагогічна майстерність – 1) комплекс властивостей особистості, що забезпечують високий рівень самоорганізації професійної педагогічної діяльності; 2) характеристика високого рівня педагогічної діяльності; 3) сукупність певних якостей особистості вчителя, які обумовлені висо-

ким рівнем його психолого-педагогічної підготовленості, здатністю оптимально вирішувати педагогічні задачі; 4) доведена до вищого ступеня досконалості навчальна та виховна вправність, що відбиває особливу відточеність методів і прийомів застосування психолого-педагогічної теорії на практиці, завдяки чому забезпечується високий рівень ефективності навчально-виховного процесу; 5) синтез педагогічних знань, умінь, навичок, методичного мистецтва та особистих якостей учителя; 6) синтез індивідуально-ділових якостей і властивостей особистості, що визначають високу ефективність педагогічного процесу; 7) досконале творче виконання вчителем професійних функцій на рівні мистецтва; 8) як взаємодія почуття та техніки, що веде до цілісного, образного впливу педагога на учня, перетворення дійсності.

Педагогічна ситуація – це фрагмент педагогічної діяльності, що містить суперечності між досягнутим і бажаним рівнями вихованості учнів і колективу.

Педагогічна творчість – це оригінальний високоефективний підхід учителя до розв'язання навчально-виховних завдань, збагачення теорії й практики виховання і навчання; діяльність, що спрямована на постійне вирішення цілого ряду навчально-виховних завдань в обставинах, які змінюються, під час якої педагог виробляє і втілює у спілкуванні з дітьми оптимальні, органічні для даної педагогічної індивідуальності нестандартизовані педагогічні рішення, опосередковані особливостями об'єкта-суб'єкта педагогічного впливу.

Педагогічна техніка – 1) володіння комплексом прийомів, який допомагає вчителеві глибше, яскравіше, талановитіше виявити себе і досягти оптимальних результатів у роботі; 2) сукупність мовних і немовних засобів і прийомів професійного спілкування; форм організації поведінки вчителя у процесі педагогічної взаємодії з учнями.

Перцепція (від лат. perceptio – сприймання) – відображення речей та явищ у свідомості людини за допомогою органів чуття.

Підготовка уроку-діалогу – це створення уявної моделі уроку, успішного для дітей, і як наслідок, для вчителя.

Пошукова активність – уміння перефразувати інформацію, виділити головне, навести власні приклади.

Професійно необхідні здібності – це індивідуально-психологічні особливості людини, які проявляються в діяльності і є умовою успішності її виконання.

Професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя – інтерес до педагогічної діяльності і здатність нею займатися та емоційне ставлення до діяльності (любов, задоволення, інші потреби).

Професіональне педагогічне спілкування – комунікативна взаємодія педагога з учнями, батьками, колегами, що забезпечує встановлення сприятливого психологічного клімату, ефективної взаємодії та оптимальних стосунків.

Релаксація (від лат. relaxatio – зменшення, ослаблення) – перехід системи у стан рівноваги, розслаблення. Релаксація є компонентом регуляції глибинних психофізіологічних процесів, засобом зняття нервово-психічної напруги (аутогенне тренування), психогігієнічного очищення.

Репродуктивна активність – відтворення учнем матеріалу з опорою на свою пам'ять.

Рефлексія (з лат. reflexio – звернення назад) – 1) усвідомлення співрозмовником того, як він сприймається партнером зі спілкування. Це процес дзеркального відображення один одного, зміст якого полягає у відтворенні внутрішнього світу партнера, де одночасно відтворюється і свій внутрішній світ; 2) осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності, соціального й індивідуального способу існування, самоаналіз; 3) один з механізмів людського взаєморозуміння як здатності уявляти себе на місці іншої людини, подумки бачити, «програмувати» за неї ту чи іншу ситуацію.

Рефлексивне слухання – зворотний зв'язок зі співрозмовником, що використовується як контроль точності сприймання почутого.

Розвивальні ігри – це ігри, які моделюють творчий процес, і в процесі яких створюються сприятливі умови для розвитку творчих можливостей дітей.

Самоконтроль – у психології один з виявів усвідомлюваної регуляції людиною власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, пред'явленим вимогам, нормам, правилам, зразкам.

Саморегуляція – здатність людини керувати собою на основі сприймання й усвідомлення актів своєї поведінки та власних психічних процесів.

Система К. С. Станіславського – це 5 принципів, які можуть бути застосовані педагогом: принцип життєвої правди; ідейної спрямованості; дії – підґрунтя переживання матеріалу для творчості; органічності творчості; творчого перевтілення в образ.

Спостерігацькі здібності – вміння вивчати і розуміти внутрішній світ кожного учня, розкрити особливості його поведінки і характеру, «секрети» його духовного світу і направляти розвиток особистості кожного вихованця.

Стиль педагогічного спілкування – це індивідуально-типові особливості взаємодії вчителя й учнів. У стилі знаходять відображення особливості комунікативних можливостей вихователя та його вихованців, характер їхніх стосунків, а також творча індивідуальність педагога.

Стимулювання творчої активності учнів у процесі навчання – це така діяльність учителя, яка спрямована на формування мотивів творчої діяльності і підвищення наявного рівня творчої активності на конкретному уроці до необхідного і достатнього, тобто такого, що забезпечує виконання запланованої вчителем мети та конкретних творчих завдань.

Стрес (від англ. stress – букв. – тиск, напруження) – 1) емоційний стан організму; виникає в напружених обставинах у відповідь на невідзначені для організму подразники; 2) комплексна психофізична реакція організму людини, яка складає сукупність стереотипних, неспецифічних реакцій, що ведуть до фізичної та психічної активності, напруги. Його фази: 1) реакція збудження – фаза мобілізації сил організму, 2) напруження, 3) виснаження.

Суперечність – це результат взаємодії сторін з різним ступенем сприйняття й оцінкою того самого явища чи об'єкта, проте перебуває у внутрішній єдності (в рамках однієї системи) і є джерелом розвитку і пізнання.

Творча активність – 1) це пошукова перетворююча спонтанна діяльність особистості, яка не стимулюється зовні, а викликається внутрішнім саморухом особистості; 2) це висловлення власних суджень, пошук нових способів розв'язання навчальних завдань.

Творча діяльність – засіб реалізації творчих можливостей особистості.

Творча обдарованість – це чуттєвість до проблем, недоліків, прогалин в знаннях, відсутності елементів, дисгармоній.

Творча особистість – це креативна особистість, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула необхідних для актуалізації своїх творчих можливостей додаткових якостей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи декількох видах творчої діяльності.

Творча педагогічна діяльність учителя – це педагогічна діяльність, якій притаманні властивості творчого процесу.

Творчий вчитель – це творча особистість з високим ступенем розвиненості мотивів, характерологічних особливостей і творчих умінь, що сприяють успішній творчій педагогічній діяльності, і яка, внаслідок спеціальної професійної підготовки та постійного самовдосконалення набуває знань, умінь і навичок педагогічної праці, оволодіває уміннями формування творчої особистості учня у навчально-виховному процесі.

Творчі здібності – це синтез властивостей і особливостей особистості, які характеризують ступінь їх відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і обумовлюють рівень її результативності.

Творчі можливості учня – це відносно самостійна, динамічна система творчих якостей його особистості, пов'язана з інтелектом, умовами розвитку, яка формується, розвивається та виявляється у творчій діяльності і забезпечує розвивальну взаємодію особистості з оточуючою дійсністю.

Творчість – свідома, цілеспрямована, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, створення нових, оригінальних предметів, витворів тощо, які ніколи ще не існували, з метою вдосконалення матеріального та духовного життя суспільства.

Уміння та навички – це способи застосування знань на практиці.

Функціонально-рольове спілкування – суто ділове, стандартизоване, обмежене вимогами рольової позиції спілкування. За такого спілкування особисте ставлення педагога й учня один до одного не враховується і не виявляється.

ДОДАТКИ

Додаток А

Пам'ятка для педагогів

Як поводитися, якщо виникла проблемна ситуація, і Ви зустрілися з батьками для неприємної бесіди?

- Старайтесь ніколи не вживати слова «визвати батьків в школу»! Ваша зустріч не має бути покаранням для дитини. Завжди запрошуйте їх поговорити. І обов'язково – заздалегідь.
- Запрошуючи батьків в школу, запитайте себе: що я хочу отримати в результаті? Якщо просто виговоритися, засудити дії дитини або методи виховання батьків, то цей шлях неефективний. Спробуйте знайти конструктивне вирішення, адже це полегшить, перш за все, Вашу роботу.
- Під час обговорення у присутності учня пам'ятайте: як би він не був винен, батьки завжди (принаймні, на людях) мають бути адвокатами своїх дітей. Двоє на одного – це нечесно!
- Не покладайтеся на чутки. Говорите лише про достовірно відомі факти.
- Побільше конкретики! Намагайтесь не вживати невизначених виразів типу «погано поводиться», «не хоче навчатися». Виражайтеся ясно: «Не зробив два домашні завдання з математики», «Відмовився відповідати на уроці української мови» і так далі. Тоді батькам буде легко проконтролювати подальшу учбову діяльність дитини.
- Разом з батьками визначте подальші покрокові цілеспрямовані дії. Якщо батьки зрозуміють, що Ви здатні надати їм реальну допомогу, їх довіра до Вас як до фахівця зросте. Вони частіше звертатимуться до Вас за порадою, а Ви, у свою чергу, дістанете прекрасну можливість простежити за розвитком дитини в сім'ї.

- Пропонуючи можливі способи вирішення проблеми, не провокуйте дорослих на насильство, коли закінчиться «розбір польотів», – цим Ви лише налаштуєте дітей проти себе. Як результат: діти докладуть всі зусилля, щоб Ваші подальші зустрічі з їх батьками не відбулися.
- Обговорюючи неприємний вчинок дитини, запитайте себе: чи немає тут Вашої провини як мудрішої і досвідченої людини? Діти багато що роблять за незнанням!
- Не ображайтеся, якщо батьки при зустрічі будуть надмірно емоційні. Врешті-решт, вони довіряють Вам саме дороге, що в них є – своїх дітей.
- Закінчуючи зустріч, запитайте себе: чи виправдалися очікування учасників від цієї зустрічі? З яким відчуттям батьки йдуть додому? Як погляне на Вас учень завтра?
- Пам'ятайте про перспективи. Врешті-решт, діти зростають, їх витівки забуваються, а зіпсувати стосунки можна назавжди.
- І остання, найголовніша рада: посміхайтесь частіше! Це завжди якось розташовує до Діалогу...

Додаток Б

Індивідуальне спілкування

При спілкуванні з батьками вчитель має так будувати бесіду, щоб батьки переконались, що Вони мають справу із професіоналом, який любить і вміє вчити та виховувати дітей.

Тому при підготовці до бесіди з батьками вчитель повинен добре обміркувати:

- мету;
- зміст бесіди;
- манеру поведінки, стиль мови, одягу, зачіски.

Кожна деталь повинна сприяти створенню образу дійсного фахівця.

Може бути два варіанти такого спілкування:

- з ініціативи вчителя;
- з ініціативи батьків.

Проведення бесіди з батьками з ініціативи вчителя.

Постановка психологічної мети

Чого я хочу від батьків? (Вилити своє роздратування на дитину? Покарати дитину руками батьків? Показати батькам їхню педагогічну неспроможність?)

При всіх зазначених варіантах не варто викликати батьків, тому що такі психологічні цілі свідчать про професійну безпорадність педагога й негативно вплинуть на спілкування вчителя та родини.

Викликати батьків варто, якщо вчитель хоче краще пізнати, зрозуміти причини її поведінки, підібрати індивідуальний підхід до неї, поділитись позитивними фактами про дитину тощо, тобто психологічна мета повинна бути стимулом для подальшого спілкування з батьками.

Організація початку діалогу. Церемонія вітання.

Вітаючи батьків, необхідно залишити свої справи, підвестись назустріч, посміхнутись, доброзичливо сказати слова вітання, представитись (якщо зустрічаєтесь уперше), звернутись до них за іменем і по батькові.

Установлення згоди на контакт.

Це означає, що вчитель обов'язково обговорює час діалогу; особливо якщо він бачить, що батько квапиться, необхідно уточнити, на який запас часу той розраховує. Краще перенести розмову, ніж проводити її поспіхом, тому що вона все одно не буде засвоєна.

Створення обстановки діалогу полягає в тому, що вчитель обмірковує, де і як буде відбуватись діалог

Неприпустимо, щоб учитель сидів, а батько стояв, або щоб учитель сидів за своїм столом, а батько – за учнівським.

Треба простежити, щоб у класі нікого не було, ніхто не втручався в розмову. Посадивши батька, необхідно поцікавитись, чи зручно йому, звернути увагу на його і свої жести та пози. Жести та пози вчителя повинні демонструвати відкритість і доброзичливість (неприпустимі схрещені на грудях руки, руки на поясі – «руки в боки», закинута назад голова тощо).

Для зняття напруги батька й переходу до проблеми необхідно коректно й конкретно повідомити мету виклику, наприклад: «Мені хотілося кращим чином довідатись про (ім'я дитини), щоби підібрати до неї підхід», «Нам треба краще з Вами познайомитись, щоб діяти спільно», «Я ще не дуже добре знаю (ім'я дитини), бачу в ньому й позитивні риси та не дуже, мені потрібна Ваша допомога, щоби краще зрозуміти його» тощо.

Викликаючи батька для бесіди, учитель не повинен забувати, що бесіда має на увазі діалог, отже, йому треба обмірковувати не тільки своє повідомлення, а й те, що він хоче почути від батька, тому йому необхідно сформулювати свої запитання до батьків учня та дати можливість висловитись їм.

Проведення діалогу

Початок розмови повинен містити позитивну інформацію про дитину, причому це не можуть бути оцінні судження: «У Вас гарний хлопчик, але...(далі йде негативна інформація на 10 хвилин), а не повідомлення про конкретні факти, що характеризують дитину з позитивного боку. Такий початок свідчить про педагога як про спостережливого й доброзичливого, тобто професіонала.

Факти про поведінку чи успішність учня, що викликають занепокоєння в педагога, повинні подаватись дуже конкретно, без оцінних суджень, що починаються на «не»: «Він у Вас неслухняний, неорганізований, невихований...» і т. д.

Також не варто після позитивної інформації про учня продовжувати розповідь про негативні факти через сполучник «але»: «Ваш син акуратний, охайний, але неорганізований».

Переходити до безсторонніх фактів найкраще у формі звертання по пораду: «Я ще не дуже добре знаю Петю, не могли би Ви мені допомогти розібратись (далі йде опис факту) або «Я не можу зрозуміти...», «Мене турбує...», «Я хочу зрозуміти, що стоїть за цим...».

При повідомленні негативних фактів рекомендується робити акцент не на них, а на шляхах подолання небажаних проявів.

Учитель має постійно підкреслювати загальну мету його й батьків відносно майбутнього дитини, тому не слід уживати висловлювання «Ваш син», тобто протиставляти себе й батьків. Рекомендується частіше говорити «ми», «разом», звертатись за іменем і по батькові до батька якнайчастіше. Найголовнішим у бесіді є висловлення батьків, оскільки саме вони роблять розмову бесідою, діалогом.

Від учителя потрібне вміння слухати. Після того як учитель закінчить своє повідомлення запитанням до батька з даної проблеми, він, використовуючи прийоми активного слухання, може довідатись багато важливого й необхідного про учня та його родину. Для цього педагогу треба всім своїм видом показати, що він уважно слухає батька.

Свою участь у діалозі вчитель може виразити через відображення почуттів із приводу розповіді батька: «Я радий тому, що в нас єдині пог-

ляди на...», «Мене здивувало...», «Я засмучена...» і т. ін. Виконання цієї умови запобігає виникненню конфліктів при різниці в думках і сприяє взаєморозумінню сторін.

Конкретні поради мають даватись учителем тільки в тому випадку, якщо батько просить у нього поради. Вони будуть ефективні тоді, коли будуть конкретні за змістом, доступні у виконанні, прості за формою викладу.

Завершення діалогу

Учителю рекомендується підбити підсумок бесіди на основі прийому рефлексивного слухання-«резюмування»: «Якщо тепер підсумувати сказане Вами, то...» й намітити шляхи подальшого співробітництва, домовитись про мету, місце та час майбутньої зустрічі.

Бесіда з батькам повинна закінчуватися церемонією прощання. Прощаючись із батьком, учителю варто, звертаючись до нього за іменем і по батькові, подякувати за бесіду, висловити своє задоволення нею, провести батька та сказати слова прощання доброзичливо та з посмішкою.

Проведення бесіди вчителем з ініціативи батьків

Установлення згоди на контакт. (Учасники діалогу обговорюють час його протікання).

Уявіть ситуацію: візит мами став несподіванкою для Вас. У Вас немає часу з нею розмовляти. Як Ви повинні діяти?

Виявивши максимум уваги до мами, учителю замість запобігання діалогу варто повідомити їй, що він не знав про її прихід і запланував дуже важливу справу, яку не можна відкласти, і має у своєму розпорядженні час у ... хвилин. Якщо маму це влаштовує, то можна порозмовляти, якщо ні, то він вислухає її в будь-який зручний для неї час.

У такий спосіб учитель дає зрозуміти про своє бажання діалогу, незважаючи на неблагополучні обставини.

Вислухайте батька. Дайте батькові «випустити пару». Пам'ятайте, що насправді агресія спрямована не на Вас, а на образ, що склався в батьків. Варто подумки відокремити себе від цього образу та, спостерігаючи за бесідою як би з боку, намагатися зрозуміти, що ж криється за агресією,

що хвилює батька? Важливо не відповідати агресією на агресію, тому що інакше ситуація може стати некерованою.

Стежте за своєю позою! Вираження вчителем співчуття, розуміння переживань батьків: «Я бачу, Ви стурбовані успішністю (ім'я дитини)», «Постараюся зрозуміти Вас», «Давайте разом розберемось» додадуть бесіді конструктивного характеру, що допоможе з'ясувати справжню причину звертання до вчителя.

Учителю не слід упускати того, що батько приходить із певними фактами. Завдання вчителя полягає в тому, щоб визначити ступінь обґрунтованості цих фактів. Довести неспроможність цих фактів можна тільки за допомогою переконливих аргументів. Уміння вчителя використовувати об'єктивні, добре обґрунтовані аргументи підвищує його компетентність в очах батьків.

Необхідно відповісти на всі запитання батька. Це сприяє переходу бесіди на діловий рівень спілкування та з'ясуванню всіх інших «болючих точок» батька у сфері навчання його дитини.

Закінчити бесіду треба також з ініціативи вчителя.

Додаток В

Правила педагогічного спілкування у взаємодії з учнями

Дотримання правил педагогічного спілкування у взаємодії з учнями вбереже педагога від багатьох труднощів та помилок, які підстерігають його в практичній діяльності.

- Успіх педагогічної діяльності насамперед залежить від культури спілкування.
- Моделюйте спілкування не «від себе», а від дітей, їх потреб та інтересів.
- Орієнтуйте своє педагогічне мовлення на конкретного учня, а не на абстрактну групу.
- Використовуйте різні види спілкування.
- Спілкуйтесь із дітьми на взаємних інтересах, проте не організовуйте спілкування «по вертикалі», зверху вниз.
- Постійно враховуйте психологічний стан окремих вихованців і колективу загалом.
- Дивіться на себе збоку, постійно аналізуйте свої вчинки й дії.
- Умійте слухати дітей, зважайте на їх думку.
- Намагайтесь зрозуміти настрій дитини і на цій основі моделюйте спілкування з ними.
- Спілкування не повинно призводити до конфліктів, а попереджувати їх.
- Не принижуйте людську гідність.
- Спілкування має бути систематичним. Не залишайте поза увагою «незручних» для вас дітей.
- Будьте ініціативним у спілкуванні.
- У процесі спілкування враховуйте стать вихованців.
- Уникайте штампів, постійно шукайте нові форми, засоби, методи і прийоми.
- Долайте негативні установки стосовно конкретного учня.

- У процесі спілкування уникайте абстрактної критики, оскільки це породжує опір.
- Якомога частіше усміхайтесь: це викликає позитивні емоції, спонукає до продуктивного спілкування.
- У процесі Вашого спілкування частіше висловлюйте схвалення, заохочення.
- Відкрито виявляйте в дитячому колективі своє ставлення до вихованців.
- Постійно розвивайте свою комунікативну пам'ять, запам'ятовуючи педагогічні ситуації, їх перебіг.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЕЛЕКТРОННЕ НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ОСНОВИ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ТА ТВОРЧОСТІ ВЧИТЕЛЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Автори-укладачі:

ДУТКО Олена Миколаївна,

кандидат педагогічних наук, старший викладач

ГОРБАТЮК Оксана Василівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри

ЛЕБІДЬ Інна Юхимівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри

ПОЛІЩУК Світлана Вікторівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри

ФЕДОРЧУК Вікторія Вікторівна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри

Підписано 21.03.2023. Формат 60x84/16. Гарнітура «Cambria».
Об'єм даних 2,4. Мб. Обл.-вид. арк. 11,6. Зам. № 1026.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.